

Al. 1125. 1144

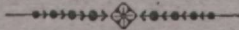
~~1144~~

VIII

1141

AL. 1125.

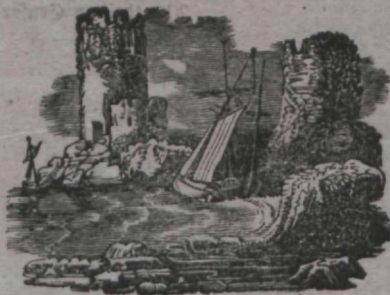
Koli = ramat.

Kahheksamaš jaggo.

Sündinud asjade juttustamine.

Teine pool.

Tartus.

H. Laakmanni kirjade ja kulluga trükkitud.

1861.

2511 34

Journal de la Croix

1861

Abonnement

Ministère de l'Instruction Publique

Der Druck wird unter der Bedingung gestattet, daß nach Beendigung desselben der Abgetheilten Censur in Dorpat die vorschriftmäßige Anzahl Exemplare zugestellt werde.

Dorpat, den 31. März 1861.

(Nr. 34.)

Abgetheilter Censor de la Croix.

Journal de la Croix

1861

1861

Suhhataja.

Reßminne aeg. Öhtupoolse Romarigi lõppetusest Lutteri ussu ülleswõtmisest sadik, 476. aastast 1517. aastani p. R. f.

	lehek.
§ 15. Ued kunningrigid, mis rahwa-rändamisest said	127
§ 16. Pranki rahwas	130
§ 17. Risti usust ja kiriku asjadest	137
§ 18. Hommikupoolne Romariik	144
§ 19. Muhamet	146
§ 20. Europama kunningrigid ja paawsti suur wõimus pärast Sure Kaarli aega	153
§ 21. Risti-sõitjad	169
§ 22. Preissi-ma	185
§ 23. Liwlandi-ma	188
§ 24. Wenne-ma	192
§ 25. Sweitsi-ma	198
§ 26. Ue ja parrema aia puhte hakkab koitma	202
§ 27. Suhhan Huss	212

Uus aeg. Lutteri aiaft meie päiwist sadik, 1517. aastast 1858. aastani.

§ 28. Martin Lutter	219
§ 29. Ristifogguduse ussu parrandamisest, mis muial kui Saksamaal ette wõeti : I. Helwetsia ehk Sweitsimaal	243

	LehheE.
II. Inglismaal jäetakse paawsti usk ka mahha	246
III. Prantsufemaal keletakse usso parrandamist wäggise	251
IV. Hispaniamaal ei olle usso parrandamist suggugi	256
V. Hollandim. saab usk parrandatud	260
VI. Usso parrandamine Preisi- ja Liivlandimaal	262
VII. Usso parrandamine Rootsi- ja Tanimaal	265
§ 30. Kolmekümne aastane sõdda	275
§ 31. Inglisma	287
§ 32. Wenne rigi kaswamine meie päiwini	295
§ 33. Preisi kuningriik	314
§ 34. Ewangeliumi usso luggo Saksamaal Sure Wridriiki aial	321
§ 35. Põhja Amerikama riik	328
§ 36. Prantsufema	333
§ 37. Napoleon Bonaparte	341
§ 38. Meie aeg	355

Trükkimise wiggad.

LehheE.	265	ridda	8 ja 13	alt „Kolmari“ asemel loe „Kalmari“.
„	266	„	3	üllewelt „Kolmari“ asemel loe „Kalmari“.
„	328	„	13	üllewelt „odder“ asemel loe „adder“.

Kestminne aeg.

Öhtupoolse Romarigi lõppetussesest Lutteri
 nsju ülleswötmissesest sadit, 476 aastast 1517
 aastani p. R. I.

§ 15.

Ued kuningrigid, mis rahwa-rändamissesest said.

Se suur makoggu, mis öhtupoolne Romariit
 olli olnud, sai rahwa-rändamisse aial mitmeks jauts
 jautud, seddamöda, mis iggaüks ärrawõitja jõudis
 ennese kätte kiskuda. Igga rahwas, mis kaugelt olli
 tulnud ennesele uut elluasset otsima, jäi wimate siina
 seisma ja ellama, kus temma jõudis rahwast, mis
 temma ees leidis, omma wõimusse alla sundida ja
 muid peäletükkiaid ärrakaitsta. Seäl temma asfus,
 ja se peamees, kes tedda sia male olli tonud ja temma
 eel käinud ja sõddinud, sai nüüd se ärrawõidetud Ma
 ülle kuningaks. Seddawisi tõusid mittu uut kun-
 ningriki. Surusse ja mu ollemisse polest ollid nem-
 mad mitmesuggused; agga sest et keif rändajad ja ued
 asfutajad ühhest ja sestammast rahwa suggust ollid
 ja omma tundmissse ja elluwiside polest ka pea ühhe-
 suggused, siis ollid eestotsa keigis kuningrikides seä-
 dused ja wallitsused keif ühte modi ja läks mõnni
 aasta sadda möda, enne kui iggaühhel isfeseädus ja

isewallitsus olli selle järrele wäljamötteldud ja sün-
 nitatud, kuidas kellegi ma-koht ja rahwa tarbidus
 aega möda olli hakkunud nõudma. Eesimesesl asu-
 tamisse aial tehti pea feigis paigus ärrawöidetud Ma
 ja rahwaga ühtewisi ja nimmelt seddawisi: Ürrawöit-
 jad pannid maksu ja orjust selle rahwa peäle, kedda
 nemmad omma wöimu alla ollid sundinud; muist neid
 teggid nemmad ka pärriseks; kuningas wöttis feigest
 maast kolmas jaggu ennesele ja jautas kedda omma
 sõawäe pealikkule, kedda sest aiaft hertsogiks (juhata-
 jaiks) kutsuti. Hertsogid wallitfesid iggaüks omma
 maakonna ülle, wötsid, mis Ma kandis, ennesele ja
 piddasid sest ka neid sõamehhi ülles, kes nende alla-
 mad ollid, ehk jautasid ka ommast maast ni palju neile,
 kui nende üllespiddamiseks waia olli. Selle Ma eest
 ei maksnud allamad ei hertsogile egga kuningale
 maksu, agga se eest piddid nemmad sõa aial kuninga
 kutsmisses peäle sõtta minnema. Kuningas olli kül
 omma Ma ja rahwa üllemwallitseja, agga siiski ei wöt-
 nud temma ühtegi suurt asja, nenda kui sõdda ehk
 nisuggust, ette, enne kui temma sellepärrast omma
 allamattega olli nõuu kokkopiddanud ja nende tahtmist
 kuulnud. Siis kutsuti feik rahwas kokko, ja iggal-
 ühhel olli seäl lubba omma tahtmist üttelda. Kun-
 ningas ei pärrinud ka omma aujärge ommast wanne-
 mattest, waid seädeti rahwa läbbi kuningaks. Kedda
 nemmad selle auu arwasid wäärt ollewad, kedda nem-
 mad pannid omma kilpide peäle ja tõstsid tedda ülles.
 Need seädussed ollid kül öiete pudulissed. Kunnin-
 gal ep olnud suremat wöimust ühtige. Hertsogid ja
 allamad teggid, mis isse tahtsid, ja üllekohtule, mäs-
 samissele ja tapmissesle anti maad ennam kui palju.
 Nisuggune kurri luggu sündis sest, et harrimata ja
 õppimata rahwale olli wöimus kätte antud. Pagganad
 ja ebbajummalatte orjajad, selle kuningad nisamma
 rummalad ja harrimatad ollid kui rahwas isse, ollid
 Saksama metsadest wäljatulnud ja hakkasid kedda

uhket ja ülleliialt harritud Romarigi wallitsema, mis suggugi ei tahtnud kõrdaminna. Agga aega möda asjad käiwad, ja aega möda läks ka siin luggu parremaks. Ued asfutajad, kes ristirahwa seas ellades, said aega möda ristiussuga tutwaks ja hakkasid temmast luggu piddama ja pari saa aasta pärrast ei olnud nende seast mitte ühteainust enam leida, kes mitte ei olleks ristitud olnud. Gest-otsa olli nende ristiussu tundminne kassin ja pudulinne kül ja seddamöda ka nende elluwisid weel pimmedad ja roppud; agga algus olli ommeti käes ja siingi sai tõeks, et taewariik sinnepi iwakesse sarnane on, mis kül keigewähem on keikist seemnist, agga mis wimate puuks saab, kus linnud taewa alt hakkawad peskasid teggema. Nenda olli siis se luggu nende ute funningrikidega, mis sure Romarigi asfemele ollid sanud, ning mis meie nüüd siin lühhidelt tahhame ülestähhendada.

Wandalid raiasid ühhe ue funningrigi Pohja-Uhwrikamaal, Kotid Hispaniamaal, Unglid ja Saksid Inglismaal, mis nemmad issekeskis jautasid ja kus seitse funningriki tõusid. Odoaker, kes 476 a. p. K. s. wimast Roma keisrit (wata essim. pool 97 lehhef.) aujärje peält mahhatõukas ja ennast Italiamaa funningaks nimmetas, ei jõudnud kaua aega omma riki üllespiddada. Üks jaggo Kotid, kes mitte Hispaniamale ei läinud, waid Ungriamale ollid jänud, tulid 494 a. Italiamaale, wõtsid Odoakri käest Italiamaad ärra ja pannid omma peameest, Teoderik nimmi, selle Ma funningaks. Teoderik kututi liignimmega sureks, et temma kange sõddija ja tark ja hea wallitseja olli. Temma piddas ristiussust suurt luggu ja olli suurte waimu andidega ehitud mees, ehk temma kül õppimata olli ja ei mõistnud luggeda egga kirjutada. Omma käskude alla panni temma üks kard plaat, kus temma nimmi olli pooks-tawidega läbbileigatud, ja tõmbas musta wärwiga ülle, siis jäi temma nimmi pabberi peäle seisma.

Ennam 30 aastat olli Italiamaal temma wallitsusse al rahhulinne assi, agga kui temma olli ärrafurnud, siis hakkasid hommiku-poolse Romarigi keisrid peäletükkima, egga jätnud söddimisega enne järrele, kui pididi Italiama 555 a. jälle nende ossaks sama. Agga segi ep olnud kauaks. Saksamaalt tullid Longobardid, üksuus saksasuggu rahwas, ja wõitsid aega möda sedda maad jälle nende käest ärra, nenda et 728 a. hommikupoolse Romarigi keisrile Italiamaal mitte wähhemat lappifest järrele ei jänud. Kui nüüd keif Ma Longobardide käes olli, siis hakkas üllem piiskop ehk paawst Roma linnas nende melewalda kartma ja pallus Prankid Kalliamaal appi. Need tullid ka, said Longobardide üle wõimust ja wõitsid Italiamaad ärra. Sesamma Pranki rahwas on keige kuulsamaks ja wäggewamaks sanud keigist rändawa rahwast, sepärrast tahhame neist siin isse-ärrikes räkida.

§ 16.

Pranki rahwas.

Rahwa-rändamise aial ollid mittu rahwast Saksamaalt tulnud Kalliamale assuma. Nende seast olli Pranki rahwal keigesurem ön, sest nende peamees Klodowif (481 a.) wõitis keif muid ärra, laskis ennast ristida,*) pöris ka omma rahwast ristiusu pole ja sai

*) Kuidas Prankid ristiusku heitsid, sest juttustawad wanna ramatud seddawissi. Prankide ja Allemannide wahhel olli raske södda wäljatulnud, ja nähha olli, et wõidu au tahtis Allemannide kätte langeda; sest jubba hakkasid Prankid keige kibbedamas lahingi möllamieses tagganema, ja keif ohwrid ja pallumisesed, mis Klodowif omma ebbajummalatte ette kandis, ei tahtnud ka ennast möiuda. Siis pöris temma ennast tullises häddas omma abbikasa Jummalala pole (kes ristitud olli) ja pallus meie Jesandat appi. Nüüd olli hopis teine luggu. Prankid seisid wasto, taplesid mehheiwisi

funningas feige ülle Kalliamä, mis sest aiaft Pranki-
maaks ehk Prantsussemaaks kutsuti. Üks hea tüf
Saksamaast Keini jõe kallast möda liiskas Klodowik
ka weel omma rigile jure, nenda et temma pöiad
kaunis suurt funningriki temma käest pärriid. Agga
temma pöiad ja nende pärriad ei olnud temma jär-
rele lodud, egga kölbanud rigi wallitsejaks. Nemmad
tundsid omma wigga issegi ärra ja jätsid sepärrast
keif rigi hoolt ühhe targa ministri kätte, Pipin
nimmi. Se mees (687) ei olnud kül muud kui fun-
ninga maia üllewataja (Laddina kele Majordomus),
agga sest et funningas feigis asjus, ka rigi wallit-
susse asjus, temma käest nõuu küssis, ja mehhe nõu
iggaförd tarf ja hea olli, siis jäid aega möda wallit-
susse ohjad hopis temma kätte, nenda et funningal
muud ei olnud, kui funninga nimmi ja au, agga
Pipinil funninga wöimus ja wäggi.

Pipin prufis omma tarkust ja omma wöimust,
rigi asju wägga mõnnusaste toimetada, agga ei jätnud
segipärrast omma kassu tähhelepannemata; nimmelt
olli temma jo aegsaste ette wadanud, et üllema ministri
amet temmast temma laste ja lastelaste peäle pididi
pärrandusseks jäma. Nenda pärriis siis ka temma poeg
Kaarl Martel Majordomusse ametit omma isä
käest. Temma wahwusse läbbi peäsis Prankima ja
wöib tõeste ütelda keif Eüropama ühhest raskest
äppardussest. Arabia rahwas, kellest meie emal weel
ennam kuulda same, Muhameti ussu mehhed ja tul-
lised risti waenlased, ollid pohjapolist Ahwikama
randa sutumaks ärrahawitanud, seält Kibraltari
merrefitsussest ülleläinud Hispaniamale ja ristirah-

ja wöitsid waenlased ärra. Sest päwast jättis Klodowik
omma ebbajummalatte orjust mahha ning kui Keimfi liinas
ristirahwas Jöulupühha widdas, läks temma 3000 sõameh-
hega senna ja lastis ennast ja neid ärraristida. Nenda kui
funningas ees, nenda rahwas tagga järrele, ja Prankid
heitsid pea keif wiimsed risti ussu.

wast mäggede sisse pakku ajanud ja tungisid jubba Prankima piride ülle sisse. Agga Kaarl Martel läks neile wahwaste wastu ja rokis neid Turi liinna liggidal (732 a.) ni tubliste, et nemmad ei iggawel ennam Prankidele liggi ei tohtind tulla. Sesamma tubli söddimisse pärrast sai temmale liignimmi Martel, mis ni palju tähhendab kui hamer, kes feif purruks lööb, kelle peäle ta langeb. Kui Kaarl Martel olli ärrasurnud, sai temma poeg Pipin, liignimmega Weifenne, et ta maddal mees olli, Majordomusseks. Se mees olli tartusse ja wahwusse polest omma isä ja wanna isä sarnane, ja tahtis sedda wigga parrandada, mis jo ammust aiajt Prankirigile suurt kahju olleks saatnud, kui mitte temma isä ja wanna isä omma targa wallitsusse läbbi ei olleks ifka jälle abbi saatnud. Se wigga olli se, et selle rigi pärriis kuningad omma ammeti peäle ei kölbanud ja sepärrast ka wäärt ei olnud, sedda suurt nimme kanda. Pipin isse ei olnud muud kui minister, ja siiski olli temmal kuninga wöimus kä; sepärrast töusis se nõu temma süddames, öigel ja sündsäl wisil ka kuninga nimme, ja kuninga auu ja ammetit ennesele otsida. Et ka rigi allamad sedda nõuu peaksid heaks kiitma, siis küstis temma Roma paawsti käest, kes keigeüllem kirriku piiskop olli: „Kes peab kuninga nimme kandma, se, kes troni peäl istub ja muud ühtige ei te, wai se, kelle kä feif rigi wallitsus ja waew ja tö on?“ Paawst kostis: „Laddusam on, et se ka kuninga nimme kannab, kes kuninga tööd toimetab.“ Mis Jummalä sönna sullane olli heaks kiitnud, sedda kiitsid feif allamad tagga järrele heaks, andsid kuningale asset flooftris, kus tedda aufaste üllespeti, ja seädsid Pipini kuningaks. Paawst isse tulli, sedda uut kuningat pühhitsema ja ölliga wöidma, nenda kui Samuel kuningat Lawetit olli pühhitsenud ja wöidnud.

Sedda melehead, mis paawst Pipinile olli teinud, sai temma pea talle jälle ärratasjuda. Uri aia pär-
 rast kaebas paawst temmale omma hädda, mis Lon-
 gobardide kuningas temmale teggi, ja pallus tedda
 appi. Pipin läks sõawäega Staliamale, satis paawstile
 rahhu temma pinaja eest, wõitis suur tüf Stalia-
 maad ärra ja kinkis Roma linna ning sedda ümber-
 kaudset maad paawstile ja temma pärriatele iggawes-
 seks aiaks. Se on se Keis-Stalia-Ma, mis praegugi
 paawsti ká seisab ning Kirriku-rigiks kutsutakse, et
 paawst katolikide kirriku üllem piiskop on. Sest aia-
 tännini wallitseb paawst katolikide kirriku üle kui
 nende waimulik üllem, ja omma Ma üle kui üks
 ilmalik würst. Longobardide kuningriik sai se läbbi
 palju pissemaks, ja Prankide kuningriik hea tüf
 suremaks, sest mis Pipin Staliamaast olli ärrawõit-
 nud, sedda ei annud ta enam taggasi.

Agga weel suremaks läks Prankiriik temma poia
 ja aujärje pärria aeal, Kaarl nimmi, kes omma sure
 teggude pärrast Sureks Kaarliks hütakse. Se
 kuningas on ni kõwwa holega püüdnud, omma rigi
 ollemist hea kõrra peäle sata ja õppimata rahwast,
 kelle üle temma wallitsetes, kolide läbbi targemaks teha;
 temma olli ni helde allamatte wasto; hoidis ni trui
 süddamega omma ristiusu pole ja olli ka sõas ni
 wahwas ja wõitlik, et tedda õigussega wõib sureks
 wallitsejaks kutsuda. Temma aial ollid innimesed
 wägga tored ja rummalad. Keis penemad elluwisid,
 keis targemad tundmisjed, keis kõrgemad kunstid, mis
 wanna aial Krefa ja Roma rahwa seas leida olli,
 said rahwa-rändamisse aial jalge alla sõtkutud. Risti-
 usk olli kül weel kätte jänud ja wallitsetes ka Pranki-
 rigis; agga ussu tundminne olli hopis ärrapimmes-
 tud. Luggemissest ja kirjutamisest ei petud mitte wä-
 hemat luggu ning ükski sedda ei mõistnud, kui arwaste
 mõnni õppetaja ehk preester. Kuningas Kaarl isse
 olli sessammas pimmedusse üleskasjunud. Kui temma

funningas sai, siis tundis temma kibbedaste omma
 pudust ja ei häbbenend mitte kui koli poisikesse sar-
 nane luggemist ja kirjutamist õppida. Temma ial ei
 seisnud ilma töta. Rigi wallitseminne ja sõddiminne
 waenlastega wöttis kül palju aega ärra, agga ifka
 jäi temmal weel mõnni tunnifenne järrele, õppimise
 läbbi omma waimu walgustada. Eaddina keel sai sed-
 dawisi temmale selgeks ja Krefa keelt õppis temma
 ka weel jure, kui jo Pea olli halliks sanud. Sõddi-
 missega läks temmal kül palju aega ärra, nimmelt
 Saksamaal, kus rahwas weel pagganad ollid, ja
 Hispaniamaal, kus Arabia rahwas Muhameti usku
 piddasid, ja peälegi weel koddumaal, kus temma omma
 hertsogid ehk kubbernerid tedda sundisid mõeka nende
 wastu wäljatõnmata. Agga temma olli ka isse wirt
 ja ussin iggaühhe asja ja tö jures. Kui temma ühhe
 waenlase Hispania piri peäl olli ärrawõitnud, läks
 temma kui wälk jälle teise waenlasele wastu, kes
 mittu sadda wersta seält Saksamaal olli ülestõusnud.
 Ka Italiamaal olli temmal sõddimist. Longobardid,
 kellega jo temma kaddunud isal olli teggemist olnud,
 hakkasid jälle paawstiga kiusu aiama ja tahtsid sedda
 maad temma käest ärrawõtta, mis Pipin temmale
 olli kinkinud. Paawst pallus Kaarlit appi. Summala-
 kartlik funningas ei jõudnud sedda nähha, et kirriku
 üllem piiskop waenlaste läbbi piddi waewatama, läks
 appi, teggi Longobardide rigile Italiamaal otsa ja
 wõitis keif Italiamaad ärra. Kui se olli sündinud,
 andis temma paawstile jälle taggasi, mis temma käes
 jo olli olnud, ja tõutas omma ja keige omma pär-
 riatte nimmel, Kirrifurigi kaitsejaks ja üllewarjajaks
 jada ja sedda iggawesseks aiaks Summala abbiga
 üllespidada.

Temma süddame heldus ja temma pallaw arm
 Onnisteggia wastu juhhatasid tedda, kirriku üllema
 piiskoppile ni palju head tehha, ja ussu eest sõddis
 temma ka kawa aega Saksamaal. Üks tüf sest maast

Reini jõe liggidal olli jo temma wannematte aial Prankirigi pärralt olnud ja ristiusku wastuwötnud; agga surem jaggu Saksamaast seisis weel omma würstide ja rahwaga paksus ebbajummalatte tenistusse pimmedusses. Prankid ollid algusfest isse Saksamaalt wäljatunud ja Saksakeelt rätinud ja Kaarl tunnistas isseennast Saksameest ollewad. Temma kahhetfes süddamest, et ni suur hull temma omma suggu rahwast weel ei olnud ristiusku walgusfega tutwaks sanud, ehk kül mittu öppetajat ollid nende jure sadetud, neile Zummala sanna kulutama, ja kui temma kulis, et nemmad peäleki weel neid öppetajat muist ollid ärratapnud, muist pillkamisfega ärrasaatnud, siis süttis Kaarli wihha põllema ja temma läks sõawäega Saksarahwast sundima, et nemmad ennast lasfeks ristida. Kisuggune ettewötminne ei olle kül mitte fiduwäärt, sest armuöppetus ei pea mitte wäekaupa ja möega abbiga wäggise kellelegi pakkutama, waid armuga ja tasfase waimuga; agga Karl ja temma aegne rahwas ei möistnud sedda weel märkida. Paawst isse, kui ristikiriku üllem, fitis ka Kaarli nõuu heaks ja sowis, et se asfi pididi hästi kõrda minnema. Saksamaal ellasid sel aial mitmesuggust rahwa feltsi ja se feigeperrefam nende seast ollid Saksid. Nende wastu söddis Kaarl 30 aastat, wöitis feik Saksamaa ärra ja kandis hoolt, et feik Saksid ärraristitud saidd Keik need maad, mis Kaarl olli ärrawöitnud, said Prankirigiga ühendatud, et se feik nüüd üks ainus riik olli, Prantsusfe, Italia ja Saksama, ning Kaarl olli feikpididi mees kül, sedda suurt riki mehhewisi wallitseda ja feige eest hoolt kanda, mis temma allamattete ihhu ja hinge polest waia olli.

Keigeennamiste wöttis temma laste ja noorte innimeste kolitamist omma hole alla, ja kui temma meest leidis, kes tarkusse ja tundmisses polest foolmeistriks kõlbas, siis melitas temma tedda ni kaua, kunni temma tedda ennesele omma kolide tulluks olli

är rawõitnud. Nenda sai temma ükskõrd ühhe mun-
 laga tutwaks, Alkuin nimmi, kes targem olli, kui
 feik need teised koliwannemad. Sedda temma wöttis
 öiete ennese jure, käis temmaga õtsekui sõbraga läbbi,
 laskis omma lapsi temmast kolitada ja kaswatada ja
 istus isse mittukõrd nende seas kolilaua jures ja
 panni terrawaste tähhele, mis lastele õppetati*). Uheni
 linna Saksamaal olli Kaarl omma rigi peshaliinaks
 wallitsenud; agga temma ei seisnud kaua aega seäl
 paigal, waid olli ennamiste reisi peäl omma rigi ma-
 konnad üllewatamas ja seädmas, mis waia olli. Temma
 sured wallitsusse tööd ja tallitused ei kelanud tedda
 mitte, ka wähhemad asjad tähhelepannemast. Kui
 temma juhtumisse kõrral reisi peäl ühhe kunninga-
 mõisa liggi sai, siis läks temma sisse, mõisa ma- ja
 maiapidamist üllewatama, ja mõisa wallitseja pididi
 temmale ka wiimsest kannamunnast arru teggema.
 Kaarl olli tõeste üks suur mees, et temma ühtegi
 asja omma sure rigi sees ei jätnud tähhelepannemata.

Dihliste läks temma Roma linna watama ja lei-
 dis seäl ikka ühte ja teist tähhelepannemisse wäärt
 asja, mis weel wannast ammuigi jo kaddunud aiast
 olli järrelejäänud õtse kui mällestusse tähheks, et sin

*) Alkuini tööst on üks kallis assi järrelejäänud, mis
 meie praegugi weel igga pühhapäwa prugime. Se on se
 Ewangeliummide ja Epistlide foggu, mis meie Käsiramatuse
 ehk Kirrikulaulu-ramatus on trüfki pandud. Kõl olli risti-
 foggudustes jo apostlide aiast sadik se pruuf olnud, et igga
 pühhapäwal üks tük pühast kirjast ettelõeti ja ärraselletati;
 aaga se ei sündinud mitte keiges kirrikutes ühtewisi, waid
 ühhes kirrikus loeti üks tük, teises teine tük, nenda kui juhtus
 ehk õppetaja isse tahtis. Alkuini hole läbbi sai se assi par-
 rema jone peäle seädetud. Temma wallitses igga pühhapäwa
 tarwis ühhe Ewangeliummi ja ühhe Epistli pühast kirjast
 wälja, mis keigis kirrikutes ühtewisi pididid prugitama,
 ning needsammad Ewangeliummid ja Epistlid, mis meie
 Summala-tenistuses prugitakse, on Alkuini wäljawallitse-
 tud ja kirja pandud.

üks rahwas on ellanud, kelle sarnast tarkusse ja tund-
 misse polest temma aial ei fuski ilma peäl enam
 ep olnud nähha; ja 800 a. pallus paawst tedda jälle
 siina tulla temma allamaid farristama, kes temma
 wastu hakkand mäsama. Kaarl läks ka selsammal
 aastal süggisel siina, teggi rahhu ja käis mittuförd
 firrifus, kus paawst isse Summala tenistusse förda
 piddas. Kui temma Zöulupühhal jälle firrifus olli
 ja altari ees põlwile maas Summalat pallus, astus
 paawst temma ilma teadmata pühha kombega temma
 ette, pandis ühhe kallist kroni temma pähhä ja hüdis
 tedda uc aunimmega keisriks. Kirrif olli rahwast täis
 ja keif tössid sedda nähhes röemu heält ja heifasid:
 Onnistud olgo Roma keiser Suur Kaarl!
 Kaarl wöttis sedda aunäitmist tännuga wastu ning
 olli ka täieste wäärt Romarigi keisri nimme kanda,
 sest et keif Italiama Roma liinaga ja peälegi weel
 Prantsusse- ja Saksama temma kä olli. Se wanna
 aunimmi, mis rahwa-rändamisse aial olli ärrakaddu-
 nud, sai nüüd jälle prugitawaks ning Kaarl kandis
 sedda nimme ni kaua kui temma ellas ja jättis sedda
 ka omma pärriattele pärrandusseks. Melliteistkümmend
 aastat pärrast sedda keisri kronimist Roma liinnas
 surri Kaarl ärra ja maeti Uheni liinna mahha.
 Temma olli 46 aastat omma riki wallitsenud.

Enne kui meie omma selletamisfega emale lähhäme,
 watagem järrele, mis fenni aiani maial on sündinud.

§ 17.

Risti usjust ja firrifu asjadest.

Rahwa-rändamisse aial olli pea feigit ristirahwal
 sesamma üks risti-usk, mis katolikkuks usuks hüti.
 Kül ollid ka sel aial jo mõnned wähhemad usfu seftsid
 surest ristifirrifust ärralakkunud (wata 120. ja 121.
 lehhek.), agga muist pöörfid pea jälle ümber ja ühhen-

basid ennast katolikku firrifuga, muist ellasid omma käe peäl eddasi ja ellawad praegugi weel, agga ni sures pimmedusses ja rummalusses, et neil Kristussest muud  ihtige ei olle j arrelej anud, kui se paljas ristiniimmi, nenda kui Koptid Egiptussemaal, Sakobitid Siria ja Mesopotamiamaal ja m onned teised. Kui meie need nimmetud arwad ussuseltsid, mis ennast isse arralde piddasid, tahhame k iduriks w osufeste sarnatses arwata, siis tulleb Katolikku firrifut  igussfega sureks haljaks puuks nimmetada, kelle warju al keif need perrekad rahwas Jummalat kummardasid, mis E uroopa, Asia ja Ahwikamaal Wahhemerre ümber ellasid. Se suur rahwa koggu seisid keif ühhe ainsa waimulikku wallitsusse al. Kül ollid firrifus mitmedgi wallitsejad, sest igga hhes makonnas olli üks piiskop, kelle wallitsusse al se majau  ppetajad ja firrifud seisid; agga keige nende piiskoppide wallitus olli üks, sest iggaüks piiskop pidid omma wallitsemist selle järrele se dma, mis sinodide läbbi olli ettese detud. Agga auu polest ep olnud piiskoppid fiiski  hhesuggused. Teisele anti rahwa seas suremat, teisele wähhemat auu. Piiskop, kes suremas ehk kuulsamas liinas asset olli, nenda kui Romas, Konstantinopolis, Antiohias, Aleksandrias, arwati ka teistest piiskoppidest suremaks, ja aega m oda tehti nende surematte wahhel ka jälle wahhet, nenda et kaks järrele jäid, kes õtsekui keifide ees käisid, Roma ja Konstantinopoli piiskop. Roma lin olli jo keigekuulsam Ma peäl, ja apostel Peetrus, kelle wastu Snnisteggia olli  ttelnud: Sinno peäle tahhan minna ehhitada omma koggudust ja sinnule tahhan minna taewarigi w otmed anda,  tteldi ollewad Roma liinas risti külge lödud, sepärrast peti Roma piiskop aposili Peetrusse j rgmisseks, ja keif rahwas  htupoolsel E ropamaal piddasid tedda jo sepärrast keigist muist piiskoppidest üllemaks ja kutsusid tedda paawstiks, se on issaks. Hommikupoolsel E ropa-

maal olli jälle Konstantinopoli lin keigekuulsam, et hommikupoolse Romarigi keisrid sedda omma pessaliinnaks ollid wötnud, ja se piiskop, kes seal keisri kõrwas ellas, olli jälle hommikupoolse Euroopama rahwa melest surem ja ausam ning hüti patriarkiks, mis ka ni palju tähhendab kui jummalale meelepäraline wanna isä, kuidas ka Israeli rahwa eeswannemad Abraham, Izaak ja Jakob kutsuti. Nenda ollid siis ristiriid kirikus paawst Öhtumaal ja patriark Hommikumaal keigeüllemad piiskoppid, agga nemmadgi ei tohtind kiriku asju ommast melest teisite seada, waid piddid esiteks kuulma, mis sinodid ütlesid. Sinodid ollid need kokkühoidjad, kes lahutamist ja usufeggamist kelasid ja kelle nõupidamisest ja waimulikku töö läbbi üks ussu õppetust ja üks waimulik seadus keige üle mailma ristikirikus üllewelpeti.

Olleks sinodid ikka selle pohja peäle jänud, kelle peäl pühha apostlid seisid, siis olleks ristikirik nende läbbi ikka täiemaks waimulikku koiaks sanud, kus Jummalat tões ja waimus kummardasse. Agga kui ristirahwas aega möda hakkasid omma õigust tagga aiama ja se peäle lootma, et kirikud omma ärratenimisest läbbi ja mitmesugguse wäljaspidise seaduse läbbi wõiksid õnsaks sada, nenda kuidas meie jo olleme ärraselletanud (121. lehek.), siis hakkas sesamma wigga ka sinodide küllest finni, nenda et ka seal armuto wähhemaks, seaduse asju aiainne suremaks peti. Sinodid hoidsid kül weel kaua aega pärrast rahwarändamist keik ristikogudust kui ühte ihu mitme liikmettega kokko, agga kui ristirahwa seast esimesenne arm olli ärrakaunud, mis muud ei tahtnud kui õnnistust ussus Jeesuse Kristusse sisse, siis eksisid ka rahwa waimulikud wallitsejad õige ussu te peält ärra ja finnitasiid sinodide läbbi mitmid õppetustid ja käsksid, mis läbbi seaduse täitmist süddamelikku ussu assemele panti. Se läbbi on Jummalatenistus ja ussu õppetuses mõnned ued asjad tekkinud, mis

wannal aial esfimeste ristifogguduste jures ei olnud leida.

Kaua aega olli Shtumaal ja Hommikumaal üks ja sesamma katolik usk, kuidas meie sedda siin lühhi-delt olleme ärraselletanud; agga sest et ilmalikkud asjad kummalgi maal aega möda teisiteks läksid, nenda et suur wahhe nende wahhel olli tunda, siis hakkasid ka kirriku asjad teisiteks minnema. Hommikupoolne Romariik seisis ikka weel, kui ohtupoolne ammu jo olli ärralöpnud, ja rahwa-rändamise aial olli seäl rahhulikkum asfi, kui siin. Wannad wisakad ellu-kombed ei sanud mitte ni hopis ärrapühhitud ja ärrahäwritud kui siin, ja nimmelt Krefamaal jäid weel palju kolid ja muud öppimisse paigad seisma, nenda et rahwas mitte ni fogguni rummalaks ei jänud, kui maial. Se läbbi, et keif hommikupoolne Romariik ühhe keisri wallitsusse al seisis, keelti ka se wigga ärra, et kirriku üllemad mitte ülli sureks ei läinud. Patriarki seädus olli, et keif kirriku wallitsus temma kae al seisis; temma sure ammeti pärrast olli temmal ka suurt rikkust ja uhket üllespiddamist. Keif rahwas ja keiser isse annid temmale suurt auu, ja Summal önnistas temma tööd, kui temma tru ja ustaw Sum-mala tener olli. Agga kui mõnni awvüüdja tahtis ülle omma seädusse minna ja ennast ilmalikku asjade seffa seggada ja se läbbi omma auu kaswatada, siis läks nisuggune ettewõtminne ruttu nurja, sest temmal olli ikka weel üllemat wallitsejat, kelle wöimu al temma seisis, ja misfuggune keiser olleks sedda kül fallinud ehk ei olleks sedda mitte jõudnud ärrakeelda! Siial polle patriarkidele ilmalikku asju tallitamisega ni palju teggemist olnud, kui Roma paawstile; nemmad ei wöinud mötteldagi se peäle, muid asju tallitada, kui omma fogguduste hinge tarbidust.

Kogguni teine luggu olli Shtumaal. Siin olli wanua Roma keisririik hopis ärrahäwritud, öppi-mata rändaja rahwas wöimust sanud, keif wisakad

ellufombed, keif kolid ja muud õppimisse paigad hukka läinud, keif rahwas, suremad ja wähemad, teadmises ja tundmises taggasiläinud ja rummalaks jänud. Ristiust ja ristikirrit olli üfipäinis weel wannast järrelejänud ja seält kirrikust paistis weel se ainus küünlakenne wälja laia, süggawa pimmedusse sisse. Kirriku teenrid üfipäinis ollid õppitud mehhed, muidu ei mõistnud üfski innimenne, ei ka keigerikkamad ehk ausamad, ei ka kuningadki, ei luggeda egga kirjutada. Se polest ollid need floostrid wägga tullusad. Keif ilm olli täis söddimist ja mäsfamist; floostris olli rahhu, sinna ei putunud üfski ilma kárra. Munkad ellasid floostrides waimu ellu, ja keifsuggused tullusad tundmised ja kunstid ollid seäl weel leida, kui nemmad ilma peäl jo ammugi ollid ärraunnustatud. Seäl peti kolisid, seäl fogguti ramatuid ja tehti ühhest hä wanna ramatust mittu tükki munkade káefirjutamise läbbi, sest ramatu trüffiminne ei olnud siis weel wäljamötteldud. Et wanna aia tarkus ei olle kestmise aia pimmedusse läbbi hopis ärralákkatud sanud, se on keigeennamiste munkade tannuwáart tö olnud. Kirriku wallitussele sai ka suur wõimus taltfimata rahwa ülle se läbbi, et munkad ja kirrikuteenrid üfipäinis õppitud innimesed ollid rummala innimeste hulgas. Waim on ennam kui lihha, ja tarkus ausam kui ihhu tuggewus. Keigejulgem söddija allandab ennast selle ees, fel waimu andid on. Ni olli ka luggu sel aial. Sured kuningad, kes ei mõistnud omma nimme omma käsude alla kirjutada, wággewad walitfejad, kes mitte ühhe kirja tähtegi ei tunnud, rikkad mehhed, kes omma warrandusse arru ei mõistnud ülleswotta, — keif tundsid omma pudust ja otsfid ennesele õppitud mehhi abbiks. Se läbbi prugiti preestrid ja munkad keigesugguse weikese ja sure talitamisse jures. Rendega sai nõuu petud; neist said wallitsejattele nõuandjad, rikkadele maiapiddajad, kuningattele kirjutajad. Sepárrast peti keifi ausaks,

kel waimulik ammet olli, ja usuti keisfuggusid ilma-
 likku asju ja wallitusse tallitusfi nende kätte. Kui
 seddawisi Shtumaal kirrikuteenrittest ni suurt luggu
 peti, siis ei olle immeks panna, et nemmad sellele,
 kes nende üllem olli, weel suremat auu näitafid.
 Paawst, üllem piiskop ja waimulik wallitseja keige
 katolikku kirriku üle Shtumaal, leidis sedda suremat
 auu, sedda ennam se tores ja öppimata rahwas temma
 ümber omma tarkusse pudust ärratundis. Temma
 sai ka seläbbi sureks, et temma mitte keisri wallit-
 susse al ei seisnud nenda kui patriark Konstantino-
 polis. Roma liinas Staliamaal, kus paawst ellas,
 ei olnud ühtegi jädawat kindlat ilmalikku wallitusst.
 Üksförd ollid Kotid seäl, teineförd wöttis hommiku-
 poolse Romarigi keiser üks tüf Stalia maast omma
 wõimu alla, siis jälle said Longobardid wõimust Stalia-
 maal ning seädsid seäl mittu pissukest hertsogiriki,
 siis olli jälle üks pitk wahheag, kus Roma lin ühhegi
 wõera wallitusse al ei seisnud. Se muutlik seisus
 ei annud ühhelegi kuningale jädawat wõimust paawsti
 üle. Temma seädis kirriku asju nenda kuidas temma
 isse tahtis, ja nende üllematte keskel, kes ümberringi
 teine teise wastu söddisid, olli temma keigetargem
 mees, kes rahhu piddada ja rahhu tehha püdis, ni
 palju kui ta üsfi jöudis, ja mittuförd kumbagi wih-
 hamehhe nõuandja ehk leppitaja olli. Ka sured kun-
 ningad faugelt maalt saatsid mittuförd paawsti jure
 palludes, et nende waimulik isfa neile head nõuu an-
 naks. Keif need asjad kaswatafid paawsti auu ja
 wõimust aega möda wägga sureks, ja kui wiimselt
 Prankide kuningas Pipin ja Suur Kaarl Kesf Stalia
 maad paawstile ommaks kinkisid (wata 136 ja 139 lehk.),
 siis ei olnud temma mitte ennam üfsipäinis katolikku
 kirriku waimulik wallitseja, waid ka ühhe rigi ilmalik
 wallitseja, mis Kirrikurigiks hüti ja mis töeste
 paawstile pärrisrigiks jäi, ehk kül Prankide kuningad
 temma üllemawallitseja ja kaitseja nimme kandfid.

Seddawisi on Roma paawst aega möda palju
 suremaks läinud, kui Konstantinopoli patriark. Se
 läbbi sündis kaddeus nende kahhe firriku üllema
 wahhel, ja rahhu põlw ei kestnud mitte kaua aega.
 Essimenne tülli nende wahhel tõusis preestride naese-
 wötmissse pärrast. Paawst fitis pühha ellu ollewad,
 kui innimenne ilma naeseta ellab, ja sowis, et firriku
 teenrid naeseta mehhed ollesid; patriark jälle ütles,
 et piiskoppid ja üllemad firriku teenrid kül peaksid
 naeseta mehhed ollema, agga allamad preestrid ja
 õppetajad abbiellus ellama. Kui kummaltgi poolt ei
 tahhetud järreleanda ehk leppimist teha, siis on tän-
 nini luggu nenda jänud, et Hommikumaal preestride
 naesewötmissse polest teine seäduš on, kui Shtumaal.
 Surem ja tullisem olli nende tülli piltide pärrast.
 Konstantinopolis wallitses üks keiser, Leo Tsaurikus
 nimmi (726. a.). Se andis käsku, et keif piltid fir-
 rikuttest piddid ärrawõetama. Rahwas ei tahtnud neist
 piltidest lahkuda, mis nemmad ollid harjunud firrikus
 nähha ja mis nemmad armsaks yiddasid, ja piiskoppid
 ja patriark isse kostsid ka keisrile, et ükski neid kui
 ebbajummalaid ei orja, waid et need piltid ainaüksi
 pühhade mällestusseks ja firriku ehteks on üllespandud,
 ja pallusid neid jätta; agga keiser ei annud järrele,
 ei piiskoppid ka, ning sest tõusis pitkalinne mäsšaminne.
 Kõrd wõtsid keisri soldatid wäggise piltid firrikust
 ärra, kõrd parnid preestrid neid jälle ülles, ja kui
 kummaltgi poolt ei tahhetud järreleanda, siis kestis
 se mäsšaminne ja werre ärrawallaminne Konstanti-
 nopolis mittu kummend aastat. Wiimselt heitis
 keiser keif wastutõrkujaid piiskoppid ja patriarki
 isse ka ammetist ärra, seadis teisi nende assemele ja
 kutsus suurt sinodit Konstantinopolis kokku, kus se
 asja pärrast piddi õigust mõistatama. Agga sinodi
 peäl läks riid weel suremaks. Hommikuma piiskop-
 pid, kes keisri läbbi ollid ammeti peäle sanud, mõistsid
 keisri tahtmissse järrele, et keif piltid piddid firrikuttest

är rawõetama; agga Shtuma piiskoppid, kes paawstist ollid läffitud, pannid kõwwaste wastu, ja kui leppimist ei sanud, lahkusid nemmad wihhaga neist ärra ja läksid turtsudes koiu pole. Sest aiast sadik on suur wahhe jänud Hommiku- ja Shtuma kirrikutte wahhel. Eht kül pärrast sedda piltid Hommikumaal jälle said üllespandud ja Sure Kaarli aial ka paawsti ja patriarki wahhel hädda pärrast rahhu tehti; agga õige kofkuleppiminne ei olle ommetegi sündinud. Riid läks ka pea jälle lahti ja 866. a. wandus paawst patriarki, ja patriark paawsti hopis ärra ja sest aiast ei putunud nemmad palju ühtige teine teisega kokku. Se olli se suur lahutus ristikirrikus, kelle läbbi faks suurt ristiussu seltsi tõusid. Sest aiast tännini kutsutakse Konstantinopoli usfuseltsi Hommikuma katolikuks ehk õigeks Kreka usfusk, ja Roma usfuseltsi Shtuma katolikuks usfusk ehk paawsti ehk Roma usfusk.

§ 18.

Hommitupoolue Romariit.

Se riik, mis sest aiast ka Kreka keisririigiks hütakse, jäi seisma, kui õhtupoolne Romariit rändajarahwa läbbi otsa sai. Agga suurt asja ei olnud ka temmast ennam. Harrimata rändajarahwas tükkisid pohja poolt ka temma peäle, risusid ka seal ni palju kui said ja olleksid ka Konstantinopoli linna kiwi unnikuks teinud, kui kõrged linna mürid ei olleks jõudnud wastupidada. Wõnnikõrd ei peäsnud keiser muidu kui rahha maksu eest neist lahti, sest nemmad seisid sure wäega linna al ning ei lastnud keddagi sisse ehk wälja. Kui he ad hinda said, siis läksid jälle mõnneks aiaks taggasi. Sesamma waene luggu olli ka Asiamaal. Seal olli uus Persia kuningriik aega möda wäggewaks läinud, ja jõddiminne temma wastu

fai Roma keisridele ni rängaks, et nemmad ka selle kääst rahha maksu eest piddid rahhu ostma. Ka hommikupoolse Romarigi kohta sünnib se wanna mõistuseõnna: „Kus ial raibe on, senna fogguwad kofkad,“ sest temma olli seest ja wäljast mädda. Nenda kui keisrid ei jõudnud wäljaliste waenlastele wahwaste wastuseista, nenda ei sanud nemmad ka isse omma rigirahwagagi läbbi. Üks ainus nende seast on nimmetamisse wäärt, et temma ennast nenda mõistis piddada, kuidas kõrge ammetimehhele sündis. Se on Justinianus, kes 527. aastast 565. aastani sedda riki wallitses. Temmal ollid kaks tarka ja wahwa sõapeälikkut, üks Pelisar teine Marses, kelle abbiga temma nende waenlaste ülle wõimust sai, kes rigi piride ülle sisse tungisid. Nende abbiga aias temma omma rigi raiadgi laiemaks. Nemmad wõitsid Wandalide riki Ahwrikamaal ja Kotide riki Staliamaal ärra ja ühhendasid neid Romarigiga. Keigetuulsamaks on keiser Justinianus ennast seläbbi teinud, et temma laskis seäduseramatu kirjutada, kelle järrele kohhut piddi mõisteta ma, ja mis ni heaste ja targaste olli wäljamötteldud ja wannust seädusfist kokkupandud, et kohtu üllemad praegugi weel temmast tarkust sawad ja nored mehhed suurte kolide peäl temma järrele kohtuammeti peäle wäljaõppetakse. Üks teine hea, tark nõu olli se, et Justinianus Hinamaalt sidiusid laskis tua ja Eüropamaal neid kaswatada ja hoida ja nende suggu üllespiddada, et remmad weel praegugi lõunepoolsil mail prugitakse, neist sidi sada, mis sidirieks koetakse. Sel aias sadik jääb keif se pohjatu rahha, mis wannast Hinamale läks, seält sidi ja sidiriet ostma, Eüropamale taggasi.

17 Pärrest Justinianusse surma, kes 58 aastat on wallitsenud, läks se wanna förratu luggu jälle lahti. Temma järgmised said ennamiste pettusse ehk kawwala julgusse läbbi troni peäle. Üks ainus sure ridda seest näitis nattu ke ennam waimu andid, se olli Leo

Isaurikus, kellest meie üllewel jo (143. lehek.) öppinud, et temma aial se suur mässamine kirriku piltide pärrast tõusis. Temma olli ommeiti tuggewam wäemees ja sai feige omma waenlaste ülle wõimust. Se feigefibbedam wits kaswis hommikupoolse Romarigile Muhameti ussuwõtjatte läbbi, ja neist tahhame nüüd hakkata juttustama. Sedda agga tahhame siin weel jurelissada, et sel aial Krefamaal hakkati essimessefed kirriku errelid teggema. Hommikupoolse Romarigi keiser Konstantin V. kinkis essimessefed errelid 752. a. Prankide kuningale Pipinile, ja nenda said nemmad ka Shtumaal tuttawaks, sest enne sedda ei olnud ükski innimenne Europamaal nisuggusid riistu näinud.

§ 19.

M u h a m e t.

Arabia rahwas, Abraami poia Ismaeli suggust, Afiamaal, ollid wanna aial pagganad ja ebbajummalatte teniad, egga tahtnud omma pimmedussest walgusse ette astuda, ehk nemmad kül Sudidega ja ristirahwaga tutwad ollid ja nendega ka läbbikäisid. Linnad neil ep olnud ommal maal suuremat ühtige; nemmad ollid ennamiste kollijad, kes hobbusid ja kamelid kaswatasid ja nendega ühhest paigast teise kollisid. Mõned nende seast ollid ka kaupmehhed ja wisid kaubakillaga Indiana kaupa wahhemerre randa. Üllemat wallitsejat ei olnud neil, waid nemmad ellasid priusses seltsikaupa ja need seltsid riidlesid ka weel teine teisega ühtepuhku. Nisuggune olli Arabia rahwa luggu, kui Muhamet Mekka liinas Arabiamaal sündis (a. 571. p. K. s.). Temma wannemad ollid suurtsuggu rahwa seltsist, agga ei polnud rikkad. Kui Muhamet kahheksa aastane pois olli, surrid temma wannemad ärra ja üks onnu wöttis tedda ennese jure kaswatada.

Temma õppis kaupmehhe ammetit ja sai ühhe rikka kaupmehhe lesse selliks. Siis olli temma jo 25. aastane noormees. Temma olli targa waimuga, priiske näuga ja pitka käsuga mees ja wöttis sedda leske ennesele naeseks. Kui temma omma naese läbbi suurt rikkust olli pärinud, aias temma eestotsa ifka weel omma kauplemist, agga se ellu ei olnud kaua aega temma mele pärrast. Temma püdis kõrgemid asju ja aias waimu tarkust ja tundmist tagga. Nimmelt otsis temma süggawamat jummalatundmist, sest se ebbaust ja ebba jummalatte tenistus, mis temma wannemist olli pärinud, olli temma filmis üks jölle pimmedus. Ta hakkas ennast muust rahwast taggasipiddama, läks ainuüksi metsi möda ja hoidis ennast warjul, et ükski ei piddand temma meelt seggama, mis ühtepuhku selle peäle käis, omma süddame pohjast selgemat jummalatundmist otsida. Nenda olli temma ka ükskõrd kaua aega õtsekui paus olnud ja kui temma koiu tulli, arwaldas temma sõbradele ja suggulastele, et ingel Raabriel ollewa temma jures olnud ja temmale õiget usku kulutanud. Esite wöttis temma naene ja pärrast ka feif temma suggulasfed temma arwaldamist uswaks ja temma räkis ni tössise kombega omma kockutullemissest ingli Raabrieliga, et nemmad ei tohtind ei ühheftki temma sõnnadest kaksipiddi möttelda. Nega möda jättis Muhamet omma pärris ammetit ifka ennam mahha, otsis kaugel innimeste seltsist ifka süggawamat tundmist ja kui temma mõnne ue tülki jälle olli wäljamöttelnud, läks temma liina taggasi omma kstele kulutama, mis Sunmal temmale olli arwaldanud. Kui temma 40 aastat olli wannaks sanud, siis wöttis temma nõuiks, Arabia rahwast nende pimmedast ebba jummalatte tenistusfest lahtipeästa ja omma uut usku arwalikkult üleskulutada. Temma kutsus liinarahwast turru peäle kocku ja piddas neile jutlust. Se uus õppetus olli ennamiste feif temma ommast peast tõusnud, agga mõnda olli temma ka jurelisjanud, mis

temma ristirahwa ussust ja Judarahwa ussust olli teäda sanud. Temma öppetäs, et ebbajummalatte te- nistus üks tühhi ja kahjulinne teggu on, et üks näg- gemata Jummal keige asja loja ja wallitseja on, kedda innimesed peawad kumardama, et se näggemata Jummal wannal aial ennast Abrahamile ja Mosessele on arwalbanud, et Jesus Kristus üks Jummalast sadetud prohwet on, agga et temma isse surem proh- wet on, kui Jesus. Judaliste ümberleikamist kinnitas temma ka Arabiarahwa seädusses, kelis jodawa wina prufimist fogguni ärra, agga andis omma rahwale lubba, et mees ka ennam kui ühhe naese wöib wötta, kui ta tahhab ja temma nõu kannab mitmid ülleswid- dada. Temma öppetäs ka iggawest ellu pärrast surma ja töntäs, et usfja taewas keif saab leidma, mis Ma peäl lihvale armas ja kallis on olnud, süa ja jua, mis südda kutsus, ja iggawest noort põlwe keige illu- samatte naeste seas. Üks ainus Jummal on ja Muhamet on temma prohwet, se olli temma öppetusse üllem tüf; agga liınarahwas ei tahtnud kedda uut öppetust wastuwötta. Mekka liınas töusis selle asja pärrast ni suur mäsfaminne, et Muhamet pididi eest ärrapöggenema. Temma pöggenes Medina liına. Seäl olli temmal parrem ön. Temma waimu aınnid, temma tullised kulutamised pörasid Medina- rahwa süddamid temma pole ning Muhamet ei häb- benend ka mitte keifsuggust katwalust prufida, et in- nimesed pidid uskuma tedda Jummalast läkkitud prohwetiti ollewad. Nenda rägitakse, et temma ühhe tuikesse harjutanud, temma kõrwaft odra iwikesse söma, ning kui temma ükskörd turru peäl jutlust pid- das, et siis koddus üks tuikenne lahti lasti, mis kõr- geste ülleslendäs ning kui ta üllewelt nähha sai, et temma perremees turru peäl olli, mahhatulli ja Mu- hameti kõrwaft hakkas terri otsima. Keif rahwas näggi kedda tuikest kõrgeft mahhatullewad ja omma nokka Muhameti kõrwa sisse pannewad, ja kui Muha-

met se peäle heifas: „Praegu on pühha Waim mulle
 usi sõnnumid tonud,“ siis olli keif rahwas walmis
 sedda uskuma. Kui wiimselt keif Medina lin Muhameti
 usku olli heitnud, siis kulutas temma feigele
 rahwale, et Summala tahtmisse järrele keif innimesed
 Ma peäl selle usku pole piddid sama pöörtud. Sum-
 mala nimmel kästis temma neid ennast söa wastu
 walmistada, et keif, kes tedda ärrapölgasid, wäekaupa
 saaksid sunnitud, temma usku heitma. Söddiminne
 olli Arabiarahwal üks wanna harjutud assi, sepärrast
 nemmad läksid röemsa söamega Muhameti kutsumisse
 peäle sötta, mis nende melest üks pühha, Summalast
 kästud södda olli. Muhamet, nende prohwet, olli ka
 söas nende üllem peälif. Gestotsa läks temma Mekka
 linna wastu söddima ja wöitis tedda ruttu ärra, et
 tal palju söbru linnaš olli. Peäle se söddis temma
 ka teiste Arabiama jaude wastu ja kui wöidu au
 ifka temma pool seisis, siis jäid ka temma söamehhed
 ifka wahwamaš ja ollid se peäle julged, et Summal
 öiete nähtawalt Muhameti eest seisis. Surma ei kart-
 nud nemmad mitte, sest Muhamet kulutas ruhhand-
 wörra taewa röemu neile, kes pühhas söas usku
 pärrast omma ellu jätsid. Agga neid innimesši, kedda
 temma ärrawöitis, lastis temma ilma armuta ärra-
 tappa, kui nemmad ei tahtnud omma endist ebbajum-
 malatte tenistust mahhajätta ning sedda usku wastu-
 wötta, et üks ainus Summal taewas on ja Muhamet
 temma prohwet Ma peäl. Kristiinnimesed ja Judid,
 kes Arabiamaal ellasid, ei lastnud temma kül mitte
 nimmelt ärratappa, kui nemmad ei tahtnud temma
 usku heita; agga neile panti suremad maksud peäle ja
 tehti mu wisil kitsust, et surem jaggu neist hädda pä-
 rrašt temma usku wastuwöttis. Muhamet sai 62 aas-
 tat wannaks ja kui temma (632. a.) ärrasurri, olli
 keif Arabiama temma wöimusse al ja keif Arabia-
 rahwas Muhameti usku.

Kuusšadda aastat ollid pärrast Kristusše sündimist

möödaläinud, kui Muhameti usk tõusis, ja temma on ristikirikule ütle mata suurt kahju teinud. Sest Arabia rahwas ollid selle õnne läbbi, mis Muhametil olli olnud, ni julgeks läinud, et nemmad pärrast Muhameti surma omma uut usku püüdsid möega ja tullega ülle keige mailma wäljalautada. Sest et Muhametil poega ei olnud, siis tõstsid nemmad temma suggulaste seast ühhe mehhe üllemaks wallitsejaks ehk kalihwiks, se on prohwetü pärriaks. Se pididi nende üllem sõawälik, nende kohtumõistja ja nende üllem preester ollema, nenda kui Muhamet isse olli olnud. Mittu sadda aastat läksid nemmad sõddides omma sõawäega eddasi, wõitsid Persia riki ärra ja häwwitasid keif maad Musta ja Kaspia merreni ja Arali-järweni ärra. Keif ollid nende melest umbusklikud, kes nende usku ei olnud, ja nemmad lootsid iggawest õnnistust enne sele ärratenida, kui nemmad jõuaksid umbusklikuid ümberpöörda ehk hõpis ilma peält ärrakautada. Nende sõawäggi jõudis kaugemale, kui üslike üks neist sõddi: attest wannal aial; sest Makedonia kuningas Suur Aleksander pididi Induse jöest taggasitullema; agga nemmad läksid ülle, lautasid ennast Sdda: India: maal kui rohutirtsud hommiku: ja lõunepool wälja, wõitsid keif ärra ja sundisid keif rahwast nende usku wõtta. Nendasammuti lautasid nemmad ennast ka õhtupool wälja, kus ristirahwas ellasid, ja keif need maad, mis nemmad ristirahwa käest ärrawõitsid, nenda kui Weike: Asia: ja Siriana, mis sel aial hommikupoolse Romarigi wallitususse al seisid, ja kus ristiusk wallitsemas olli ning ühteainuski pagganat enam ei olnud leida, pididid sedda näggema, et ristikirikutte assemel Muhameti ussu templid üllesseäti ja keif rahwas Muhameti usku pididid wõtma. Palästinama ja Serusalemma lin, ristiusku armas sündimisse koht, said la kalihwide kätte. Suur olli nüüd se uus riik, mis Muhameti pärriad ollid kokkurisunud. Mustamerrest sadid Sndi amerreni, Sndiamaast Wahhemerre:

ja Punnasemerre äreni seisid teif maad kalihwide möega al. Pahdad, Eügrisse jõe kaldal, seädeti kalihwide pessaliünaks, kus nemmad waljuste wallit-
 sesid ja uhkeste ellasid. Ugga selle sure rigiga ei jä-
 nud nemmad weel rahhu. Nende söddiminne läks
 ifka weel eddasi. Nemmad tungisid Suetfi malitsusse
 ülle ka Ahwirikama sisse, wöitsid Egiptust ärra ja lät-
 sid seält ifka Wahhemerre randa möda öhtupole ed-
 dasi, kus ristirahwas hommikupoolse Romarigi wallit-
 susse al ellasid, senni kui Kibraltari merrekitsuseni ja
 sundisid teif omma kää alla. Seält läksid nemmad
 ülle merrekitsusse Hispaniamale ja häwitasid Ko-
 tide riki ärra, nenda et ka sin muud ristirahwast
 järrele ei jänud, kui need, kes mäggede peäle ärra-
 pöggensid ja seäl ennast warjul hoidsid. Pohja
 Hispaniamaal, mis mägginne makoht on, jäi üks pis-
 sükenne kuningriik ristirahwa kätte, muidu olli teif
 Hispaniam ja Portugali ma Arabia rahwa käes,
 kes seält Pirenäide mäggede ülle Prantsusse ma
 sisse tungisid. Regi ei jändnud nende wiha wastu
 seista, misga nemmad püüdsid, teif mailma omma
 söggeda usfuga täita, ja karta olli, et nemmad sedda-
 wisi teif Eüropamaad ärrawöidaksid ja risti usku su-
 tumaks ärrakautaksid. Ugga Summal hallastas ja
 wöttis sedda ärrakeelda. Prankide Majordomus
 Kaarl Martel läks neile Poatje ja Turi liina
 wahhel omma söawäega wastu, sai nende ülle sures
 lahkingis Turi liina liggidal wöimust ja aias neid
 Hispaniamale taggasi, ja sest aiaf sadif ei julgenud
 nemmad ennani Pirenäide mäggede ülle Prantsusse ma
 sisse tungida. Se sündis 732. a. (wata 134. lehhel.).

Nenda olli Kalihwide riik senni aiani ifka
 suremaks kassunud ja sadda aastat pärrast Muhameti
 furma ullatas temma Hispaniam piriist ja Atlan-
 timerre rannast sadif Wahhemerre randa möda läbbi
 Ahwirikama India ma wirini. Ilmotsata olli ka se
 rahha rikkus, mis teigelt poolt olli kofkurisutud, muidu

ei olleks kalihwid ka mitte jõudnud ni torredaste ja uhkeste Pahdadi linnas ellada, kui nemmad ellasid. Agga nisammute kui suur Romariik omma rikkusse pärrast hukka läks, läks ka Arabiariik hukka. Kalihwid hakkasid pehmet ellu armastama ja jätsid wallitsusse ja söddimisse waewa teenride holeks. Ka siin otssid teenrid ennam omma kui wannematte kasu, raiskasid kalihwide warrandust ärra, fiskusid siin ehk seäl ülle laia rigi mõnni tük maad ennese kätte, egga annud ka ennam taggasi, et nõrk kalihwide wallitsus neist jaggu ei sanud. Pärrast sedda aega on agga üks ainus kalihw nimmetamisse wäärt olnud, se olli Harun al-Rašid, kes selsammal aial Arabia rahwa ülle wallitses, kui Prankide suur kuningas Kaarl Roma keisri nimme ueste jälle ülleswõttis, 800. a. Se kalihw olli wahwas mees, wallitses tarkussega ja heldussega omma riki ja ei lastnud omma warrandust mitte laiale minna. Agga temma pärriad ei olnud temma sarnatsed, egga jõudnud keelda, et aega möda Arabia rahwa au ja surus teise rahwa kätte sai, kellest senni aiani ükski weel polnud kuulnud. Se sündis nenda. Urali järwe äres, sel maal, mis Turaniks kutsutakse, ellas Turgid rahwas, kes Muhameti usku ollid, üks fogguni öppimata rahwas, agga söddimisses wahwad ja julged. Neist wõtsid kalihwid rahha palga eest sõamehhi, kes Pahdadi linnas kalihwi maia ning warrandust pidid hoidma, kelle wahwusse peäle kalihwid lootsid ja kelle hole läbbi nemmad ilma murreta omma harjunud pehmet ellu wõisid piddada. Turgid said kalihwide kardiwäeks. Kardiwäe peäliffuid hüti sultaniks ja kalihwid andsid aega möda sultanidele ifka ennam wõimust, nenda et sultanid kalihwide nimmel rigi ülle wallitsesid. Kui Turgide wõimus jo ni sureks olli läinud, siis teggid nemmad wimate kalihwide wallitsussele otsa ja tõssid omma sultanit nende troni peäle, nenda et Turgirigis sai, mis senni aiani Arabia rigi nimme olli

fandnud, ning et kalihwide assemel sultanid wallitsejaks said. Sest aiast ei kuulnud Arabia nimme ennam palju, nenda kui enne Muhameti, agga Turgidest same weel ebbaspiddi küllalt räkida.

§ 20.

Eiropama kunningrigid ja paawsti suur wõimus pärrast Sure Kaarli aega.

Suur keiser Kaarl surri 814. aastal ärra. Temma poeg Ludwik pärriis sedda suurt keisririiki, mis isä olli üllesseädanud, agga isä tarkust, tuggewust ja waimuandid ei pärriinud temma mitte. Temma ei mõistnud mitte isä teradda möda käia, rahwast õppetada ja walgustada ja rahhulist asja omma laia rigi sees üllewel piddada ja finnitada. Ei temma sanud omma allamattega läbbi, kes tihtiste temma wastu üllestõusid, ei ka omma poiadega, kes öiete sõawäggedega temma wastu sõddisid. Temma läks murrega hauda. Pärrast temma surma sõddisid temma kolm poega teine teise wastu, ja iggäüks neist wöttis üks jaggu sest rigist ennesele kunningrigiks. Keigetuggewam nende seast wöttis Saksamaad ennesele ja keisri aunimme weel peälekauba ning need teised piddid kunninga nimmega leppima. Sest aiast jäi Saksama kunningale keisri nimmi, ja kui paawst tedda Roma linnas olli kroninud, siis hüti tedda Roma keisriks.

Hea põlli ei olnud sel aial Saksamaal mitte ning mittu sadda aastat on Saksja keisririigis kõrratu luggu olnud. Keif rigi maad ollid ennamiste würstide, hertsogide ja krahwide kätte ärrajautud, kes õtsekui kubbernerid iggäüks omma jau ülle piddid keisri nimmel wallitsema ja sõa aial omma sõameestega keisrile appi minnema (wata 2. lehhel.). Agga nende omma wõimus olli liig suur, nenda et nemmad kül jõudsid

feisrile wastupanna, kui nemmad tahtsid ja nende
 südda feisri wastu täis olli. Seläbbi rikkuti mittu-
 förd Saksamaal rahhupölli ärra, sest et feiser tihtiste
 wastutörkujatte würstide wastu pididi söddima ning
 mitte iggakörd neid ei jõudnud ärrawöita. Sadda
 aastat pärrast Sure Kaarli surma läks luggu weel kur-
 jemaks; sest kui wiimne feiser, kes weel Kaarli suggust
 olli, olli ärrasurnud, siis wallitsesid würstid ühhe
 mehhe ennaste seast feisriks ja teggid sedda seädust,
 et eddaspidi ükski enam ei pidand pärrimisse öi-
 gusse läbbi feisriks sama, waid et würstid iggakörd
 feisrit pidid wallitsema. Se seädus on Saksarigile
 suurt kahju teinud. Sest mittuförd töusis nüüd wal-
 litsemisse pärrast mäsfaminne ja söddiminne, kui kaal
 kahhe wahhel köikus, kes kumbgi heamelega tahtsid
 feisriks sada; ja kahju olli weel surem, kui nisuggune
 aujärje peäle sai, kes teistest würstidest nörgem olli.
 Kül on ka sel pimmedal aial mönni tark ja tuggew
 feiser olnud, kes Saksamaad püdis parrema kõrra
 peäle sata, agga ka feigetuggewamal olli waewa kül,
 enne kui temma allamatte würstidest jaggu sai, et
 nemmad temma sõnna kuulsid. Sepärrast olli se üks
 önnetus, kui nõrk feiser wallitsemas olli, sest siis teg-
 gi iggaüks, mis ta tahtis, ja kõrratu luggu olli lahti.
 Peäleegi ollid rigis palju inimessed, kes omma käe
 peäl ellasid, ja ühhestki käsust ei holineud ja enmast
 sestki weel öiete tiitsid, kui nemmad omma wastutör-
 kumisse läbbi wannemaid pahhandasid. Igga hertsog,
 würst ehk krahw olli sedda makonda, kelle ülle temma
 wallitses, allamatte söapeäliffutte sekka jautanud. Need-
 sammad peäliffud ellasid ommas mõisas ja wallitsesid
 tallupojade ülle, kes nende mõisade pärralt ollid. Need
 ollid need rüütlid, ning nende kohhus olli, söa aial
 ratsal, raudkübbar peas ja raudrided seljas, omma
 hertsogi ehk würsti söawäes tenida. Agga nenda kui
 hertsogid ja würstid mittuförd feisrile wastupannid,
 pannid ka rüütlid omma hertsogile ehk würstile wastu

ja hakkasid ka nende vastu sõddima. Nende mõisad olid ennamiste kõrge mäe peäle kirwast üllesehitud ja kõrge müridega ümberpiratud, ka raud wärratidega luffu pandud ja krawid ja wallid ümberringi, kusti fillad üllekäisid, mis raudahelattega üllestõmmati, kui keddagi es tahheta sisselasta. Kui neil nüüd üllemattega tülli olli ja need wäljatullid neid kimbutama, siis pannid nemmad ümberringi omma mõisa finni ja mõnnikõrd ei jõudnud ka suur sõawäggi neile ühtige tehha, sest püssid ja suredtükid ei olnud sel ajal weel mitte ollemas ja ambunolid, möegad ja oad ei mõiunud ühtige kõrge müride vastu.

Se kessminne aeg olli Saksamaal iggawisi üks jölle ja pimme aeg. Keif rahwas olid kül ristiinimesed, agga sest et Sure Kaarli holekandminne kolide eest olli mahhajanud, et keigesuremad würstid nisammuti kui keigeallamad tallupojad ilma kolitamata ülleskaswid, et ükski ei mõistnud luggeda egga kirjutada, ei teädnud nemmad ristiussust muud ühtige, kui wäljaspiddist kirriku seädust täita, ei sanud sest kaugeksti arru, mis ristiellu innimesest nõuab, waid widdasid, ötselai hopis tores ja harrimata rahwas, ainu üksi sedda mehhe auuks, et temma wahwas sõddia olleks. Üks hea wallitsus ei olnud kusti pool leida. Sggaüks teggi, mis ta tahtis. Mitte üksipäinis hertsogid ja krahwid, waid ka keigewaesem rütel olli kui üks kuningas ommas mõisas, kes kellegi sõnna ei kuulnud. Kui keiser nende melepärrast olli, siis tullid nemmad heamelega temma kässe peäle wälja ja seädsid ennast temma sõawäe rinda ja sõddisid mehhe wisi, nenda et keiser omma sure uhke sõawäega raudridis iggawiht waenlast ärrawõitis ja omma wahwa Saksa rahwa nimme keige üle mailma kuulsaks teggi. Ugga kui allamad temmast luggu ei piddanud, siis nemmad ei tulnud wälja temmale appi, ei sõddinud temma eest, ei holineud ka temma kohtuseädussest ühtige. Et nisuggune nõrk wallitsus ei jõudnud rahhu üllespid

dada, wõib iggaüks ärraarwata. Kui kahhe naabride wahhel riid tõusis, siis ei käinud nemmad kohhut, kus assi olleks järrelekulatud ja seädusse järrele õigust mõistetud, waid iggaüks otsis isse omma õigust mõe-gaga teise wastu sõddides. Nenda teggid hertsogid ja krahwid üks teisega, nenda ka rüütlid ehk mõis-nikkud. Ullemad ei jõudnud kellelegi õigust teha ning muud õigust ei olnud kuskipool ollemas, kui sedda, mis ruskifadõigusseks hütakse, ja kus se õigust sai, kel tuggewamad ruskifad ollid ehk kes sõddimisses teist ärrawõitis. Sepärrast ollid ka teie maanteed rööwliid täis ja rüütliidke ei arwanud ennesele häbbiks, kaup-mehhe killad paljaks risuda, kui nemmad ei jõudnud sõariistuga wastuseista. Waene luggu olli allamal rahwal, nenda kui tallurahwal, kes ennamiste pärris ollid ja muil waesil, kes wahwal sõamehhel ei jõud-nud wastupanna; waene luggu olli ka linna rahwal, sest et rööwliid ümberringi ollid, kelle eest nemmad ei jõudnud rahhuga omma kaupa aiada, egga omma war-randust hoida. Wimate piddid linna koddanikkud ka ennast sõariistuga ehhitama ehk sõamehhi palkama, kes nende kaubakillad saatsid; agga kui se ka ei mõi-unud, siis teggid mõnned suremad linnad teine teisega kaupa, et rahha kokkupanti ja selle eest üks suur sõa-wäggi peti, kes linnad piddi warjama ja maanteed rööwliidest puhhastama. Sedda leppimist, mis linnad issekeskis teggid, kutsuti Hansa-seädusseks ja neid linnad, kes selle seädusse al ennast teistega ollid üh-hendanud, pri-liinnaks ehk Hansa-liinnaks. Mittu neist on selle seädusse läbbi wäggewaks ja rikkaks lin-naks sanud ja kaua aega omma rikkusse läbbi kuulsad olnud, nenda kui Hamburg, Bremen, Lübeck ja palju muud weel.

Üks teine nõu, mis kurja ruskifa-õiguse wastu prugiti, olli se, et paiguti targad, mõistlikud ja nõu-kad mehhed kokkufoggusid ja ilma üllematte teadmata kurjateggiatte üle sallajat kohhut mõisid. Sest et

neil rigi wallitsusse polest se wõimus ei olnud antud, nisuggust ammetit piddada ehk keddagi kohtu ette kutsuda, siis tullid nemmad õ aial ja nisugguse sallaja kohha peäl metsas ehk muial, kus neid ükski ei mõistnud otsida, kofku ja saatsid omma teenrid wälja, sedda kurjateggiat, kedda nemmad tahtsid karristada, kawwalal wisil ehk wäekauya finniwõtta ja kohtu ette weddada. Teenrid siddusid selle filmad finni, kedda nemmad etteweddasid, et temma ei piddand arru sama, kus kohhal temma olli, ja kohtutoas tehti filmad lahti. Üksed ollid luffus, afnad finni ja küünlad põlesid sure laua peäl, mis kest toas seisis, punnase ehk musta kallewiga kattetud ja surnupeaga ehitud. Kohtuwannemaid ei olnud nähha, need seisid ettepodud tekki tagga ja küssisid wõera heälega, ja ettekutsutud pididi kostma ja tõsist arru andma. Kui temma ennast jõudis õiendada, siis lasti tedda lahti ja widi nisammute taggast, kuidas temma olli todud, nenda et temma ei teädnud, kes temma kohtumõistjad ollid olnud ehk kus kohhal se kohhus olli petud, ja sepärrast ka nende kätte ei wõinud maksta, kes tedda ollid lastnud kohtu ette weddada. Ugga kui tedda leiti surma wäärt ollewad, siis mõisteti tedda hukka, podi pu külge ülles ja anti kirjaga, mis ka pu külge naglati, teäda: „Se innimenne on falla kohtu labbi ärrahuffatud sanud.“ Särast sallajat kohhut hüti Bemikohtuks ja innimesed kartsid tedda wägga, sest et seält süüdlassele peäsemist ei olnud lota. Se kohhus on wist mittu innimest kurja te peält ärrahirmutanud, siiski ei wõi meie tedda heaks kita, sest eks ta ifka polle üks sallaja asst, üks petminne ja üks kawwalus, mis ennast peidab õ pimmedusse sisse ja ei julgu päwa ette wäljaastuda! Halle luggu on kül nisugguse marga ja rahwaga, kus muud nõuu ei olle ollemas, ülles kohhut ärrakeelda!

Se olli suur Summala arm, et sel pimmedal aial feige ülle Saksama ristikirrikud seisid, sest nende läbbi

on Isfand sedda ärrakeelnud, et usfu künal ja waimu walgus mitte fogguni ärra ei kustunud. Sest ehk kül innimesesed armuöppetusesest palju ei teadnud, siiski nemmad ommete piddasid firrikut pühhaks, käisid Summala lauale ja kuulsid preestride sõnna. Need preestrid ollid ka ennamiste need rahhuteggiad ja ärraley-pitajad, kui södda naabride wahhel wäljas olli, nende sõnna ommetige kuulti, kui feik muud ilma käsud ja seädusesed jalge alla tallati; preestrid piddasid omma maenitsussega ning armu sõnnaga weel mõnda taggasi, et ta hinge polest mitte fogguni hukka ei läinud, kes feik muud öppetust naeruks pandis. Sepärrast ollid firrikud ja floostrid rahhupaigad, kui muial feik ilm rövimist, mäsfamist ja söddimist täis olli. Sepärrast wöisid ka preestrid ja munkad omma aega se tarbis pruvida, et nemmad ramatut luggesid, feik kirjad kokkufoggusid, mis Roma- ning Kreka-rahwast weel ollid järrelejänud, ja neid hoidsid ja sure wae-waga ühhest ramatust mittu tüffi teggid, et nemmad feik sõnnad esimesesest wiimseni holega wäljakirjutasid, sest trükkimisse kunst ei olnud siis weel ollemas. Mõnnes floostris olli munkade hole läbbi seddawisi suur ramatude foggu tõusnud, kust järreletulliad rah-wa põlwed sedda waimu toitu said, mis tännini weel feige ülle mailma maksab, sest et iggaüks mõistlik ärratunneb, et innimesesed mitte ni kõrgeks ei olleks üllestõusnud tarkuseses ja tundmiseses, mis praegu wal-litseb, kui se waimu toit nenda olleks ärrakaddunud, kui mõnned muud wanna aia illu mällestusesed ärrakaddusid. Ka lapsi ja nori mehhi koolitati floostrides ja need feigetargemad firrikuteenrid ja need feige-tuggewamad ussusambad tullid seält wälja. Seält otsisid ka kunningad ja würstid ja suurtsuggu rahwas omma nõuandjaid, kui nemmad isse ei oskand omma asjad aiada (wata 154. lehhef.). Et nüüd feik silmad nende peäle watasid, kes kül omma firriku ammeti sees maddalal wisil ellasid, agga rikkad ollid waimu

polest ja sellepärast auu leidsid innimeste ees ja tut-
 waks said ilmalikku asjadega ja sure rahwa teggemis-
 tega ja nende torreda ja uhke ollemisega, siis ei olle
 immeks panna, et nemmad kui waesed ja nõdrad pat-
 tused ilma ja kurrati kõie sisse langesid, uhkeks said,
 ennast ka ilma kutsumata ja ainult lihha lusti pärast
 suurte rahwa sekka seggasid ja hakkasid nende elluwi-
 sid ja nende pehmet ellu armastama ja taganõudma.
 Kloostrid said andide läbbi, mis neile keigelt poolt
 kingiti, rikkaks, ei tahtnud enam waesel wiisil ellada,
 ei tahtnud enam waewa näha ja tööd teha, wiitsid
 laisklemises ja prassimises omma aega ja teggid, et
 firrikuseädused neid keelsid naest wõtmast, kloostrid
 pördunurgaks. Dypetajad ehk preestrid, kes omma
 firrikuammeti kõrwal ilmalikku asju ka weel piddid
 tallitama, mis sured ja rikkad nende kätte uskusid,
 hakkasid pea sedda tööd, mis neid suresuggu rahwa
 seltsimehhiks ja nõuandjais teggi, enam armastama
 ja firriku asju üllekolke ja fergeste ärratallitama. Ni-
 suggused piddasid sedda firriku ammetit ainult selle-
 pärrast, et nemmad selle läbbi auu ja wõimust ilma
 laste ees leidsid. Nemmad püüdsid kassu innimeste
 rummalussest. Sest et rikkad palju rahha firrikutte
 peäle kintisid, said firrikuteenrid isse ka rikkaks, ja ül-
 lemad preestrid ehk piiskoppid omma sure rikkusse läbbi
 aega möda ka seädusse järrele würstide sarnatseks ja
 firrikuwürstideks hütud. Saksama piiskoppid said
 keisri käest maid ja linnasid ja wallitsetsid piiskoppi-
 riki õtsekui hertsogid omma hertsogiriki wallitsetsid.
 Kui firriku-ammet seddawisi olli ilmalikku tallitamistega
 seggatud, siis ei pannud ka ükski enam immeks, et
 söa aial piiskop isse wäljaläks söddima, raudribed sel-
 jas, möek käes, nenda kui rüütlid ehk würstid lahhin-
 gis taplesid, ja söawägge üllespiddasid ja munstertasid.
 Kui preestrid ja wähhemad piiskoppid omma wai-
 mulikku ammeti läbbi ni suurt wõimust ilmalikkus as-
 jus said, eks siis keigeüllem piiskop piddi ka palju

suremat weel sama? Noh siis sai ka Roma linna paawst, kes waimulik wallitseja keif ülle firrikuasjad Shtumaal olli, keigest rahwast ja keigest würstidest nenda auustatud, õtsekui olleks temma surem ja au- sam, kui ükski mu innimenne Ma peäl. Sedda ar- wati Kristusse asemel ristiinnimeste hingede ülle Ma peäl wallitsewad. Sedda kulutasid preestrid, ja sedda uskus rahwas. Sedda auu, mis meie omma Snnis- teggiale anname, et meie tedda omma hinge kunnin- gaks peame, kes keigis waimulikkus ja aialikkus asjus meie juhataja ja üllem kässuandja on, sedda auu pärrisid paawstid ennesele. Kristusse asemel wal- wasid nemmad ei üksipäinis rahwa ussu ja waimu ülle, waid nemmad nõudsid ka sedda takka, et ka aia- likkus asjus keif ristiinnimesed nende sõnna pididid kuulma. Õtsekui hing ennam maksab kui ihhu, nenda pididi ka waimulik wallitus ehk firrikuamet keigest muust wallitussest ja ammetist üllekäima, sedda nem- mad sowisid, ja selle järrele nemmad püüdisid keigest melest ja keigest wäest. Ühhe hobiga nemmad kül ei sanud sedda üllemat wõimust kätte, agga sest et se hinmu neid keifi kihutas ja ükski ennam kääst ärra ei annud, mis temma olli jõudnud sada, waid kui ühhe kalli pärrandusse omma pärria kätte jä'ttis, siis nemmad ommete wimate said, mis nemmad tahtsid, et keif kunningad ja keisrid nende jure tullid õigust otsima ja nende otsussega rahhu jäid. Sepolest on paawst Kregor VII. keigeennamiste nimmetamise wäärt, sest temma olli se paawst, kes keigewimast sam- mu teggi sedda kõrget mägge üllesastudes, kelle harja peäl se aujürg seisis, kust paawstid mittu sadda aas- tat keige Eüropama kunningad omma ikke al pidda- sid ja neid kihutasid, kuhhu nemmad tahtsid.

Kui Kregor VII. 1073. aastal paawstiks tõsteti, siis olli temma essimenne mõtte: Mis pean ma teg- gema, mis teed ma pean käima, mis nõuu ma pean pruukima, et keif ristirahwas esimessest wiimseni ilma

wastutõrkumata minnu tahtmist teeks? Selle mõttega ta tõusis ni kaua kui ta ellas igga hommiku ülles ja heitis igga õhtu maggama. Temma tundis warsti ärra, et keigeesõiteks waia olli keif firrikuteenrid enesele nisuggusiks abbilisiks teha, et nemmad tedda üksipäinis teniks, temma sõnna üksipäinis kuleksid, temma peäle üksipäinis lodaksid. Agga et nemmad ka kuskipoolt ei saaks keeldud, ennast hopis temmale ärraanda, siis ei sallinud temma mitte, et nemmad naeselised mehhed ollid, kes omma kohha peäl finnisseisid ja omma naese ja laste pärrast mitte ei wõinud igga filmapilk walmis olla siina minnema, kus neid paawsti melest wahhest waia olli, egga ka omma sugulaste pärrast iggakõrd sedda heaks kita, mis paawst tahtis ja neilt nõudis. Preestrid ollid kül jo ammust aiaft ennamiste naeseta mehhed, sest et rahwa melest wallalinne seisus õtskui pühhemaks arwati; agga Kregor andis sedda käsku, et ükski firrikutener ei tohi naeselinne mees olla, ja kes naest wõttab, peab järsku ammetist lahti sama. Selle seadusse läbbi sai paawstile suur wõimus ülle keige ilma kätte, sest preestrid, kes sest aiaft keif wiimsed keige sugguwõssa kaplust ja wõrgust lahti said ja õtsku wõerad rahwa seas ellasid, toetasid ennast paawsti peäle, kes nende airus eestseisja ja üllespidaja olli. Kuhhu temma neid satis, senna nemmad läksid, ja ükski ei pidanud neid taggasi; kui temma neid käskis kunningale ehk keisrile wastuseista, siis nemmad ei kartnud selle jures ühtige, sest paawst wastutas nende eest, ja kui neid sellepärrast ehk takkafiusati, siis olli paawstil wõimus kä, neid maial asjutada, kus neil wahhest parrem koht olli ja ükski neid ei tunnud, sest keif firrikud Dhtumaal ehk keige Guropamaal seisid paawsti wallitsusse al. Katolikkus usfuseltsis on preestrid õtskui paawsti sõawäggi ja temma wõimuse kindel tuggi. Nemmad seisawad wiimse werretilgani temma ees ja finnitawad temma auu rahwa seas, sest temma surem au ja wõimus

on nende omma surem kassu. Preestride läbbi laskis Kregor keigis kirrikuttes kulutada, et paawst ühheski asjas ial ei wõi efsida, sest et temma Summalast walgustatud mees on; et mis temma ütleb, nisamma tödde on kui Summala sõnna, kui se ka peaks sinodide wastu käima, sest temma on ka sinodidest üllem. Ehk kül ka Kregori VII. aial sinodid peti, siis neist ei olnud suremat asja, sest mis temma heaks ei kiitnud, se ei maksnud ka ühtige. Keif ussuõppetussi ja kirrikuasju seadis temma omma tahtmissse järrele ja keif ilmalikku asju ja wallitsussi heitis temma omma käsude alla. Temma õppetas: Paawst on Kristusse assemel Ma peäl, sepärrast on temma keige asjade üllewataja ja sundja, mis ristiinnimesed Ma peäl tewad ja ette wöttawad, ja sepärrast peab temma ka kuningatte ülle walwama, et nemmad nenda omma maad wallitsewad, kui Summala ees õige on, ja wõib neid ka omma aujärjede peält mahhatõugata, kui nemmad ei kõlba, ja parremat assemele seada. Et Kregor ka kange mees kül olli, sedda töeks tehha, mis temma keigis kirrikuttes Güropamaal laskis kulutada, sedda näitab meile se tüf, mis temma Saksama keisri Hindrikuga teggi, ning mis meie sia tahhame üllespanna.

Hindrik IV. olli kue aastane laps, kui temma issa Roma ehk Saksama keiser Hindrik III. ärrasurri. Laps olli jo kaddunu issa aial tronipärriaks nimetatud ja temma emma wallitses maad, senni kui poeg pididi ealisseks sama. Ugga se naese wallitsus ei olnud keifide mele järrele, sepärrast tõusid würstid temma wastu ülles, heitsid tedda kõrwale ja seadsid Kölni llinna piiskoppi lapse wöörmündriks ja rigi wallitsejaks. Piiskop wöttis poisikest Kölni llinna ennese jure tedda kaswatama. Ugga ka selle mehhe wallitsussega ei olnud würstid rahhul ja seadsid jälle Premeni llinna piiskoppit, kes poisikest teise taggast olli ärrawarrastanud ja foiu winud, wallitsejaks. Se mees tahtis sedda last melitada, et kui ta mehheks saaks, temma

tedda armastaks ja ennesele nõumehheks wõttaks, ja teggi keif, mis laps agga tahtis, ei waewanud tedda õppimisega, ei feelnud tedda furja teggemast ja lih-
 habimmu tagganõudmast, ja laskis tedda rummalusfes
 ja pattu: orjusfes õiete hukka miina. Kui temma
 nüüd ealisses olli sanud ja omma isä aujärje peäle
 tõsteti, siis olli warsti nähha, et temmast kellelegi
 asja ei olnud. Temma wallitus olli ka üks sēddi-
 minne ühtepuhku, kõrd ühhega, kõrd teisega, ja nenda
 läfsid 20 aastat möda, ilma et temma olleks rahhu
 teinud ehk parremat ellu alganud. Kregor olli sel
 aial jo kolm aastat firriku üllemwallitseja olnud, kui
 keigelt poolt kaibussed keisri üle temma ette kanneti ja
 sedda temmale süüks arwati, et temma Saksamaal
 mehhi olli piiskoppiks seadnud, kes selle ammeti peäle
 ei kõlbanud, ja seläbbi firrikule teotust teinud. Paawst
 kirjutas temmale, maenitses tedda armuga ja palus
 tedda süddamest, Saksama firrikut nisugguse teotusse
 eest hoida. Keiser kostis temmale allandlikkul wiisil
 ja lubbas sedda wigga omma rigis parrandada. Agga
 temma ei pidanud, mis temma tõutas, ja laskis keif
 omma wanna sodu miina. Se peäle andis Kregor
 käsku, et piiskoppi ammet mitte ennam keisri taht-
 misse järrele ei pea kellelegi antama ehk keeltama, sest
 et keisril firriku asjaga ühtige teggemist ei olle, ning
 et paawst isse eddaspidi sedda asja saab tallitama.
 Sellega ei tahtnud Hindrik suggugi leppida ja hakkas
 paawstiga kiusama. Selsammal aial tõusid ka keif
 Saksama würstid keisri wastu ülles ja kaebasid tem-
 ma peäle paawsti jures. Kregor satis käksusid keis-
 rile ja laskis tedda Roma linna kutsuda selle kaeba-
 misse peäle kostma ja ennast ommast süüst puhhastama.
 Kui se sõnnum Hindriku kõrwa sisse olli kostnud,
 kargas temma äktselt ülles, õtsekui olleks us tedda nõe-
 lunud ning karratses: Kuidas tohhib se preester jul-
 guda keisrit omma kohtu ette kutsuda? Pärast naeris
 temma sedda kutsumist ja ei läinud Roma. Kui Hind-

rik ei tulnud, pandis Kregor tedda wañne alla. Tem-
 ma lastis feigis Saksama firrikuttes arwalikkult fu-
 lutada, et keiser Hindrik ärrawañnutud innimenne
 Summala ees on; ei kästnud teddagi ennam tedda
 feisriks piddada eht temma sõnna kuulda egga tem-
 maga läbbikäia. Warsi sai arwalikkus, et paawsti
 sõnna wäggewam olli, kui feisri mõel. Keik allamad
 jätisid feisrit mahha ja ei tulnud temmale liggi, sest
 iggaüks kartis Summala wihha. Kuhhu pole Hindrik
 ennast ka tahtis käända abbi otsima, ei kustki temma
 ei leidnud, keik tagganesid temma eest ni kui katku
 põddeja eest, ning temmal ei jänud muud lotust, kui
 ennast paawsti ees allandada ja armu palluda. Mõn-
 ned Saksama hertsogid, kes wihha pärrast temma
 wastu hea melega olleks näinud, et temma mitte ei
 olleks sanud paawstiga ärraleppida, ollid keik teed kin-
 nipannud, mis Saksamaalt Italiamaale läksid. Agga
 ei temma kartnud ei ühtegi waewa sedda häbbiteed
 astudes, mis Roma pole läks, et ta sest üksipainis
 lotis ommast kibbedast häddast pääseda, ja temma proua
 ja paar sullasid ollid tedda saatmas. Nemmaid piddid
 Sweitsima kõrge mäggede ülle ronnima, mis lumme-
 ga kattetud ollid ja kus neile mitte teraddagi ees ei
 olnud. Salksi tereisiminne olli ütlemata waewalinne.
 Paawst ei olnud seförd mitte liñnas, waid maal üh-
 hes mõisas, Kanosfa nimmi, wõersis. Senna läksid
 siis reisiad siisse. Kregor ei lastnud sedda allandajat
 feisrit mitte warsi ennese ette tulla, waid tahtis tedda
 weel tüf aega hirmu ja lotusse wahhel lasta wärris-
 seda. Särgi wäel, palje jalgega ja kurba näuga etse-
 kui rõhhutud süddamega pattutunnistaja seisid Hindrik
 talwe aial kolm päwa mõisa howi peäl, et feigil jo
 halle meel olli nähha. Meljandamal päwal mitme in-
 nimesse sure pallumisse peäle lastis Kregor tedda wi-
 mate etteastuda. Sa kui temma keik omma pattud
 ja ülleastumissed olli üllestunnistanud ja andeks pallu-
 nud, siis päästis paawst tedda ommast wañnest lahti

ja käsks tedda Saksamale taggasi minna ja seal ni kaua odada, kui paawst isse sinna tulleks, keif asja weel läbbikulama ja otsust andma, kas temma wöib weel omma aujärje kätte sada, wai peab temmast ilma jääma. Kui Hindrik Saksamale taggasi sai, siis leidis temma keif Saksama würstid teine teise wastu söddimast. Ühhel pool seisid need, kes teist keisrit tahtsid ja uut jubba ollid wallitsenud, teisel pool, ja se olli surem jaggu, need, kes Hindriku peäle ootsid. Hindrik ei holind nüüd enam paawstist ühtige ja hakkas omma sõbradega järsku ue keisri wastu söddima, ning kui temma tedda ruttu olli ärrawöitnud, siis olli wana luggu jälle käes, ja hullempi weel, kui tännini. Kregor pandis tedda teistkorda jälle wanne alla ning eht kül seford mitte keif allamad tedda mahha ei jät nud ning keiser söwäega Roma läks ja sedda ärrawöitis ja paawsti temma aujärje peält mahhabeitis, ja teist paawsti laskis wallitseda, siiski olli selle tülli läbbi, mis temmal paawstiga olli olnud, keif temma ellu ärrarikkutud, tõusid ka temma poiad wimate temma wastu ülles ja aiasid tedda aujärje peält mahha. Temma surri häddas ja waesusfes ärra ja sest et paawsti wiimne wanne mitte temma peält ei olnud ärrawöetud, siis ei tahtnud ükski tedda matta, ja nenda seisid surnud wiis aastat matmata keldri peäl, senni kui paawst tedda wanne alt lahtipeästis. Ni kõrratu luggu, ni nõrk keisri wallitsus olli Saksamaal, ja ni suur wöimus paawstil.

Sesamma luggu, mis sel aial Saksamaal olli, olli ka maial feigil pool Eüropamaal. Kõrratu luggu, nõrk wallitsus, rusika õigus, need kolm asja ollid õtsekui selle aia lodud wiggad, mis keif Eüropamaad turnasid ja kelle wastu ei firriku liig suur wöimus, egga Hansaliinnade kauplemisfed, egga söwäed abbi ei saatnud. Nemmad piddid sama ärrapöetud, nenda kui rõuged ja letid ja muud lapse ea haigusfed ärrapöetäse, enne kui laps mehheks saab, ja kes tahhab

Jummalat laita, et temma sedda keif omma tarkusfes ja armus on sallinud, kui temma segipärrast innimeste suggu keige nende wiggadega seiemale on saatanud ja praegu keifi önnistab öigusse üllespidamisega, hea, targa wallitusfega, puhta jummalasönnafulutamisfega ja rahhuliffu elluga, et üfski ei tohhi nürriweda, waid keif peawad Jummalat fiitma ja tänama se eest, mis neil kä on. Et nüüd keiges kohhas sel keffmiffel aial ühhesuggune hädda olli, siis meie ei tahha laiemalt üllesarrutada, mis neist teistest funningrifidest maial firja on pandud, waid peame lühhidelt ni palju agga nimmetama, kui ainult waja on.

Italiama ei seisnud funninga al, waid olli ärarajautud mitme hertsogide käes, kes allati teine teise wastu söddisid. Keff Italiama Roma linnaga olli paaawsti käes ja kutsuti Kirrifurigiks. Nimmetamisse wäärt on kaks priliinna Pohja-Italiamaal, teine Wenedig, teine Kenua nimmi. Need kaks merreliinna said kaubaaiamisfega rikkaks nenda kui wannal aial Tirus ja Sidon, ja nende rikkusse läbbi olli neil nõuu mitte üfsipäinis omma Ma pirides rõwimist keelda ja rahhu üllespidada, waid ka suurte funningatte wastu söddida ja neid ärrawöita.

Prantsusfema. Pärrast Sure Kaarli ning temma poia Ludwigi surma, kui Kaarli suur keisririif kolmeks jauks ärrajautati (wata 153. lehhef.), sai se Ma, mis nüüd Prantsusfemaaks hütakse, kahhe funninga kätte, kes möllemad Kaarli suggust ollid. Teine nimmetas ennast Frankide funningaks, teine Purgundide funningaks. Purgundide riif ei seisnud mitte kaua aega, waid sai aega möda Frankide rigiga ühhendatud, nenda et üfs ainus riif sai, mis Prantsusfesse rigiks hüti. Prantsusfesse rigi funningat ei wallitfenud mitte, nenda kui Saksamaal, würstid ja hertsogid, waid poeg pärris iggakörd isfa aujärke. Seläbbi jäid mittu tülli ja pahhandust mahha, ehk kül

ka siin mitte ühtepuhku rahhu ei olnud, waid kuningal sõnnakuulmata hertsogidega teggemist kül olli.

Normanni rahwas. Keif rahwas, mis Tani-, Rootsi- ja Norwegi-maal ellasi, kutsuti ühhe sõnnaga Normanni rahwaks. Normannid ollid Suure Kaarli aial weel uskmata pagganad ja hirmsad merrerööwolid. Nemmad läksid ennamiste mitme sõa-laewaga keif merred läbbi, ja kus nemmad wöeral rannal mäle läksid, seäl nemmad risusid keif paljaks ja läksid sure sagiga jälle koiu, ja ollid keigel randadel Europamaal ötskui witsaks ja okaks. Saksa-, Prantsusse-, Inglis- ja Italiama rannad, keif said neist ärraröwitud, ja söddimisse julgusse polest ei olnud ükski rahwas nende wärilissed. Se olli nende lust ja röem, wöeraid maid minna watama ja wahwusse läbbi omma nimme kuulsaaks teggema. Kui nemmad omma laewareiside peäl nisuggust makohta leidsid, mis öiete nende mele pärrast olli, siis nemmad jäid ka siina ellama ja ehitasid seäl maiasid ja liinasid ülles. Nenda wöitsid nemmad Prantsussemaal Kanali äres üks tüf maad ärra, mis praegugi weel Normandi maakaks kutsutakse, ja mis mittu sadda aastat Normannide hertsogide al seisis; Italiamaal Sitsilia saart ja Lööne-Italiamaad, kus nemmad uut kuningriiki ülles-seädsid, ja peälegi weel keif Inglismaad. Nende röviminne ja söddiminne satis kül mitmile palju hädda ja kahju; agga et nemmad omma reiside peäl ni palju maid ja rahwast öppisid tundma, said nemmad ka pea ristiusfuga tutwaks ning lasksid ennast ristida. Paawsti Kregori VII. aial ollid nemmad ennamiste jo keif ristiusku heitnud ja lautasid sedda ka koddus Tani-, Rootsi- ja Norwegi-maal wälja.

Inglisma. Rahwa-rändamise aial tullid Saksamaalt kaks rahwa suggu seie, Anglid ja Saksid, ja lautasid issekeskis sedda maad, nenda et seitse kuningat Saksarahwa sugguft siin wallitsetsid. Nemmad heitsid pea ristiusku ja se kaswis nende seas ni jõud-

faſte, et nemmad pea iſſe miſſionärid omma pärris iſſamale ſaatsid, keſ ſeäl armuõppetuſt kulutaſid. Kir- riku luggu olli ſiin parrem, kui mitmiſ mu kohtades, miſ rändaja rahwaſ ollid ärrawõitnud; agga ſeſt et need kunningrigid ſiin keiſ wägga piſſuſeſed ollid, ſiis ei jõudnud nemmad mitte waſtuſeiſta, kui wäljaſt waenlaſſed peäletungiſid. Normannid tullid Dani- maalt rööwli kombel ja häwwitaſid ühte ja teiſt kun- ningriki ärra, ja 200 aatat olli järjeſte nendega sõd- dimiſt, nenda et mõnnikõrd keiſ Ingliſma Dani kun- ninga wõimuiſſe alla ſai, mõnnikõrd jälle temmaſt lahti peäſiſ. Agga wiimſelt jäi ommeti keiſ Ingliſma Normannide kätte. Aaſtal 1000. tulli Prantſuſſemaalt Normandi hertſog Willem liignimmega Arrawõitja ſõalaetwadega Ingliſmale, wõitiſ keiſ maad ärra ja aſſutaſ enneſele ſeäl ühe kunningriki, miſ temma ſug- gule ja pärriattele ka jädawakſ jäi. Normandima teiſt poolt kanalit Prantſuſſemaal jäi ka weel ammu aega Ingliſma kunninga pärralt, keſ ſepärraſt ennaſt ka Ingliſma kunningakſ ja Normandima hertſogikſ nimmetaſ. Agga Sotti ja Trima ei olnud mitte nende pärralt, ſeſt ſeäl wallitſeſid iſſe kunningad.

Hispania ja Portugalima. Rahwa rändä- miſſe aial olli keiſ ſe Ma Kotide kätte ſanud (wata 99. lehhek.). Kotid heitiſid aega mõda riſtiuſku ja Hispania ja Portugalima ſai kriſtilikkukſ kunningri- gikſ; agga 711. aatat tulli Arabia rahwaſ Ahw- rikamaalt ülle Kibraltari merrefiſſuſſe Hispaniamale ning teggi ſel kunningrigile otſa (wata 151. lehhek.). Riſtirahwaſ tappeti oſſaſt ärra, oſſaſt ſunniti Muha- meti uſku heitma, ja Muhameti pimme uſk jäi wal- liſſema pea keige ülle Hispaniamale, muidu kui ükſ mäggine maſoht pohja maal, kuſ Aſturia mäed on, ei ſanud Arabia rahwa kätte. Siina olli riſtirahwaſ ärrapõggenend, keſ mitte omma uſku ei tahtnud mah- hajätta. Aſturia mäggede wahhel jäi ükſ piſſuſenne kriſtilik kunningriik ſeiſma, miſ wahwaſte omma pi- rid

hoidis, ja kui aega möda Muhameti usfulisfed isse-
 festis hakkasid riidlema ja Arabia kalihwide wõimus
 nõrkuma, siis tullid ristirahwas omma mäggede wah-
 helt wälja, läksid wahwaste usfuwaenlaste peäle ja
 fiskusid üks tüf maad teise järrele nende küsist wälja.
 Iggaühhest tükkist, mis nemmad seddawisi ollid
 ärrawõitnud, teggid nemmad ue frislifku funningrigi,
 ja paawsti Kregori VII. aial olli Arabia rahwas jo
 ni kaugele tagganend, et mittu frislifku funningrigi
 ollid tõusnud. Ugga siiski pidid nemmad weel kaua
 aega nendega söddima, enne kui Muhameti ust His-
 paniamaalst fogguni ärrakaddus, mis mitte enne ei
 sündinud kui 1492. aastal.

§ 21.

R i s t i = s ö i t j a d.

Se koht, kus meie Önnisteggia on ellanud, õp-
 petanud, kannatanud ja ärrasurnud, on ifka ristirah-
 wal üks armas mällestusse koht olnud, ja sepärrast
 läksid jo wannal aial waggad ristiinnimesfed heame-
 lega Palästinamale, sedda kohta watama ja Issanda
 haua jures Jummalat palluma. Suur Konstantin,
 Roma keiser, olli selle kohha peäle wägga näggusat
 firrifut lastnud üllesehhitada, ja sest aiast läks rahwas
 igga aasta ifka rohkemaste sedda teed. Keil, kes kau-
 gelt maalt tullid, ollid need käigud öiete waewalissed;
 agga kui Arabia rahwas Palästina maad ollid ärra-
 wõitnud, se olli 650 aastat pärrast Kristusse sündi-
 mist, siis läks se waew weel rängemaks, sest Arabia
 rahwas ollid Muhameti usfulisfed ia wiiksid risti-
 rahwast; ja kui Türgid nende assemele said, siis sai
 tekäiate luggu fogguni hirmsaks, mis nattukest enne
 paawsti Kregori VII. aegu sündis (wata 152. lehhel.).
 Kes ei sanud tappetud, se risuti paljaks ja peäsis
 hädda pärrast sandi wisil Euroopamale taggasi. Ugga

ristirahwas ei tahtnud sedda käiku mitte mahhajätta, sest nende usk olli jo se, et kes Jeesusse parrast ihu-
 likkult waewa näeb, ehk ka surma leiab, se tenib en-
 nesele pattude andeksandmist ja iggawest ellu. Agga
 need, kes koiu jäid ja ommad wannemad ehk lapsed,
 wennad ehk abbikasad ennam nähha ei sanud, sest et
 nad siina hädda sisse ollid ärralöpnud, need teggid
 nisuggust kassa, et se ühhest Euroopama otsast teise köl-
 las. Keik sowisid süddamest, et Palästinama nende
 kalli mällestusse kohtadega saaks Türgide käest ärra-
 woidetud, agga ükski ei astunud ette, kes sedda asja
 olleks toimetanud. Siiski tulli wimate nisuggune ka
 wälja. Munk Peter, Prantsusse mees Amiensi linn-
 nast pärrit, sedda ka Kuffupeetriks hüti, olli ka
 Jerusalemmas käinud ja keik neid hirmsaid asju näi-
 nud, mis seal sündisid. Se waene ja maddal mees,
 agga tullise süddamega Kristusse ja liggimesse armas-
 taja, wöttis sedda asja omma kätte ja lotis, et Sum-
 mal saaks önnistama, mis armust Summala poia wastu
 ettewõtaks. Temma läks otsekohhe Roma-linna, kus
 sel aial Urban II. paawstiks olli, ja pallus tedda sil-
 mawega, et temma ristirahwast ülleskutsuks, sedda kallist
 pühha maad nende hirmsatte ristiussu waenlaste küsist
 ärrakiskuda. Paawstil olli ammore jo isse se mötte
 olnud. Temma kicis Peetri nõuu heaks ning andis
 temmale käsku, keik Euroopamaad läbbikäia ja keigis
 firrifuttes ristirahwast Türglaste wastu sõtta kutsuda.
 Peter läks ka seddamaid minnema, paawsti käst tas-
 kus. Si temma läinud ühheftki firrifust ehk mõisast
 ehk linnast möda, et temma mitte ei olleks jutlusse
 kombel sedda uut õppetust kulutanud, et kes mõeka
 wäljatõmmaks Jerusalemma linna ärrawõita ja reisiad
 ristiinnimesed Önnisteggia haua peäl omma hole alla
 wõtta, se tenib pattude andeksandmist ja iggawest ellu.
 Waese munki jutlusjed ollid ülleswirrutamisseks kei-
 file, kes tedda kuulsid; ja enne kui temma isse tulli,
 sest et ta sam sammu eesli seljas sõitis, olli se jut

temmast ja temma üleskutsumisest temmale ettejääd-
 nud, ja keif süddamid walmistanud, sedda pühha asja
 käsile wõtma. Paawst Urban II. kulutas seddasam-
 ma ka omma järje peält. Esite kutsus temma palju
 rahwast Italiamaalt Piatsensa linna kofku, kus
 temma neile wäggewat jutlust piddas; pärrast läks
 paawst Prantsussemale ning koggus Klermonti lin-
 na ärraluggemata palju rahwast kofku. Siinna tullid
 sured piiskoppid ja wäggewad würstid, rikkad ja wae-
 sed, linna rahwas ja tallopoiad, ja lin ei jõudnud
 neid keifi mahjutada. Ühhe sure wälja peäl linna
 liggidal seisid keif need tuhanded talwekuul 1095.
 paawsti ümber, firriku issa jutlust õtsekui Summala
 heält kuulmas. Paawst räkis sest häddast, mis pühha
 haua rändajad Jerusalemmas piddid kannatama; räkis
 sest häbbist, et ristiusu kätki, pühha Jerusalemma
 lin, peab usmata rahwa kätte jäetama, ja ristirahwa
 fangest wõllast ja fohhust, Summala Poia hauda ris-
 tiwaenlaste käest ärrakiskuda. „Wirguge ülles, risti-
 rahwas,“ ütles temma, „wirguge ülles omma pit-
 kast unnest ja tõmbake omma möegad wälja! Sõdda
 Türgide wastu on üks pühha sõdda ja Summala mele
 pärrast. Kes Kristusse auuks mõeka kätte wõttab,
 sellele antakse keif pattud, mis temma ellu eal on tei-
 nud, andeks; kes pühha sõas omma ellu kautab, sellel
 seisawad taewa uksed lahti. Regi ärra jägo mahha;
 kel maia, mõisa ehk muud warrandust on, se jätko
 keif ilma murreta järrele, sest firrifuteenrid, kes koiu
 jäwad, sawad temma warrandust hoidma ja hvoit
 kandma, et ühtige raisku ei lähhä; kes omma liggi-
 messega wõlgu on, se ärra murretago ärramaksimis-
 pärrast, sest ni kaua kui temma sõas on ei pea tem-
 ma käest renti nõutama; kes pärris on, se mingo
 rõemsaste sõtta, kui ta taggasi tulleb, peab ta pri-
 ollema. Se üks nõu seisko keifide süddames ja me-
 tes, Jerusalemma linna ristirahwa kätte ärrawõita!“
 Se jutlus ligutas keifide süddamid, ja keif tõu-

tasid sedda tehha, mis nemmad ollid ärratunnud Sum-
mala tahtmist ollewad. Nemmad ömblefid ühhe pun-
nase ristis omma koe parrema ölla peäle tähheks, et
nemmad tahtsid ristipodud Kristusse söddiad olla.
Paawst jättis neid önnistamise sönnadega Summa-
laga ning iggaüks läks koiu pole, ennast söa wastu
walmistama ja ka muid weel sötta kutsuma. Tulline
söddimisse himmu wälfus keif läbbi Euroopama. Se
nöu, mis Klermontis olli petud, sai ruttu keigis
paifus teadawaks ja sütis keif söddamid põllema ja
ütlemata palju rahwast olli walmis minnema. His-
pania rahwas üfipäinis ei peäsnud koddust lahti,
sest nemmad söddisid jo ommal maal sellesamma
waenlasstega, kelle käes nende Ma olli (wata 168.
lehhek.); agga mu kuningrikides ehhitasid keif würs-
tid ja rüütlid ja tallupoiad ennast punnase ristiga.
Prantsusfed, Saksad, Inglusfed ja ka Normannidgi,
kes weel ildaaegu isse ollid ristitud, keif põllesid him-
must, Türgide wastu söddida, ja lapsedki ja naesed
ei tahtnud heamelega mahhajada. Need, kes sötta
läksid, hüti ristisöitjais; agga ükski neist, kes Kler-
monti liinas ennast Kristusse söddijais ärratöutasid,
ei olle selle söa otsa näinud, sest temma kestis liggi
200 aastat.

Piiskoppid, würstid ja üllemad rüütlid, kes Kler-
monti wälja peäl ennast pühha söale ollid ärratöu-
tanud, pidasid nüüd ka nöuu, kuidas nemmad sedda
asja pidid toimetama, ja leppisid se peäle, et wäggi
enne ei hakkaks liikuma, kui teise aasta süggisel pärrast
leikust. Agga surem hulk ei wötnud sedda kuuldagi,
waid tahtsid warsi peäle hakkata. Amiensi Peter, kes
sedda asja keigeesfite olli ülleswötnud, ei tahtnud ka
mitte aega wita ja hakkas jalla peält söawägge for-
jama. Prantsusfemaal foggusid ka seddamaid 15000
meest söariistadega temma jure ja nendega läks tem-
ma tele ja tahtis Saksa- ja Ungria-maast läbbi-
minnes otsekohhe Konstantinopoli linna peäle wälja-

tulla ja seält laewadega Afiamale purjutada. Temma söawäggi ollid ennamiste jallamehhed (rüütliid olli piisut nenda seas) ja peälegi weel allama seisusse rahwast, kes ei möistnud söariistadega ümberkäia, ja kellel ka parrajad söariistad ei olnudki ollemas. Ühhel olli möet, teisel odda, kolmandamal wikkat, neljandal mal firwes, nenda kui iggaüks hädda pärrast ennesele olli jõudnud murretseda. Ei olnud neile ka täielinne moon kasa wõetud, ja keige kurjem tüf olli, et sel rahwa hulgal seätud korda ei olnud, et nemmad olleks möistnud söameeste kombel peäliffutte sõnna kuulda; waid iggaüks teggi, mis temma tahtis. Nisuggune söawäggi ei wõi kaua aega koos olla. Kui nemmad Saksamale said, tulli jo leiwa pudus kätte. Külanti neile, kes pühha sõtta läksid, keigis paigus heamelega süia, sest Saksarahwas ollid jo nendega ühhes nõuus; agga juhtus ka, et nemmad mitte iggakörd ni palju ei sanud, kui waia olli, et mönnel kohhal ka waesed ellasid, kellel isse pudus olli. Roh, siis hakkasid nemmad wäggise wõtma, kust nemmad leidsid, mis neil waia olli, ja harrisid seddawisi rõwima. Keigeennamiste piddid Juidid neist kannatama; sest neid nemmad arwasid ka Dnisteggia waenlasteks; ja nende seas ollid mehhed, kes kauplemisse läbbi palju warrandust ollid kognunud. Reid nemmad tapsid ka ärra ja ütlesid, et se on Summala mele pärrast, kui Dnisteggia auuks temma waenlaste werd ärrawalatakse. Mi olli ristiusk sel aial ärraseggatud! Saksaja Ungriamaast läbbiminnes kaswis Peetri söawäggi ikka suremaks, sest kes agga mahti sai koddust peäseada, tahtis ka sest pühhasst söast ösawõtta, ja kui ristisõitjatte söawäggi Tonau jõest ülleläks, ja Krefa; ehk Houmikupoolse Romarigi keisri piri peäl seisis, olli nende arw jubba 40,000 hinge. Agga seal maal olli Krefausk wallitsemas, kellega paawstil ühtige tegemist ep olnud, ning se ussu wahhe pärrast ei wõtnud nemmad ristisõitjaid mitte heamelega wastu, waid

hakkati nende peäle, kui röövlide peäle, sõariistadega wäljatullema ja nendega sõddima. Nenda said nemmad agga waewaga jalg jallalt ebdasi ja ollid jo hulk mehhi neist mõega terra läbbi ärratappetud ja sõawäggi wägga fokkusullanud, enne kui nad Konstantinopoli liinna said. Si olli weel, et neid seal omwetegei sõbrawisi wastuwõeti. Krefarigi keiser lotis neist abbilisi sawad omma waenlaste wastu, Muhameti usfuliste wastu, kes jo ammust aiast temma rigist maid ollid ärrawõitnud, niimmelt keif maid Ahwrika ja Usiamaal, ja nüüd olli Türklasteft karta (wata 152. lehhel.), et nemmad ka merrefitsusseft üsletulles Güropama sisse tungiks ja wanna keisririgile kogguni otsa peäle teeks. Nasket sõddimist olli Krefa keisril allati Türklastega, sepärrast rõemustas temma ristisõidu ülle ja lotis, et Shtuma sõawäed tedda nende kurja waenlaste küsist lahtipeästäks, ja kandis heämelega Peetri ärranõrkunud sõawäe eest hoolt. Agga sest et temma Türklaste wahwust teadis, siis pallus temma Peetrit, et temma omma wäega mitte enne neile peäle ei hakkaks, kui järreletulliad Shtumaalt ka olleks senna jõudnud. Peter ei wõtnud tedda kuulda ja weel wähem temma sõawäggi, kes muud ei nõudnud kui agga ebdasiminna, et nemmad Kristusse haura jure saaksid. Sure pallumisega said nemmad keisri käest laewu, läksid Weike Usiamaal mäele ja tõttasid löune pole ebdasi. Agga nemmad ei olnud weel kaugele jõudnud, kui neile Türklased jubba wastutullid. Nüüd läks lahingu möllamine lahti ja wõit jäi ruttu Türklaste kätte. Ristisõitjad täitsid keif mäed ja orrud omma furnukehhadega ja häddapärrast peäsid weel 7000 meest pöggenema, kes Güropamale taggasitullid ja ei olnud Kristusse haura liggigi sanud.

Nenda läks essimenne ristisõit nurja. Need teisjed hulgad, kes Prantsusfemaalt ja Saksamaalt Peetri kannul seddasamma teed Konstantinopoli liinna pole jõoksid ja mitte ei tahtnud odata, senni kui würstid

omma wäe ehhitamisega walmis said, ei näirud ka parremat, kui need esimesed, ja surem hulk neist tappeti jo te peäl ärra, enne kui nemmad merre äre said. Kes merrest ülleläks, langes Türglaste möega kätte. Ennam sadda tuhhat ristisõitjat ollid seddawisi hukka sanud, enne kui se õige pärris ristisõit, mis würstid Klermonti wälja peäl ollid nõuuks wõtnud, weel olli hakkanudki.

Ugga nüüd jõudis se pitki filmi odatud aeg Augusti kuul 1096. ka kätte. Würstid, hertsogid ja ülemad rüütlid ollid keif sedda aastat ennast pühhasõa wastu walmistanud ja iggaüks läks nüüd omma sõawäega ommast maast wälja. Ürraluggemata palju ristisõitjaid ollid würstide kannul, ning sest et need sured hulgad olleksid teine teisele pitka te peäl etteputunud ja üllespiddamisse pärrast pakkitust teinud, siis olli jo koddus se nõu petud, et iggaüks würst omma sõawäega isse teed pididi minnema, senni kui keif hulgad Konstantinopoli liänas jälle olleks kokkootunud. Nende würstide seast, kes sõawäggede peamehed ollid, olli Kotwrid von Puljong, üks Prantsussema hertsog, se keige kuulsam mees. Temma sõawäggi olli ka keigesurem, sest 80,000 jallameest ja 10,000 rüütlit käisid temma kannul. Kül olli temmal nendega teggemist ka, et keif te peäl hästi kõrra pärrast olleks, sest sel aial ei olnud sõawäed weel nenda wäljaõppitud sõnna kuulma, kui waia olleks olnud, ja peälegi ollid rüütlide seas ka mõnned uhked ja surelised mehed, kes ennast ei tahtnud teise tahtmise järrele seada. Siiski temma oskas asja targaste toimetada, et ifka üks teisega läbbi said. Temma olli jummalakartlik, wagga mees, ja peälegi weel wapper ja wahwas sõddia, ja et temma tarkus ja waimu terrawus tedda ei feelnud ka pitkamelelinne ja helde ollemast keifide innimeste wastu, siis wallitses temma nenda omma sure hulga ülle, et ükski temmale wastu ei tõrkunud. Dmmal aial waljuste käs-

fides, ommal aial jälle ärdaste palludes satis temma feif asja hea kõrre peäle. Te peäl rōwimist ehk rifumist olli temma kangeste ärrakelanud, ja et need rahwas, kelle Ma läbbi temma sōawäggi pididi minnema, mitte kiusust ei aiafs, siis olli temma jo feifidega sōbralikkult sobbinud, kes nende üle wallitfesid ja neid omma wōimu al piddasid, ja nenda sai Kotwrid omma sure wäega ilma kahjuta ja pahhanduseta Konstantinopoli linna.

Krefarigi feifer olli wäggetwa sōawäe hulgabe üle kohkunud, mis kui rahhepiltwed iggalt poolt temma riki kokkolangesid. Temma kartis, et nemmad enne Türglaste wastu sōddimist esite wōttaks temma omma rigile otsa teha; sellepärrast pūdis ta ristisōitjatte wägge wōrgutada, et temma rigile kahju ei hakkaks jama. Kotwrid pūdis esiteks sōbralikkul kombel sedda asja tallitada ja kui heldus pitkemalt ei mōiunud, siis hakkas ta wäekaupa Krefamaad rüüstama. Nūüd andis feifer järrele ja teqgi rahhu ja lubbas ka weel laewu anda, et sōawäed merrekitsusest üllesaafs Weike - Usiamale. Kül kaswis nende hulk weel suremaks, sest mittu wūrsti, kes ei tahtnud mateed minna, ollid kōddust laewadega merrekaudu seitnud ja said nūüd teistega Weike - Usiamaal kokku. Mai kuul 1097. jõudsid nemmad Kikāa linna. Seal ollid feif koos, kes sel kõrral Gūropamaalt ollid wäljatunud Türgide wastu sōddima, ja kui sedda suurt wägge hakkati luggema, siis leiti ennam kui 100,000 täielikku sōariistadega walmistud hobtuse wägge. ennamiste feif rüütlide suggust, ja 300,000 wäljawallitsetud jallawägge. Arwatakse senna jure weel pōhjatü hulk naesi lapsi, munkasid, sullasid ja muid kes sōalistega kasa ollid tulnud, siis wōib sedda rahwa koggu liggi 600 000 hinge arwata. Ullemat wäepealikfut, kelle wolli alla feif wäehulka olleks heidetud, ei wallitietud ka siingi, waid igga sōameeste selts jäi omma isse-üllema alla, mis läbbi iljeminne wägga palju seggadust tōusis.

Mikäa linna al sai esimesse suur lahking. Türgid ei tahtnud sedda tuggewat linna naljalt ristirahwa kätte anda ja tullid sellepärrast sure sõawäega linnale appi. Agga woit jai seförd ristirahwa kätte. Kui Mikäa lin olli ärrawõidetud, siis läksid ristisõitjad kahhes troppis lõune pole eddasi. Te peäl tullid neile Türgid wastu ja hakkasid warsi peäle. Seförd jai woit Türgide kätte ja hull ristirahwast jai muist surnuks platsi peäle, muist pöggenehid ärra. Agga Kotwrid ei tagganenud mitte. Temma seis wabwaste peäletulliate wastu, kutsus ärrapögg nuid taggasi, foggus neid kokku. läks ueste jälle ussuwaenlaste peäle ja sai Sumwala abbiga nende üle woitu. Türgide sõawäggi aeti metsa ja pillati laiale ärra. Nüüd olli te jälle lahti ja nemmad läksid eddasi. Agga pallawad ilmad ja toidu pudus teggid neile paktitust. Antiohia linna Siriamaal leid nemmad f r. e n üri dega finnitud ollemast ja püüdsid sedda ümberpirates nälja läbbi Türglassi sundida, et nemmad linna käest ärraannaksid. Seddawisi wiitid ristisõitjad mitto kuud aega, funni wimaks kibbe pudus neile kätte tulli. Mona hind tõusis iggapääw suremaks; jubba nemmad püüdsid nahhaga, puforega ehk weel alwemaga omma nälga waigistada ehk surrdki ärra; mõnned labfuid laagrast ja läksid omma teed. Siiski jäid würtid ja suremad pealiffud kindlaks ja tahtid otsani keif raskeid waewad kannatada. Dnneks said nemmad ühhe Türgi wäe üle, mis linnale appi tõttas, woitu, ja Kenua linnast Italiamaalt töid laewad neile mona a sõamehhi abbiks. Kui kewwade 10'8. kätte jõudis, todi jälle Europamaalt mona, agaa sest ei olnud ka pitkemast abbi lota, sest jubba olli üks teine suur Türglaste sõawäggi jälle liikumas ja Antiohia linnale appi tullemas. Ristisõitjate sõawäggi olli jo sin linna al hirmsal wisil kahhanenud, ei mitte üksipäinis möega, karku ja nälja läbbi, waid ka se läbbi, et nende pealiffud ühhomeleelised ei olnud ning et mõnni würst

odates olli ärratüddinud ja omma hulgaga foiu läinud. Nüüd olli karta, et nemmad ei jõuaks sel wäele, mis tullemas olli, wastuseista, sepärrast nemmad piddasid nõuu, rahha kokkupanna ja katsuda, kas nemmad ei saaks ühhe Türgi pealikkuga kaupa teha, et temma rahha eest neile sallateed näitaks, linna sisse peafeda. Se nõu wöeti ruttu heaks, rahha eest tehti neile öse üks linnawärrat lahti ja nenda peafesid ristisöitjad sisse ja tapsid keif Türlasjed ärra, kes ei sanud ärrapöggeneda. Se sündis 3. Janiku päwal 1098.

Agga ristisöitjatte waewayölw ei piddand siin weel löppema, waid linna sees weel teiskörda nende peäle tulles. Ühhes kindlas kantsis linna sees olli weel hulk waenlasi warjul, kes ristirahwa peäle kippusid, ja wäljas piras Türlaste wäggi linna ümber, mis läbbi ristirahwale nälg kätte tulli. Nälja pärrast ei petud ennam ühheftki kombest luggu, egga leitud förralist sõnakuulmist kuskilt. Hulk ristisöitjaid pöggenes ösel köisreddelit möda linna müri ülle paku, teised läksid Türlaste wäehulka ja wandusid oma usku ärra. Kui jubba surem hulk meelt kippus ärraheitma ja ennam peäsemisse lotust kellelegi ei olnud, siis astus üks preester ette ja kulutas, kuida pühha apostel Andreas nellikörd unnes temmale olli ilmunud ja ühhes firrikus sedda koha näitanud, kus se odda pidbi seisma, misga ristisambas Kristusse külge olli pistetud. Kui nüüd rahwas läks järrele kaewama, siis leiti seältsammast süggawalt Ma seest üks odda. Sedda nähhes töusis ristisöitjatte süddamettes julgus, ja pealikkud wötsid koha nõuaks, enne kui julgus otsa löppeks, waenlaste peäle hakkata. Ehk kül mitte ennam kolmsadda hobbust linnas ei leitud, ehk kül mõnned suremad pealikkud ennesele hobbuse piddid palkama, ja allamad ristisöitjad nälja läbbi ärralöppenud kui innimesse kuiud pool allasti ollid, siiski wöeti julgust waenlasse peäle minna. Ja se ellaw

ust Summala abbi peäle teggi inmet. Nemmad sõd-
disid ni wahwaste, et Türklaste üllempealil ärrapög-
genes ja temma wäggi muist mahhalõdud, muist lai-
ale pillatud sai.

Ristisõitjatte sõawäggi olli nüüd suremast kimba-
tusfest lahti peäsnud, agga nüüd tõusis jälle pealik-
kutte wahhel riid, kes Antiohia liinna perremehheks
pidi jama, ja se riid olleks tõeste õiete werriks läi-
nud, kui sõawäggi üllemaid ei olleks hakkanud pakki-
tama, Jerusalemma pole eddesiminnema. Iffa weel
rieldes läkid nemmad siis wimate tele. Mai kuul
1099. läks nende te Libanoni mägedele ja merre
ranna wahhelt läbbi, kuhhu laewad neile mõnnikõrd
mona töid, ja eddasiminnes jõudsid nemmad 6. Jani-
ku päwal 1099. ühhe kõrge mäekünka peäle, kust Je-
rusalem neile silma paistis. Liinna nähhes langesid
rõemu silmawe pissarad sõameeste lahja walgeid möda
mahha. Nemmad langesid ühheskoos põlwile ja tõstsid
kitusse laulu; keif seiesadil juhtunud kannatusesed ollid
ärraunnustatud.

Kui nemmad liggimale said, olli kül nähha, et
kindla liinna kättesaminne, kus 40,000 sõameest sees
ollid, mitte ni kerge ei olnud, kuidas nemmad ollid
arwanud. Sa ristisõitjatte sõawäel ei olnud ennam
kui 20,000 jallameest ja 1500 rüütlit, ka ei olnud
neil nisuggusid sõatarwitust, misga üle müri sisse
olleks wõinud tungida. Agga ussu julgus teggi nende
pissufest hulka tuggewaks ja waimustas neid, Jeru-
salemma liinna peäle hakkata. Üks osa ristisõitjatte
wägge läks mona ja puid otsima, mis seal maal wägga
kassinaste leida olli. Petlemma liinna liggidal leiti
puid, mis Jerusalemma weti ja liinawõtmise riista-
puuks walmistati. Ribbedam olli suur wee pudus.
Igga hallifa ja kaewu liggidal, kelle weesoned kinni-
matmata jänud, lurisid peidetud waenlasjed warjul,
ja kes wäljaläks omma jannu kustutama, pidid sedda
omma elluga maksma. Saggedaste riidlesid risti

rahwas isseleskis joqitwee pärrast. Sured weddu ellajatte karjad löppesid jannu kätte ärra ja Antiokia liinna al kannatatud nälg näitas ristisõitjatte melest wähhem kolle, kui sesinnane jannu pühha liinna wärrawatte ees põllewas sui pallawas; iljeminne tulli kellekaste pudusse kõrwa weel toidumarra pudus. Seäl raskes liisikus ses tullid Kenua liinna laewad Italia maalt Zoppe saddamasse, mis ristisõitjatele mona ja muud sõatarwitussi töid. Siis hakkati 14. Juliku päwal liinna peäle tormi jooksnia, agga ei sadud liinnast wõitu. Teisel päwal tormasid ueste ja tungisid ülle wäljaspoolse müri, senni kui hertsog Kotwrid tron Puljong omma rahwaga seestpidise müri ülle liinna jõudis ja wärrawad teistele lahtiteggi. Diskades tungis nüüd ristisõitjatte wäggi liinna wärrawast sisse, kus waenlased libbedas surma ahastuses nende eest põggenesid. Ei mitte üksnes kannatud waera kätetassumisse mõtte, waid ka usk, et mõega tö Jummal auuks sündis, teggi ristisõitjad tiggedama metsaliste sarnatseks. Siin allustas üks nisuggune kolle werrewallaminne, mis enne ehk weel kuskil mailmas ei olnud nähtud. Mittu ei olnud weel sellega rahhul, et Türklased ot sa said, waid nemmad saatsid neid hirmsama pinaga ot sa. Ühhes Muhameti ussu templis, tuhhu mittu tuhhat innimest raku ollid põggenend, tappeti ni faua mõrtsuka kombel, kurni werrejõggi möda treppi allawolas ja surnu te lehkaw aur mõrtsukad uimaseks teggi ja kallalt ärrasundis minnema. Saak, mis siin leiti, olli otsata suur. Juidid aeti feik templiese ja põlletati siis templiga ühhes tükkis ärra. Selle peäle läksid ristisõitjad troppiwisi ulitsaid möda ühhest kohhast teise werriist tööd teggema. Ei jäetud siin ühtainust maia rikkumata; ei antud ka kuskil wanna raufadele, ei naesterahwale, egga lastele armu. Seitse kymmend tuhhat innimessest, mis Jerusalemma liinna kohta arwati, ei jänud mitte ni palju ülle, kui surnutte matminne rahwast tarwitas. Sa

needsamad innimesed, kes praegu mõrtsuka tööd olid lõppetand, läksid, kui nemmad werrest ennast ollid puhastanud, Kristusse ülestõusmisse-kirrikusse, langesid põllewas palwes pühha kotta põlwile ja tänasid rõemsa silmawee pisfarettega ja tännu-lauludega Jummalat. Ni kaugele ollid nemmed õigest usjust ärraefsinud, et nemmad sedda mõrtsuka tööd mõtlesid Jummalale mele pärrast ollewad, ehk se kül meie helde Ünnisteggia armuõppetusega ei milgi kombel ühte ei sündinud.

Kolme aastalisse sõbdimisse läbbi olli nüüd kül Jerusalemma lin ristirahwa käes, agga siiski piddid nemmad allati walwsad ollema, et waenlased wäljast-poolt nende peäle ei tükiks. Sellepärrast wõtsid würistid isfeksis nõuiks, üllemat wallitsejat nimmetada, kes Jerusalemma kuningriiki wallitseks. Kotwrid won Puljong tõsteti kuningaks. Agga temma allandlik meel ei tahtnud seal fuldroni omma pähhä ranna, kus meie Ünnisteggia Pea orjawitsa froni olli kannud; temma tõrkus sellepärrast kuningana nimme wastu ja nimmetas ennast „pühha hana warjajaks“; agga ristisõitjatte sureks kahjuks surri auwäärt mees Kotwrid 18. Augustil 1100. ärra ja sai wallitus temma wenna Palduini kätte, kes ennast Jerusalemma kuningaks nimmetas.

Se uus Jerusalemma kuningriik ei olnud mitte kindla põhja peäle raiatud, sest et temma üllemad ja allamad mitte ühemeelised ei olnud, ja Türglased wahtisid ühtepuhku se peäle, kuidas nemmad omma maad jälle kättesaaksid. Ristirahwas ei tahtnud kül mitte sedda pühha kohta, mis nemmad omma werrega ollid ärrawõitnud, jälle ussuwaenlaste kätte ärranda ja paawst ei jätnud mitte mahha ikka ueste jälle rahwa? kihutamast ristisõitu Jerusalemma liina ette wõtta ja assi läks ka omma sodu ikka eddasi ja suredki kuningad arwasid sedda ennesele auuks ja hinge tulluks, kui nemmad rahha ja rahwast se peäle kullu-

taksid, Jerusalemma linna ja pühha hauda ussuwaenlaste eest warjata. Ükskõrd läks Saksama keiser Konrad pühha sõtta, teinekõrd keiser Widrik; Prantsusfema kuningas Wilip August ning Inglisma kuningaga poeg Rikkart, lianimmega Lõukoerasüdda, läksid kahheste ühhekörraga sinna, ja Prantsusfema kuningas pühha Ludwik kakskõrda. Seddawisi kestis ristisõit Hommikumale järjeste kaksjadda aastat. Kes neist asjust, mis sel pitkal wahhel on sündinud, pitkemalt õppetust otsib, leiab sedda ühhest püsufeksest ramatust, mis Tartu linnas Laakmani jures on sada, kel peälkirri on: „Ristisõitjad,“ ja kust meie ka mõne tükki olleme wäljakorjanud ja sellega omma ramatut ehhitanud. Siin olgo sest kül, et meie weel lühidelt üllespanneme, kuidas ristisõitjatte suur ettewõtminne wimate nurja läks. Ristisõitjatte ussuarmastus olli kül kuduwäärt, sest nemmad ei kartnud mitte omma ussu eest surma minnemast ja taplesid wahwaste ristawaenlastega, ja wõit olleks ka meiegi päiwini tõeste ristirahwa kätte jänud, ehk kül Türglassed ka tublid sõddiad ollid ja ommagi Muhameti eest mehewisi seisid; agga ristirahwas ei olnud issefeksis ühemelelissed ja riidlefid ühtepuhku ja wihtasid üksteist. Se ep se olli, mikspärrast nemmad Jerusalemma linna mitte pitkemalt kui 88 aastat enneste käes ei jõudnud hoida. Sultan Saladin, Türglaste tark ja wahwas üllemwallitseja, wõitis Jerusalemma linna 1187. aastal jälle ärra. Se ümberkaudne Ma Palästinas ja Sirkias, mis ristisõitjad ka ollid ärrawõitnud, jäi kül weel sadda aastat nende kätte, sest et ikka ued ristisõitjad pealetullid ja selle eest sõddisid; agga aega möda kadus ikka üks tük teise järrele käest ärra, senni kui 1291. se kinnilin Ptolemais Türgide kätte langes ja ristirahwal seal maal ennam ühtegi toetust ei olnud. Siis jäi ristisõit Hommikumale soiku.

Kahhesaa aastane sõddiminne Jerusalemma linna pärrast maksis, ilma arwamatta sedda suurt rahhakullu,

7 millioni inimeste hinge, kes Shtumaalt Hommiku-
male läksid ja seält ennam taggasi ei tulnud. Kes
taggasi tulli, ei tonud ka suurt tarkust seält kasa, ei
ka ilmalikku warrandust, ei ka parremad elluwisid, ei
ka puhtamat ussuöppetust. Kurja nad ollid kül söas
öppinud, mis nemmad wisiks ollid wötnud ja Europa-
maal kui üht kahjuteggawat pärrandust järrelejätksid ja
laiale lautasid. Ristiust ei leidnud ka sest rändamis-
sest pühha haua jure suremat kassu, waid olli enne-
minne weel pimmedamaks jänud, agga paawst, piis-
koppid ja kloostrid said rikkaks. Palju würstid ja muud
rikkad mehhed, kes pühha sötta läksid, jätksid omma
warrandust preestride holeks, kes sedda pidid hoidma,
fenni kui nemmad taggasitulleksid; ehk nemmad teggid
ka ärramimes wiimses seädust, et nende warrandus
firriku ehk kloostri pärrandusseks jääks, kui nemmad
peaksid wöeral maal ärrasurrema. Se suur wöimus
ja rikkus, mis seddawisi paawstile ja tenma teenri-
tele sai, pöras nende süddamid Mammona ja tühia
auu pole. Sest aiast mötlesid paawstid keiksuggused
seädused wälja, kelle läbbi nemmad keik usklikuid
preestride wöimusse alla heitsid. Need seädused ja
öppetused saatsid ristirahwast ikka pimmedama rum-
malusse sisse ning ristisöidu aiast sadik kustus ussu-
walguis ristirahwa seas pea kogguni ärra.

Suurt kahju on ristisöidud sünnitanud; agga meie
teame, et armolinne ja keigetargem wallitseja taewas
ka kurja mõistab hea pole pöörda; ja ehk meie kül ei
oska Jumala nõuu süggawust ärramöeta, siiski wöime
ka mõnda head nimmetada, mis sest kahjulikkust asjast
on sündinud. Ristisöidu läbbi said keik need mitme-
suggused Europama rahwa seltsid teine teisega tut-
waks ja öppisid ka Hommikuma wilja tundma ja pru-
kima ja siin maal mahhateggema, mis praegu weel
soemal mail prugitakse. Kaubaaiaminne ja laewadega
purjutamine, mis inimeste suggule wägga tullulit
ja wisaka ellu allustus on, sai sest aiast hea järje peäle,

kui Kenua linnast ja mu Euroopama linnadest ristisõitjatele mona weti ja laewad Hommikuma kaupatagastiwedbasid. Palju Euroopama linnad on se läbbi rikkaks ja hea kõrre peäle sanud. Ka tallurahwal ollid ristisõidud tullulikkud. Kes agga punnast ristisõlla peäle wöttis ja teistega kasa läks, ei jänud ennam pärriseks. Keif rüütlid, kes pühha sõtta läksid, lastid enne ärraminnikut keif omma pärrisrahwast priiks ja sest armuteust tõusis Saksamaal, Prantsusfemaal ja muial hiljeminne se seädus, keigel pärrisrahwale priust anda. Rüütliksi wõtud ristisõidu läbbi ausamad ja penemad elluwisid. Sõddiminne olli õtsekui nende ammet ja au. Kui nemmad nüüd ristiusu pärrast pühha sõtta läksid, siis olli se ommete ausam, kui se rõwiminne koddus, ehk se ühtepuhkune tullitseminne issekeskis ehk omma üllematte wastu, kellega nemmad enne sedda omma aega ollid wiitnud. Meie tänname Jummalat se selgema tundmisse eest, et meie sõddimisse läbbi Issanda auu ei otsi, kes muud ei tahha, kui temstust waimus ja tões, ja et meie ei püa temma waenlassi tulle ja mõegaga Danisteggia jüngriks teha, waid armu õppetusse fulutamissega; agga et meil parremat tundmist on, sepärrast ei tahha meie mitte surustada ja ristisõitjatte ettewõtmist laita, waid peame enneminne neid kiitma, et nemmad omma kassina arru järrele ommetige keigest süddamest ja keigest wäest sedda teggid, mis nemmad mõtlesid õiete Jummalamele pärrast ollewad. Se on ifka üks auwäärt innimenne, kes ussu pärrast keif mahhajättab, mis temmal armas ja kallis on, ja kaugele male ärralähhäb, omma Dnisteggia eest ka ellu ärraandma.

Rüütlide seast astusid mitmed kofku ja tõutasid pühha wandega omma ellu Jummalale pühhitseda ja omma mõeka üksnes taplusses ristiusu eest prukida. Kolm nende ordenit ehk seltsi on isseärranis nimmetamisse wäärt: Joannitre-rüütlide selts, Templi-rüütlide selts ja Saksa-rüütlide selts. Kes

ennast nisugguse feltsi lastis ülleswõtta, pibdi pühha wandega kolm asja tõutama: 1) wiimse werre tilgani ristivaenlaste wastu sõddida; 2) poisimehhe seisuskes ellada ja pordutõ eest ennast puhtaks hoida; 3) omma feltsi üllemale ehk suurmeistrile keigis asjus sõnna wõtlif olla. Reed kolm feltsi ollid ristisõidu aial tuggewaks toeks Jerusalemma funningrigile; ning kui wimate Palästinama jälle Türgide kätte sai, siis pidid nemmad kül sedda maad mahhajätma, agga omma tõutust ei jätnud nemmad mitte mahha. Joannitre rüütlid läksid Malta sare peäle ellama, Templi rüütlid Prantsussemale ja Saksarüütlid asfusid Saksamale; agga keik kolmekesse on weel kawa aega pärrast ristisõitu omma seädust piddanud ja Türglaste ja mu uskmata rahwa wastu sõddinud.

§ 22.

Preissi = ma.

Preissi rahwas, mis wannal aial Preissimaal elas, olli Slawi rahwa suggust*) ja tenisid ebbajummalaid. Wittuförd ollid ristiusu õppetajad Saksamaalt sinna läinud neile armu õppetust kulutama; agga Preissid aiasid neid missionärid ifka ärra ja ollid peäleki weel kaks neist ärratapnud. Pärrast sedda wõttis Pohlama hertsog**) kätte neid wäekauya lasta

*) Slawi suggust on need rahwas, kelle kele murre Wennekele sarnane on. Wennelased, Pohlakad, Põmud ja mitu mund on Slawi suggust.

**) Pohlakad said jo 970. aastal ristitud ja jäid poawesti usku. Nende moad ollid laiad ja suured ja nende üllemaid wallitsejad kutsuti eesite hertsogiks, pärrast funningaiks. Neid wallitseti mõisnikkude seast, kelle läes keik maad ollid ja peäleki weel ni suur wõimus, et berisogid ehk funningad ei übrige jõudnud teha, kui mõisnikkud sedda enne ei olnud läbbikatsunud ja heaks lätud. Tallopoiad ollid

ristida. Temma läks sure sõawäega nende wastu söddima; agga nemmad tõrkusid wahwaste wastu ja teggid temma sõawäele otsa. Parrem õn olli Saksa munkai Kristjanil, kes 1217. aastal seäl hakkas ristisõppetust fulutama. Kui temma üks paar sadda innimest olli ärraristinud, läks temma Roma paawstile teäda andma, ja sel olli ni hea meel selle ülle, et temma tedda Preissima piiskoppiks üllendas ja tedda kääskis jälle taggasiminna ja teised ka keif ärraristida. Agga kui Kristjan taggasitulli, ei leidnud temma ühtesainust ristisinnimest ennam. Keif ollid laiale pillatud, ja temma assumisse kohki ärrahäwitud. Selle ülle pahhandas paawst wägga ärra ja laskis keigis firritutes ristisõitu pagganatte wastu Preissimaal kulutada. Nenda kui senni aiani ristisõitjad Hommikumale ollid rändanud, nenda hakkasid nemmad nüüd Preissimale rändama, et nemmad kui piiskoppi Kristjani abbilised pagganatte wastu söddiksid. Nende wahwusse eest piddid pagganad kül tagganema ja sellega leppima, et neid wäekaupa ristiti; agga kui ristisõitjad talwel jälle koini läksid, siis heitsid Preissid keif kõrwale, mis neil olli peälepandud, ja tenisid omma ebbajummalaid ni kui ennegi. Se peäle hakkas paawst teist nõuu piddama. Temma kutsus Saksa rüütliide selts (wata 184. lehhef.) appi ja lubbas neile keif maad kinkida, mis nemmad Preisside käest jõuaksid

keif pärrisorjad ja neil ei olnud wallitussega ühtige teggemist ehl süna wahheleräkimist. Pohlakad ollid ommal aial ka üks perrefas ja wäggew rahwas, mis Preissidega, Rootslastega, Wennelastega ja Türgidega wahwaste söddisid ja mittuförd wõitu said; agga issekestis ollid nemmad ühtepuhku tüllis ja sepärrast ei jõudnud nemmad ennast mitte kaua aega kui üks tubli, kõwra riif üllespiddada, waib langesid nende sagiks, kellega nende pirid kokkojoostsid, nenda et praegu särast rifi ei ollegi ollemas. Sepärrast ei olle ka siin ramatus neist suremat juttu ja peab luggia sellega leppima, mis meie siin ehl seäl juhtumisse kombel neist rägime.

ärrawõita. Saksarüütlike selts olli sel aial küll weel
 Palästina's Türgide wastu sõddimas, agga nende
 suurmeister teggi hea melega paawsti käsü järrele
 ja satis üks osä rüütliid Preissimale. Siin hakkasid
 nemmad aega möda ebbajummalatte tenistussele otsa
 teggema, wõitsid üks tüf maad teise järrele ärra, eh-
 hitasid linnasid tuggewa kantsidega ülles, kelle wastu
 pagganad ühtegi ei jõudnud teha, ja läksid nenda
 jalg jallalt eddasi, senni kui keit Preissima nende käes
 ning nende suurmeister Preissima üllemwallitseja olli.
 Suurmeistrid wallitsetid sedda maad ennamiste tar-
 gaste ja mõislikkult ja püüdsid rahwast tassafel wiisil
 ristiusku pole melitada. Siiski kestis sõddiminne
 pagganatte wastu kaua aega, ja mitmed paggana selts-
 sid, kes ei tahtnud järreleanda, jätsid omma isfamaad
 mahha ja ühhendasid ennast Leto rahwaga, kes ka
 weel pagganad ollid. Need Preissid, kes essite wastu
 meelt ristiusku ollid haitnud ja omma isfamale jänud,
 leppisid aega möda Sakslastega, kes Saksamaalt ollid
 sisfetulnud ja siin assumisse paika leidnud, wägga
 hästi, õppisid nende keelt, wõtsid nende elluwisid ja
 said nenda nendega ühhendud, et ükski ennam Preis-
 side ja Sakslaste wahhel ei jõudnud wahhet tunda.
 Mitte poolteistsadada aastat sest aiast, kui Saksarüüt-
 lide selts sedda maad hakkas omma wallitusse alla
 wõtma, ei olnud weel mödaläinud, ja jubba seisid
 Preissimaal paar tuhhat ristikirikut, tükki 50 linna,
 kelle seas Königsberg, Memel, Elbing, Tantsik
 ja muud sured kaubaliinnad, kes keige mailmaga hästi
 kaupä aiasid ja sõbralikkult läbbikäisid, ja mis weel
 nimmetamisse wäärt on, russika sõigus (wata 156.
 lehhek.) ei olle ial siin wallitsenud. Suurmeistride
 hea wallitus Preissimaal ei kestnud ennam kui 240
 aastat; sest rüütliid hakkasid isfekeskis riidlema, Poh-
 lama kuningas tuli wahhele, hakkas sure sõawäega
 nende wastu sõddima ja wõitis pole Preissima ärra.
 Teine pool jäi küll weel Suurmeistri kätte, agga temma

seisis Pohlama kunninga wallitsusse ehk kässu al, ja sebdawisi jäi se assi, senni kui Lutteri aial parrem luggu sai, kellest hiljeminne same räkima.

§ 23.

Liivlandi = ma.

Misfuggune rahwas feigeesiteks Liivlandimaal on asfunud, sedda ei tea ükski üttelda; agga 1158. aastal ellasid Liivlassed (Liivid) Lüna ja Koiva jõe kaldal. Nemmad ollid Soomlaste fuggun, mis nende klemurdest on ärratunda, sest se tulleb pea Tartu Mafele murdega ühte, ja suur osä seft maast, kus praegu Lätlassed ellawad, olli ka Liivlaste käes. Lätlassed ellasid sel aial ennamiste Kuramaal ja Liivlandima homnikupoolses jäus; agga aega möda on nemmad Liivlaste wahhele tükkinud ja ennast nendega segganud, et praegu selget Liivrahwast mitte ennam ei olle järrele jänud, kui paar sadda hinge, kes Salatse wallas Lättimaal ellawad ja omma keelt rägawad. Põhjapoolsel Liivlandimaal ellasid sel aial nenda kui praegugi Marahwas ehk Gestlassed. Need kolm rahwast, Liivlassed, Lätlassed ja Gestlassed, möiisid so maharrimist ja karja- ja mesipupiddamist, agga muidu nemmad ellasid süres pagganatte pimmedus es. Neude ebbajummalatte tenistus olli hirinus, sest nemmad ohwerdasid neile ka ellawaid innimesfi. Need Gestlassed, kes merre äres ja Saremaal ellasid, ollid julged ja wahwad merrerööwliid, nenda kui Normanid, kellest meie 167. lehhel. peäl olleme räkinnud; agga nemmad söddisid ka isfeskis ühtepuhku ja Wenelastega ka, kes mittuförda sõawäega sissetullid ja mile maksu peälepannid. Nenda olli Liivlandimaal luugu, kui 1158. esimesenne kaubalaew Saksamaalt merretulest foggemata Liivlandima randa aiti Lüna jõe su liggidal. Se laew olli kaubaga Premeeni lünnast tulnud

ning kui Liwid sedda näggid ja liggi tullid watama, siis hakkasid need kaupmehhed, kes nende keelt ei tunnud, neile keifsuggust kaupa pakkuma, et nemmad warsti arru said, et need mitte rövimisise pärrast ei tulnud. Liwid said ruttu tutwaks, pallusid neid mäele ja pakkusid neile met, töpra nahku ja mis weel muud nende kauba wastu olli wahhetada. Nenda sai mittu päwa suur laat petud, ja kui ennam ühtige ei olnud kaubelda, siis läks laew omma täiega jälle foddu. Seddawisi ollid Premeni kaupmehhed uut maad ja uut rahwast ja uut kauplemisise teed leidnud ja hakkasid sest aiast biete tihtiste sia tulles ja Liwidega kauplema. Kakskümmend aastat pärrast sedda tulli üks munk, Minhard nimmi, ka kaubalaewaga Liwlandimale ja tahtis katsuda, kas temma ei jõuaks neid pagganaid ristiusu pole pöörda. Kaupmehhed ehhitasid temmale Tüna jõe kaldal, seitse pennifoormat jõe suust arwata, sesamma kohha peäle kus praegu ükskülla mõis Lättimaal seisab, üks mois ülles ja teggid kindlat ja kerge müri maia ümber, et temma seal rahhul seisaks, kui pagganad wast peaksid temmaga hakkama riidema. Seält hakkas Weinhard, kes wägaa hea, tassane mees, aega möda rahwaga tutwustama ja nende keelt õppima. Mis temma neile armu õpp tussest kulutas, olli esste kül biete pudulinne, sest et kumbai teise keelt ei mõisnud, agga segi pärrast hakkas Weinhard neid ristima, kes wastu ei pannud, ja kirjutas üri pärrast paawstile, et jo hea hull Liwi-rahwast ollid ristiusule ärrawõidetud. Se eest tõstis paawst Weinhardi Liwlandima piiskoppiks. Weinhard läks nüüd laewaga Premeni taggasi, et temma seal saaks omma ue ammeti peäle pühhitsetud; agga ni pea kui ta olli ärralainud, läksid keif ristitud Liwid Tüna jõkke ja pesid ennast sest ristimisest puhtaks, sest nemmad ei tahtnud ristiniimesed olla ja langesid jälle omma wanna ebbajumalatte tenistusse sisse taggasi. Ka sedda wimist

ristiusu mällestust wihkades tahtsid nemmad neid Saksu, kes Ükskülla mõisa ollid järrelejäanud, ärratappa, ja kui need ennast omma müride tagga warjul hoidsid, pannid nemmad kõied müride ümber ja püüdsid sedda Lossi kõitega jõkke weddada ja seddawisi keifi ärra-
 upputada. Se rummal nõu läks kül nurja, ogga se wihha Sakste wastu ei löppend mitte ja kui Weinhard taggasitulli, leidis temma keif teistwisi, kui enne olli olnud, ja ei sanud mitte ennam palju hinge risti-
 ussu pole tömmata. Pärrast temma surma sai Per-
 told Liwlandima piiskoppiks temma assemele, agga se ei sanud suggugi nendega kõrda ja ellas iggapääw
 öiete surma häddas nende wihha pärrast, et ta muidu ei wöinud omma ellu hoida, kui pididi keige omma
 teenrittega Saksamale ärraminne. Kui paawst
 sedda kuulda sai, siis käs kis temma ristisõitu Liw-
 landimale ettewõtta. Ruttu tullid ka keigelt poolt
 Saksamaalt ristisõitjad paggana Liwirahwast ristiussu
 pole pöörma ehk wastutõrkujaid ärratapma. Sedda-
 wisi said ka suur hulk wäekaupa ristitud, agga suurt
 abbi ei olnud sest ka, kui ristisõitjad mitte jädawat
 asjet Liwlandimaal ei wötnud, waid talweks ifka jälle
 Saksamale taggasiläksid. Sepärrast wöttis kolmas
 Liwlandima piiskop Albert teist nõuu. Temma pallus
 paawsti, uut rüütlide seltsi seäda, kes sedda ennese
 peäle wöttaks, Liwlandimaal ellada ja ristiussu seal
 pagganatte seas laiale lautada. Nenda kui Joannitres,
 Templi- ja Saksa-rüütlide seltsid (wata 184. ja 185.
 lehhel.) Hommikumaal Türklaste wastu sõddisid, nenda
 pididi se uus selts Liwide wastu sõddima. Need rüütlid,
 kes selle seltsi liikmiks said, kandsid walged mäntlid
 ja kahhest möegast punnane rist rinna peäl, ja hüti
 sepärrast möega-wennadeks ja nende üllem: sõa-
 wäemeistriks. Nende abbi läbbi said nüüd risti-
 rahwas wöimust pagganatte üle.

Piiskop Albert ehitas 1201. aastal uut linna
 Lüna jõe äres ülles, mis Riia linnaks hüti. Siina

tullid palju kaupmehhed, koddanikkud ja ammetimehhed Saksamaalt ellama, seal ehitati ristikirikuid üles ja seält läksid ristiuskijad ja möegawennad wälja, pagaganatte wastu söddima ja pea sai keik Liwirahwas ristiusku pole pöördud. Lätlassed ja Gestlassed, kes Liwide pirimehhed ollid, ei tahtnud ka essite omma ebbajummalatte tenistussest lahkuda ja seisid kangeste rüütlike wastu. Rüütlid ei olnud enam kui üks piisufenne hulgakenne, agga nende raudrided, täiemad sõariistad ja suurem söddimisse kunst andis neile pea wõimust pagaganatte ülle ja keik Kura- ja Liwlandima, mis Lätlaste käes olli, sai ruttu rüütlike kätte. Teine luggu olli Gestidega. Ehk nemmad kül ka mitmis lahingus said ärrawõidetud, siiski nemmad tõrkusid ikka jälle wastu. Kui rüütlid nendega kõrda ei sanud, tulli Tanima kuningas neile kaela peäle. Se wõitis suuremat Gestima osa ärra, ehitas seal tuggewaid linnasid ja lossisid ja andis siis sedda sõawäe meistri kätte. Nenda said Liwlassed, Lätlassed ja Gestlassed selsammal wiisil söddimisse läbbi ristirahwas, kui Saksid sure Kaarli aial ollid sanud. Ewangeliummi walgukse läbbi teame meie nüüd kül, et Issanda armuriik mitte ei pea möega läbbi wäljalautatud sama, ja meie misjonärid ei te omma õppetusse tö jures suggugi möegaga ja söddimisega teggemist; agga sel wannal pimmedal aial ei tundnud ristirahwas parremat nõuu se tarbis pruvida. Agga nemmadki ei wõtnud wiha pärrast möega kätte, waid armu pärrast ussu wastu ja Dnnisteagia wastu ja nende hingede wastu, kedda nemmad tahtüd tötundmisse pole pöördä. Nemmad ollid kül teelt efsinud, sest apostlid ei prukinud mitte möeka, ja wõitsid palju hingesid Kristusesele, agga nende efsitust on Jummal heaks pöörnud ja aegaste jo meie maad Ewangeliummi walguksiga õnnistanud. Liwlandi-, Kura- ja Gestima ollid ühheks kristlikuks rigiks ühhendatud; agga selle rigi wallitus olli pudulinne, sest et temma kahye Issanda käes olli.

Liivlandima piiskop ja möegawendade sõa-
meister ollid need üllemad wallitsejad, agga need
riidlesid ühtepuhku teine teisega ja püüdsid üks teist
kõrwale tõugata, ja piddid peälegi weel pirirahwaga
järjeste sõddima, nenda kui Leto, Pohla ja Wenne-
rahwaga, kes hea melega sedda piisufest merreäärset
ja head wiljakandjat maad tahtsid ärranelata, agga
sepärrast temmast jaggu ei sanud, et Saksad terra-
wamad ja wahwamad sõddiad ollid. Agga se ep se
hädada olli, sest seddawisi ei jänud sõdda ilmaske soifu,
waid põlles ühtepuhku, ükskõrd siin, teine kõrd seal.
Wimate wõitis Pohlama kuningas Liivlandimaad
ärä ja olli eestotsa lota, et selle wäggeta kuningaga
wallitsusse al se waene Ma ükskõrd saaks rahhu sama.
Agga ei sestki palju abbi ei sanud. Kuidas luggu
pärrastpole sai, sedda meie juttustame teises paigas.

§ 24.

W e n n e = m a.

Wennerahwa nimmest ei olle enne ühtegi kuulda,
kui 862. aastal, Mittu Slawide seltsi ellasid wannal
aial Wennemaal pagganatte pimmedusses, agga nende
sündinud asjust ei olle ühtige teadawaks sanud, sest
et nemmad ei mõistnud luggeda, egga kirjutada. Agga
862. aastast hakkasid teised Güropa rahwas nendega
tutwamaks sama. Sest sel aastal tullid Wennerahwa
kutsumise peäle kolm würosti Rootsimaalt nende jure,
wennaksed Warägeri rahwa seast Normannide suggust,
Rurik, Sineus ja Truwor, et nemmad Wenne-
rahwa üle wallitseks, sest Wennelaksed ei leidnud
enneste seast keddagi, kes selle tarbis olleks kõibanud,
ja neid kolm meest nemmad ollid näinud, ja need
ollid nende mele pärrast. Need kolm wenda jautasid
sedda wallitsusse tööd issekeskis, ja Rurik asus No-
gorodi linna, Sineus Peloserski linna ja Truwor

Trboški linna. Sineus ja Truwor surrid pea ärra
 ja Kurik pärris nende majaud ka. Kurik olli siis se
 essinenne würst, kes teige ülle Wennerigi wallitses.
 Agga temma riik ei olnud mitte ni suur, kui Wenne-
 riik praegu on, waid olli agga wiest ehk kuest kubber-
 nemangust kokkupandud, ja nende seas ollid Nowgo-
 rodi ja Pihkwa kubbernemangud; agga need teised
 Wennelassed, kes löunepool ehk hommitupool ellasid,
 ei olnud ennast mitte temma wallitsusse alla annud.
 Kui Kurik ärrasurri, siis olli temma pweg Igor weel
 poisikenne, agga temma wöörmünder Dlek püdis
 temma riki laiemaks aiada, ühendas need Wenne-
 lassed, kes Tnepperi jõe kaldal ellasid, Igori rigiga
 ning sai nende maad Kiewi linnaga ennese kätte.
 Dlek olli julge söddia ja läks omma sõawäega Tnep-
 peri jõe möda laewade peäl Mustamerre pole alla,
 astus Konstantinopoli linna ees mäele ning sun-
 dis Krefama feisrit, sure rahhamaksu eest temma
 kääst rahhuteggemist ärraosta. Igori aiast sadik
 jäi Kiewi lin Tnepperi jõe kaldal Wennerigi pesa-
 linnaks. Kui Igor olli ärrasurnud, jäi rigi wallitsus
 temma lesse Dlga kätte. Dlga püdis ka riigi raiad
 laiemaks aiada, läks isse sötta ja olli kawwal söddia
 kül. Üksförd seisis temma omma sõawäega ühhe linna
 al, mis temma hea melega olleks ärrawoitnud, agga
 linna mürid ollid kõrged ja tuggewad. Linnale tulli
 kül wimate hädda kätte, sest et Dlga sõawäggi fed-
 dage sisse: egra wäljalasknud; aaga ei tabtnud siiski
 ennast ärraanda. Siis laskis Dlga neile üttelda, et
 temma tahhab omma sõawäega ärramina, kui tem-
 male linnast iggaühhest maiast paar tuikessi ehk warb-
 lassid sadetakse leppitamisse hinnaks. Linnarahwas
 naersid ja saatsid enamki weel, kui tahheti. Agga
 Dlga laskis nende linnufeste jallade ümber weewli
 lõnga mässida ning kui öhtu sai ja linnarahwas mag-
 gasid, panti weewlilõngad põllema ja lasti linnud lahti.
 Need lendasid iggaüks omma pesa sisse ja nenda läks

lin ösel põllema. Kui rahwas unnest ärkasid ja näggid et keif lin põlles, ei mõttelnud ükski omma linnamürid waenlaste wasto hoida ja need ronnisid ilmafeelmata müride ülle sisse ja seddawisi wõitis Olga sedda linna ärra ja sundis sedda omma wallitsusse alla. Sel aial ollid Wennelased alles pagganad, agga ei jänud ennam kauaks ebbajummalatte tenistusse ifke alla. Kui Olga Konstantinopolis olli ja seal ristikirrikuid ja ristirahwa ainu Summala tenistust näggi, sai temma südda ligutud ja temma laskis ennast ärraristida. Taggasitulles katsus temma warsi ka omma rahwast ristiussu pole pöördä, agga rahwa hull ei sanud sest arru ja pannid wastu, ja läks ka Olga ja temma poia aial söddimisfega ni palju aega, et hinge asjad tähhele pannemata jäid. Mis Olga ja temma poeg ei jõudnud weel toime sata, läks temma poiapoa Wladimiri hole läbbi, kes 980. aastal troni peäle sai, hästi kõrda. Temma pallus Kreka keisri käest ristiussu õppetajad ja piiskoppid, laskis esmalt isse ennast risti, wõttis siis Kreka keisri tüttart abbikasaks, härwitas keif ebbajummalad ja nende templid ja pühhad ied ärra ja litsus kõrwaste omma allamatte peäle, et nemmad ka ristiussu wõttaksid. Nemmad kuulsid temma sõnna, sest et temma üks holekandja wallitseja ja tubli söddia olli, omma riki raiad ifka laiemaks aias ja keifide ülle wõitu sai, kellega temma fetta läks. Sedda hütakse sepärrast Sureks Wladimiriks. Wenneriik olli nüüd jubba wäggewaks rigiks tõusnud ja jäi ka pärrast Wladimiri surma selle rone peäle. Agga kui temma poiapog Jaroslaw I. 1054. ärrasuri ning omma wiimse seadmisse läbbi sedda riki omma poiade sekka jautas, nenda et wannem poeg Kiewi linna ja sedda ümberkaudset maad ja Surewürsti nimme, ja need teised teised liinad ja kubbernemangud ja würsti nimme said ja wannema wenna sõnna piddid kuulma, siis hakkas se suur Wenneriik laggunema. Noremad wennad riidlesid wannemaga

ja issekeskis ka, ja kes surri, jautas omma maad jälle omma laste seffa, nenda et mõnne aia pärrast 50 würsti Wennemaad wallitfesid, mis Wladimiri aial ühhe mehhe käes olli olnud. Et Wennerigi luggu ni huffas olli, wõitfid Mongolid 1241. aastal feif Wennerigi ärra ja sundisid würstid ja rahwast omma wallitusse alla.

Kes need Mongolid ollid? Mongolid ellasid seitsefadda aastat pärrast rahwa-rändamist Asiamaal Hira rigi ja Sibberima wahhel. felsammal kohhal, kust Hunnid ollid wäljatulnud, ja ollid ka hirmsa Hunni-rahwa sarnatsed, nisammastuggused kolliad kui nemmad, ja hufusid, iggaüks selts omma Kanni ehk würsti al, omma karjadega ühhest kohhast teise omma sure laggeda Ma piride wahhel. Siin sündis 1154. aastal nende würstide sugust Singiskan, kes nisuggusks mehheks ülleskaswis, kui Attila (wata 100. lehhef.), Hunnide kuningas, olli olnud. Tullise waimuga mees ja jõddimisse himmu süddames litsus temma pea feif teised Mongolide Kannid omma wallitusse alla, foggus feif Mongolid omma lippu ümber ja läks selle hirmsa hulgaga omma Ma raiadest wälja feif mailma ärrawõitma. Suremat ossa Hinamaast, Idda-Indiaast ja Sibberist ja feif Persiamaad wõitis temma ka ruttu ärra. Arabialaste ja Türklaste wastu, kelle käest temma Muhameti usku wõttis, jõddis temma hirmsal wisil, ja feif ärrawõidetud makohhad said paljaks tehtud ja tulle ja möegaga ärrahawwitud. Ühhelegi ei antud armu, sest sedda olli Singiskan fogguni ärra-keelnud. Temma ütles: „Kui üks minnu pealikkutte ehk sõameeste feast waenlasse wastu armu heidab, siis on temma jännes, agga mitte Mongolimees.“ Nenda kui issa, nenda ollid poiad ja poiapoiad tagga järrele, targad, tullised, wahwad mehhed. Sepärrast said Mongolid pea feif Asiamaad omma wõimusse alla ja tükkisid siis ka Urali ja Wolga jõest ülle Wennema siise. Wennelased pannid kül 20 aastat

wahwaste wastu, agga sest et nende riik mitme würstide seas jautud ja seläbbi rammuto olli, siis wötsid Mongolid wimate keik Wenneriki 1241. aastal ärra. Wennemaalt läksid nemmad söddides Pohla- ja Ungri-male. Kuhhu nemmad tullid, seäl nemmad püüdsid keik ärrahuffata, egga jätnud lastki ellusse. Kui Pohla- ja Ungrima ollid paljaks tehtud, siis nemmad läksid Saksamale, kus neid Tattarlassiks hüiti. Sakste söawäggi, mis neile wastuläks, ei olnud pooltki nende söawäe surust, siiski nemmad läksid julgeste peäle, agga pidid lahingis Liignitsi linna liggidal Elefiamaal surmaga omma julgust maksma. Pea keik Sakste söawäggi langes nende möega terra alla. Siiski katsid ka ilmaarwamata palju Mongolide surnutehhad sedda maad, kus se lahing olli olnud, ja Mongolid ei julgend ennam Saksamaal eddasimiinna.

Sest aiaft hakkas Mongolide õn allanema ja aega möda peäsid Ungrima ja Pohlama nende wallitsusseft lahti, agga Wennema pidid weel liggi poolkolmat sadda aastat nende ifke al äggama. Mongolide Kan ei jänud kül mitte omma söawäega keik se aeg järjeste Wennemale seisma, waid hoidis ennast omma leris teisel pool Wolga jögge; agga seält lerist satis temma omma käskusid Wennema würstidele, siinna pidid Wennelassed ommad maksud kätte wima, siinna kutsus temma need würstid, kellega temmal asja olli, omma kohtu ette, seält temma piddas keik Wennemaad omma raske sundusse al. Wennerigi jõud olli selle raske orjusse läbbi nenda ärralöpnud, et ka teised waenlased julgeste peälekipusid. Kiewi lin ja keik ümberkaudsed maad said Leto rahwa (wata 187. ja 192. lehhel.) kätte ja Wenne Suurwürst aeti omma pessa liinast wälja. Se sündis 1320. aastal, ja sellepärast tösteti Moskwa linna würst temma asfemele Surewürstiks ja sest aiaft jäi ka Moskwa lin Wennema pealiinaks tännapäwani. Mongolide ifke litsus ülliraskeste Wennerahwa kacla peäle; agga olleks se

hädä mitte tulnud, siis olleks se palju surem hädä sündinud, et aega möda mittu püssufest rifi olleksid tõusnud ja ühtepuhku üks teisega rielnud. Mongolide aial ollid kül ka mittu würsti ja nende seas üks suurwürst, agga keif, mis Kan Wennemaalt nõudis ehl temma peäle panni, nõudis temma surewürsti käest, ja se tallitas asja würstidega ning keif piddid teggema, mis temma Kanni nimmel käskis. Nenda ollid nemmad jo poolkolmat sadda aastat harrinud sedda suurwürsti kui esimest würsti Wennerigis auustada ning se läbbi käewis surewürsti jõud wimate ni sureks, et temma tohtis ka Kanni wastu panna. Sest kui Moskwa suurwürst Iwan III. Wasiljewits käskis, et need teised keif piddid sõawägge saatma ning ennast temma käsku alla seädma, siis nemmad teggid sedda ka ning seisid keif wiimsed kui üks mees surewürsti eest, kui Kan omma sõawägge satis tedda karristama, et temma maksud olli keelnud Kannile ärramaksta. Iwan sai Mongolide ülle wõitu ning aias neid Wennerigi raiadest wälja ning sest aiaist ei olle nemmad ial ennam katsunud, Wennerahwa peäle hakkata. Iwan piddas nüüd jälle keif sure Wennerigi wallitsusse ohjad ennese käes üksipäinis ja käskis ennast ka „keige Wennerigi Issewallitsejaks“ hüda, mis aunimwe praeaugi weel meie armsad keisrid kannawad. Se sündis 1480. aastal ja se läbbi pandi Wennerigi wäele ötselai kindlat põhja alla; agga rummalus ja pimmedus likus ifka weel rahwa sees, kes selle pitka ja raske orjusse läbbi mõrtsuka rahwa wõimusse al olli juurdunud ja wõsunud, senni kui Jumala abbiga ka siin walgusse päike tõusis ja omwad hiilgawad ja sojad terrad keige ülle Wennerigi hakkas wäljasaatma. Sest rõõmsamast luggust same teises paigas siin ramatus juttustama.

§ 25.

S w e i t s i = m a.

Sweitsi rahwas on ennamiste Sakslassed ning nende Ma olli ka wannal aial Saksarigi jaut; agga 1308. aastal fiskusid nemmad ennast Saksarigi walitsussest lahti ja on sest aiaf isserigiks jänud. Se asfi sündis seddawisi.

Austria hertsog olli Saksama würstide seast üks wägget mees, ja temma al seisis ka Sweitsima, kus mittu liina ja mõisat rüütlide käes ollid, kes sel hirmsal russika-õigusse aial Sweitsirahwaga waljuste ja kõwaste ümberkäiisid, ja Austria hertsog teadis sedda kül, agga ei tahtnud ehk ei tohtind keelda. Nende rüütlide seas olli üks torre ja uhke mees, Kesler nimmi, se tahtis, et keif rahwas tedda piddid alland, lihkult auustama ja kaugeft jubba küberat temma eest mahhawõtma. Sweitsirahwas nurrisesid, kui neil nisuggune käst sai, ja Kesler, kes sedda kulis, laskis omma küberat Ultorwi liina turru peäl örre otsa üllespanna ja andis käsku, et iggaüks, kes mödalähhäb, peab omma küberat mahhawõtma ja sedda autähte örre otsas terretama. Selle ülle läks nurrin weel suremaks, agga kes ei tahtnud sedda äkfilist ja torredat meest pahhandada, läks palja peaga möda, ehk kül südda sees täis olli.

Utskörd töid Kesleri sullased, kes wahhiõrral ollid wahtimas, kas keif mödaminnejad käsku järrele teggid, ühhe mehhe Kesleri ette, Willem Tell nimmi, kes ei olnud kübera mahhawõtnud. Tell tuli omma weikesse pojaressiga ette ja pallus andeks, el täl mödaminnes käst polnud mele tulnud. Kesler olli wihha täis ja mõistis temmale surma trahwi. Tell pallus weel kõrra. Siis ütles Kesler naerates: „Rahwas kidad sind oshawaks nolelastjaks; noh, lasse nähha, kas ehk so kunst jõuab sind surma trahwist peästada.

Wata, ma pannen selle õuna so poia Pea peäle ja lasfen sedda siin seišta; meie läháme kahhefese 20 sammu eddasi ning sinna lassed seält lapse Pea peält nolega õuna mahha. Oskad sa nenda, et nool õunast läbbilähhäb ja laps ellusse jääb, siis olled sa surma trahwist lahti; kui sa ei oska, pead sa surrrema.“

Weel üksförd pallus Tell filmawega ja ütles: Eurmage mind, agga ärge sundige mind, sedde hirmsat tööd teggema! — „Kui sa sedda ei tahha,“ kostis Kesler, „siis ma lasfen esite so poega ja siis sind surmata.“ — Olgo siis! ütles Tell, anna mulle andeks, mo Jummal, kui minnu teggeminne mitte so mele pärrast ei olle! Siis kutsus temma omma poia: kesse ja ütles: Dta, laps, ma köidan so filmad finni.

„Ärra kardda, mo isä, kostis poiakenne, ma tean, et sa otsekohhe siina oskad, kuhhu sa tahhad, ja seisan waggusi. Laps jäi õunaga Pea peäl seisama ning kui Kesler Telliga ning omma seltsimeestega sammusid luggedes eddasi läksid, wöttis Tell kaks noolt tuppest wälja, pistis ühhe wöle ja hoidis teise käes, senni kui nemmad paiga peäle said. Seäl panni temma nole käest ammu peäle, watis weel üksförd äggades taewa pole, sihtis kawa aega ja laskis siis noolt lennata. Nool wöttis õuna lapse Pea peält ärra ja wiis tedda metsa, ja laps tulli karrates isä jure ja wöttis temma ümbert finni. Keik, kes sedda näggid, pühkisid pisarad filmist, muud kui Kesler küssis koe rahamba wiisil: „Mis sa selle teise nolega tahtsid tehha, mis praegu weel so wööl on?“ — Sellega, kostis Tell, olleks minna sind mahhalastnud, kui essimenne nool mo poega olleks tapnud. — „Teie ollete kuulnud,“ ütles Kesler omma seltsimeeste wastu, „mis mõrtsuka mõtted sel innimesjel minnu wastu on! Pandke tedda rauda ja wige tedda lootfikusse, kellega meie ülle järtwe tahhame purjutada!“ Tell laskis waggusalt omma käed ahhelattega finnipanna ning läks nendega alla ning karras kaldast lootfikusse. Kesler

tulli tagga järrele. Kui lootsik keset järwe olli sa-
 nud, tõusis äkitselt marrutuul ja ahwardas lootsikut
 kalju wastu purrustada. Siin ei wõi ükski aidata,
 kui Tell, karjusid keit ühhe heäleaga surma häddas,
 ning Kesler käskis Telli lahti peästäda ning türimeh-
 heks panna. Tell kargas ruttu türi kallale ja pöris
 ošawa käega lootsikut kohhisewast laenetest läbbi ja
 kui temma kalda liggidale sai, wöttis temma ruttu
 ammu nooltega ülles, kargas ühhe jallaga kalju ninna
 peäle ning tõukas teise jallaga lootsikut laenetesse tag-
 gasi, et ta teisile ettejõuaks. Paar sadda sammua
 rannast jäi Tell põesa warjul wahtima, sest temma
 teadis sedda teed, mis Kesler pididi tulles, teadis
 ka, mis temmale ja temma ommaksile karta olli, kui
 Kesler ellusse jääks. Üri pärrast tulli Kesler sedda-
 samma teed möda käies selle kohha liggi, kus Tell
 peidus olli, ja langes selle noli kätte, mis temma
 omma üllekohtu läbbi isse ennesele olli otsinud.

Nenda sai Sweitsima ühhest werrekoerast lahti.
 Nobbedaste läks se jut neist asjust, mis ildaigu Al-
 torwis ollid sündinud, tule:tiwul ühhest kohhast teise
 ja rahwas tulli kokku ja hakkas issekeskis nõuu pid-
 dama, kuidas nemmad rahhu saaksid ja omma kallist
 is-samaad rusrika-õigussest lahtipeästaks. Esiteks wöeti
 keit rüütliid ja Austria hertsogi sullasid finni ja widi
 ilma werre ärrawallamisseta ülle raia wälja ja pa:uti,
 et nemmad ennam taggasi ei tulleks; siis astusid keit
 lünnade wannemad kokku ja seädsid sedda leppimist
 ülles, et kui kuskipoolt wöerad waenlassed pididid ülle
 raia sissetungima, keit lünnad omma sõamehhi sellele
 appi sadaksid, kes nende pärrast häddas olleks, nenda
 et keit ühhe eest ja üks keitide eest seisaks. Agga olli
 neil waestel küll teggemist, enne kui nemmad neist
 wöerast peäletulliaist rahhu jäid! Austria hertsog ja
 need wäljaaetud rüütliid püüdsid ifka jälle sedda wõi-
 must Sweitsima ülle kätte sada, mis nemmad ollid
 kautanud, ja tullid mittuförda sõewäega taggasi ja

tullid suurema hulgaga, kui Sweitsima neile jõudis wastoseada, ja raudriietega ja täielisema sõariistadega, ja Sweitsima mehed läksid nenda sõtta, kuidas nemmad loddus töö jures ridis ollid, ja siiski said Sweitsimehed mittuförda wõitu, senni kui waenlased ennem es tahha ilmasjata waewa nähha. Agga Sweitsima on mägine, kus sured hulgad ühtegi ei wõi teha ja hobbuse wäggi suggugi läbbi ei sa, ja Sweitsirahwas armastasid omma isfamaad ennem, kui omma ellu ja tahtsid enneminne omma ellu kautada, kui omma isfama priust.

Wanna ramatutte seest leiame mittu immestamise wäärt wahwusse teggusid, mis Sweitsima mehed on teinud, et nemmad omma maad ei annaks wõeraste wõimusse alla, ja ühte tahhame siin mitmide eest ülespanna, mis nisuggust head tunnistust annawad, ja nimmelt ühhest mehhest, Arnold won Winkelriid nimmi, kes surma sisse läks ja se läbbi omma isfamaad waenlaste küsist päästis. Sempakki lüna liggidal seifid 1500 Sweitsima meest, ja waenlased ollid 4000 rüütlit. Mäggise Ma pärrast tullid rüütlid hobuse seljast mahha, keif wiimsed jallatallast pealaeni raudridis, pitkad oad wäljasirrutud käes, ja marsisid otsekohhe kui üks raudmüür Sweitside peäle ja tahtsid sedda hulgakest ümberpirata ja temmale otsa peäle teha. Kui Sweitsid neid näggid sam sammu liigimale tullewad ja kesskoht seisma jäwad, senni kui tiwad möllemil pool pitkamissi eddasi likusid et nende ümber ringi löma, siis langesid nemmad põlwile mahha Gummalat palluma, seadsid siis ennast tihtis treppis kofku, et nemmad eesseiswast raudmürist läbbi muraks ja waenlastele selja tagga saaks. Agga waenlaste wäljasirrutud pitkad oad ei lastnud neid liggi tulla. Sweitsidel ei olnud muud ihukattet, kui linnased rided, ei ka muud sõariista, kui lühhikesid möegad. Siis astus Sweitside hulgast Arnold won Winkelriid ette ja heikas: „Wennad, mo naene ja mo lapsed

jäwad teie hõleks! Astuge minnu kehha ülle waenlastest läbbi, minna teen teile teed lahti!" Sedda ütteldes pöris temma rinnad waenlaste pole, sirrutas möllemilt poolt käed wälja, wöttis kuus ehk seitse odda kättega fokku, pistis nende otsad omma rindu ning litjus langedes neid mahha. Seläbbi jäi waenlaste rea kesf kohhal wahhet, kust Sweitsid paksult läbbitungisid, ennast siis parremale ja pahhemale pole pöörsid ja mees mehhe wastu tappeldes sedda wahhet ifka suremaks teggid ja omma wahwusse läbbi wõitu said. Waenlased, kes mitte nende möega terra alla ei langenu, peäsid waewalt pöggenedes ärra.

Et Sweitsi rahwa seast sähhärdusid palju leiti, kes walmis ollid, isfama eest omma ellu ärraandma, ei mõunud waenlaste hull ja tuggewus nende wastu ühtige, ning ehk nemmad kül kawa aega nendega sõdisid, pidid nemmad neid ommeti wimate rahhu jätma, nenda et Sweitsima isferigiks jäi ja wallitsust omma liinade raewannematte kätte jätsid, mis praegugi weel nende kä on. Ja Sweitsirahwa isfama armastus ja wahwus on kuulsaks jänud meie päiwini.

§ 26.

Ue ja parrema aia puhte hakkab koitma.

Kui wiimsed ristisõidud 13. aasta saandel otsa lõppesid, siis kattis weel paks waimu pimmedus keik maad ja rahwast. Ristirahwas uskufid kül Jõsanda sisse ja annid omma elluzi omma ussu eest ärra, agga nende usf olli paawsti liigkäsude läbbi nenda ärraseggatud, et õige Ewangeliummi usf nende silmade eest ärrapeidetud olli. Agga jubba hakkasid pilwed stin ja seäl lahkuma ja taewa walguusse joned läbbipaisma. Kui ka maial keik ilm sõddimisse pärrast kõllas, et ühhelegi ilmalikkul innimesfel mahiti ei jannud, pühhad firjad lahtiwõtta ja sest tõe allikast omma

õppimisse jannu kustutada, siis ommete ei olnud waimulikku innimeste seas floostrides pühha kirjade taggauriminne ja läbbikatsuminne mitte soiku jänud, sest fenna ei ullatanud weel ammud ja möegad. Kloostride seest peäsis siis mönnikörd üks tõe walgusse jonekenne ilma pimmedusse sisse ja oskas wahhest ühhe hinge sisse, kust temma mitte ilma suggu kandmata taggasi ei tulnud, waid tõe tullukest põllema sütis. Suhtus siis, et munkade seas üks ehk teine olli, kes õppetamisse aännetega olli ehhitud, siis sai temma nimmi kuulsaks ja koggusid mönned hinged lähhidelt ja kaugelt temma ümber ja ei lahkunud enne temmast, kui nemmad põhja ollid kätte sanud. Seddawisi tõusid floostrides ehk floostride kõrwal kolisid, kus mitte üks õppetaja ei õppetanud, waid mitmed kokkopiddasid ja, iggaüks omma waimu aännete järrele, tõe tundmist õppijatele jaggasid. Neist floostride kolidest tekkisid aega möda „sured kolid“, mis hiljeminne Uniwersitetideks hüiti ja meiegi päiwil weel sesamma nimme al käiwad. Polonja lünnas Italiamaal olli jo 1158. aastal ja Parisi lünnas Prantsusfemaal 1206. aastal sähhärdusfed sured kolid, ja nende kahhe saa aasta wahhel (1200—1400) ristisõidu lõppetusest arwata said weel mönned muud Uniwersitetid siin ja seal seädetud.

Weel nelli uut asja peame siin nimmetama, mis sel wahheial üllesleiti ja ilmaarwamata suurt kasu on tonud innimestele, et nemmad pimmedusse ja rummalusse wörgudest ja ahhelatetest ifka ennam lahiti-peäsid. Need on:

1) Kumpas, se riist, mis laewamehhed merre reisi peäl tejuhhiks prugiwad (wata koliramatu 6. jaggo 103. lehh.f. peäl). Selle mehhe nimmi on teädmata, kes feigeesiteks sedda on üllesleidnud, et magneti-nöelal se wäggi on siseselodud, et temma ifka ühhe otsaga põhja pole näitab; agga sest aiaast sadik, kui laewamehhed kumpasfi abbiga julgeminne hakkasid

tutwast rannast kaugele merre peäle wäljatürima, said innimesed wõera rahwa seltsidega tutwast ja õppisid palju tundma, mis nemmad enne sedda mitte unneski polnud näinud ehk mõttelnud.

2) Püsfirohhi, mis Saksamaal 1331. aastal ühhe munka läbbi, Partold Swarts nimmi, keigeesitaks wäljamõtteldud ja tehtud sai. Püsfirohhu läbbi kautawad sõas kül mittu innimest omma ellu, agga temma teggi ka furjal russika-õigussele otsa peäle. Müütliid ei jõudnud sest aiast ennam ennast omma kõrge lossimüride tagga warjul piddada, kui neid nende rõwimisse pärrast tahheti farristada, sest püsfirohhi purrustab ka keige kindlomad mürid ärra ja püsfide ja suretükkide lodid oskawad ka kaugele furjateggia süddame sisse, olgo temma kül raudriettega, raudkübara ning rautkilbiga ehitud. Suretükkid ja püsfid piddawad ka funningrigide sees rahhu ja kelawad rahwa mässamist funningatte ja üllematte wastu ja ei lasse fohtu käskusid mitte naerda ja ülleastuda. Püsfirohhi on rahhuteggia.

3) Vabber. Enne kui innimesed sedda mõistsid tehha, kirjutati keif kirjad eesli ehk sea nahhade peäle, mis pergamentiks hüti, ja kelle eest kallist rahha piddi maksetama, nenda et waesed sedda ei jõudnud osta ja keigest tarkussest ja tundmissest piddid ilma jäma, mis ramatutte seest õppitakse. Agga vabber on üks oddaw asji ja on sepärrast sureks abbiks olnud, et wanna pinmedus, mis rummalussest tuli, rahwa seast hakkas ärrakadduma.

4) Ramatu-trük. Sedda on üks Saksamees, Johann Kutenberg nimmi, wäljamõttelnud. Enne sedda ollid ramatud keif kääga kirjutud ja sepärrast kallid, sest kirjutamine wõttab palju aega; trükki läbbi tehakse mittu tuhhat ramatut ühhe kõrraga walmis ja sepärrast said nemmad palju oddawamaks, nenda et ka waesed wõiwad ramatud osta. Esimenne pibel sai 1456. aastal trükkitud.

Selfammal aial teggid Türgklassed Hommikupoolse Romarigile, mis ka Krefa rigiks hüti, otša peäle. Nende sultan Muhamet II. wõitis selle rigi pealiina, Kons tantinopel nimmi, 1453. aastal ärra, teggi sedda Türgirigi pessaliinna, ja Krefalissed ei jõudnud tem male mitte wastuseista, kui temma ka keif nende maad ärrawõitis ja keif ristikirrikud seal ärrahawwitas, waid piddid temma hirmsa wiha eest Italia ja Saksamale ärrapöggene ma. Agga Krefalissed ollid tund misse polest targemad, kui keif muud Eüropama rahwa feltsid, ja said nüüd nende õppetajais, kelle jure nem mad pöggenesid. Nende läbbi hakkas siis esiteks Italiamaal ja Saksamaal tund misse walguš paistma ja satis ommad joned seält aega möda keif ülle Eüropama wälja.

Suus on ka se hirmus willetsus, mis Türgklassed Krefarigile teggid, Summala abbiga Eüropamale en nam tullu saatnud, kui kahju, ja weälegi makseti neile Hispaniamaal kätte, mis nemmad Krefamaal ollid kurja teinud. Eest Hispaniamaal ollid kül (wata 169. lehhef.) paaweti Kregori VII. aial mittu krist likku funningriki, kellel ühtepuhku Muhameti usulis tega sõddumist olli, et nemmad üksikult omma weikesse jõuuga waenlaste ülle mahti ei sanud; agga kui Aragonia funningas Berdinant omma abbikasa Isabella läbbi, kes Kastilia funningriki tronipärria olli, ka Kastilia funningas sai, siis hakkas temma surema wäeoa Kalihwide wastu sõddima, wõitis 1492. aastal nende wimast linna, Kranada nimmi, ärra ja aias Muhameti usulis sed keif wiimsed Hispaniamaalt wälja. Nüüd olli terve Hispaniama Berdinandi ja temma abbikasa Isabella wallitsusse al, muud kui Portugali funningriik kiskus ennast Hispaniamaast lahti ja jäi isserigiks. Need kaks kristlikut funningriki, Hispaniama ja Portugalima, hakkasid kumbgi hea, targa wallitsusse al pitkalisest wõera tenistusse põlwe häd dast ja nõrkusfest toibuma ja said aega möda tullu=

likku kaubaaiamisse ja surema tarkusse ja tundmisse tagganõudmisse läbbi viete õnnelikku ja häitsewa põlwe peäle.

Sel aial, kui se sündis, olli keigesurem kaubaaiamisse kassu kahhe Italiama linna, Kenua ja Wenedifi, käes, kelle laewad ristisõidu aial mittukõrd ristisõitjatele mona ollid Hommikumale winud ja se läbbi Hommikuma rahwaga tutwustanud. Seält neimad tõiwad keige kallimad kaubaasju, nimmelt kulda, hõbedat, kallist kiwwa, muskatid ja muud kallist rohtu ja wirtsi, mis Indiasst maisema teed möda wahhemerre randa ollid kofkõwetud, Italiamaale, kust need kallid kaubaasjad keige ülle Guroopama laiale weti. Se kaubaaiamisse läbbi ollid Kenua ja Wenedifi linnad wäggarikkaks sanud. Portugali kuningas tahtis omma rahwale ka sedda kassu sata, mis kaubaaiaminne Indiamaga kahhe Italiama linnale satis, ja hakkas sedda järrelemõtlemä, kuidas Portugali laewamehed omma laewadega Indiamale saaksid ja seält kaupa isse kofkõwõttaksid ja seddasamma teed möda kõddu tooksid. Kui nisuggust merreteed olleks käes olnud, siis olleks temma rahwas oddawama hinnaga Indiamaga kaupa sanud, kui Italia rahwas, kes weddamisse palka Indiamast Wahhemerre rannani maisema teed möda weel peäle kauba pididid maksma; agga nisuggune merrete ei olnud weel teäda. Se olli kül teädu pärrast, et Indiamaga hommikupool makerra peäl seisis, agga et laewadega Portugaliimaalt Indiamaga rannale wõimalik olleks sada, sedda ei tahtnud ükski uskuda, sest et Ahwrikama ees seisis. Ahwrikamast ei tunnud selle aia rahwas muud ühtige, kui põhjapoolist Wahhemerre randa, mis Türklaste käes olli, ja keik mõtlesid, et möda Ahwrikama-randa lõune pole allaminnejalle mawõ koht peab wastutullema, kust elleda tullelegi pärrast ükski ellaw loom läbbi ei sa. Agga Portugali kuningas mõtles: Kes teab, ehk lähhäb wahhest siin pool mawõöd üks merrefilm ehk merre-

pitsus Ahwrikamaast risti läbbi, et laewadega seält-
 faudu Indiamale saaks, ja laskis faks laewa walmis-
 teha, et nendega katsuks nisuggust merreteed leida.
 Gestotsa ei tahtnud fegi sedda kardetawat asja promiks
 ettewötta; agga kui kuningas ifka peälekäis, siis tul-
 lid wimate mõnned julged laewamehhed wälja ning
 lubbasid ühheks katseks tundmata merre peäle wälja
 purjutada. Nemmad läksid Ahwrikama randa möda
 lõune pole alla ning leidsid Madeira saart (wata Koli-
 ramat 5. jaggo 37. lehhef.) ja tullid seält taggasi.
 Kuningas satis ifka jälle ueste mehhi wälja sedda
 teed Indiamale otsima ja wimate tulli üks taggasi,
 kes möda Ahwrikama randa olli lõune pole allalainud
 ifka mawö kohhast möda ni fangele, et Ahwrikama
 lõunepoolne ots, mis Hälotusse ninnaks kutsutakse
 (wata Koliramat 5. jaggo 85. lehhef.), temmale kätte-
 jõudis, agga merreteed Indiamale ei leidnud temma
 mitte. Taggasitulnud laewamehhed räkisid koddus
 immeasju, mis nemmad wöeral maal ollid näinud;
 nemmad töid musta karwaga innimesši fasa, mis nem-
 mad Ahwrikamaal Kuinea ranna peält (wata Koli-
 ramat 5. jaggo, 84. lehhef.) ollid kinniwõtnud, ja
 innimeshed Portugalimaal kohkusid neid nähhes; nem-
 mad juttustasid, et lõune pool mawööd teistsuggu
 taewa-tähhed paistawad, kui Portugalimaal, ja keif,
 mis nemmad ütlesid, teggi kuningaga himmu ifka sure-
 maks, teäda sada, kas laewad Ahwrikama lõunepool-
 sest otsast hommiku pole purjutades mitte ei peaks
 India merresse sama ja seält Indiamale. Se lotus
 olli kuningale, se lotus olli keigile, kes kuningaga
 ühhes nõuus ollid ja omma issamale head sowisid,
 ja sellepärrast kånati se Ahwrikama kohha nimmi Hä-
 lotusse ninnaks. Ja se lotus ei lainud ka tühjaks,
 waid sai töeks. Wasco de Kama, tark laewakap-
 ten rüütlide suggust ning kartmata süddamega mees,
 töutas kuningale, mitte enne koddu pole tahta ümber-
 pöörda, enne kui temma seältfaudu laewaga India-

male on sanud. Summala abbiga teggi temma ka omma tõutust tõeks ning olli esimenne, kes Euroopamaalt laewaga Ahwrikamaad ümberpurjutades Indiamale sai. Sest aiaft läks Portugali rahwa kaubaaiaminne Indiamaga ellawaks ning nende piisukenne riik sai seläbbi rikkaks ja wäggewaks.

Selsammal aial sai ka Hispania rahwas nisuguse merrete otsimisse läbbi kuulsaks ja rikkaks. Kui merrete Ahwrikama ümber Indiamale pole weel ei olnud ülesleitud ja Portugali kuningas sedda ikka weel otsimas olli, ellas Portugali maal üks Italiama mees, Kristohw Kolumbus nimmi, kes isse tark laewamees olli ja selle mõtte peäle sai, merreteed Indiamale teistwisi otsida, kui Portugali kuningas tahtis. Raua aega olli Kolumbus sure hologna kui merreesju tähhele pannud, olli keik ramatud läbbilugened, mis reisind mehhed sest asjast ollid kirjutanud, ja hakkas ikka kindlaminne sedda arru finnipiddama, mis temmaaegne rahwas weel öiete ei tahtnud uskawaks wõtta, et makerra ümmargunne on. Temma ütles: Kui Indiamale Euroopamaalt hommiku pool seisab ja makerra ümmargunne on, siis wöib Euroopamaalt ka seddawisi Indiamale sada, kui laewaga Atlantimerre peäl õhtu pole purjutakse. Se mõtte likus temma süddames ja mees ööd ja päwad ja temma olleks heamelega laewaga wäljaläinud selle asja põhaleidma, agga mehhe pung olli tühhi ja nisuggune reisinne laewaga maksab palju rahha. Sepärrast läks temma Portugali kuningaga jure ja tõutas temmale Indiamale merreteed leida, kui kuningas kaks laewa temma kätte ussaks, et ta nendega Atlantimerre ülle purjutaks. Kuningas ei wötnud tedda kuulda. Nukra melega läks Kolumbus ärra ning wörtis nõuu, Hispaniamale minna ning katsuda, kas seal abbi saaks. Kuningas Berdinant ning temma abikas Isabella wötsid tedda lahkestest wastu, agga ei tahtnud enne temmaga kaupa tehha, enne kui teised

targad laewamehhed sedda heaks kidaaksid. Dypetud mehhed kutsuti kokku, et nemmad ütles, mis nemmad sest asjast mõtleksid. Agga need mehhed ei tulnud ühte; teised kiitsid, teised laitsid. Nelli aastat pididi Kolumbus ootma, enne kui otsust tehti ning kolmi laewa temma kätte usuti, mis funningas omma kullu peäle selle kardetawa ettewõtmissse tarris olli lastnud walmistada. Kolmandamal Augustil 1492. läks Kolumbus kolme laewaga tundmata laia Atlanti merre peäle tele. Ilmad ollid head ning priske hommiku tuul paisutas purjud, et laewad nobbedaste õhtu pole eddasiläksid ning Ma ruttu nende tagga ärrakaddus. Senni aiani ei olnud ükski laewamees weel julgunud ni kaugele ommast rannast ärraminna, sepärrast hakkasid Kolumbusse seltsimehhed ärraks minnema, kui nemmad pea muud ühtegi ei näinud, kui taewast ja merd. Kui nemmad seddawisi jubba 20 päwa ollid eddasiläinud, siis koggusid rahwas Kolumbusse ümber ja pallusid, et ta sedda otsimist järrelejättaks ja ümberpööraks. Kolumbus naeris nende uskumata meelt ja finnitasi omma kindla lotussiega nende süddamid. Jälle läksid 20 päwa möda; ei ühtegi, ikka seiamma luggu ees ja tagga. Kolumbus pallus weel kannatada ning nemmad tõutasid ka kannatada, agga kui jälle 27 päwa ollid mödaläinud ja ikka weel muud ei olnud nähha, kui taewast ja merd, siis pannid madrusid wastu, hakkasid mäsama ja tahtsid Kolumbust merde wissata, kui temma mitte ümber ei pööraks. Agga nemmad teadsid kül, et kui Kolumbus enam ei olle ellus, siis ei sa nemmad ka ellawalt koiu, sest et ükski ei mõistnud kapteni ammetit piddada, ni kui temma isse; sepärrast andsid nemmad ka järrele, kui Kolumbus ütles: Kui meie kolme päwaga maad ei leia, siis pörame ümber. Nüüd seäti üks madrus masti ladwa otsa ülles, et temma warsi teada annaks, kui temma maad näeks. Jubba kolmandamal päwal hommiku warra koidu aial hüdis madrus masti otsast: „Maad!

maad! Se heäl pandis keif süddamed rõemust kargama. Waht olli kaugele tuld näinud paistwad. Keif laewamehhed tükkisid laewa ninna pole ja wah-tisid tufsuwa süddamega, kas nemmad maad näeks. Wimate, kui päike tõusis, paistis illus rohiline Ma nende silmi. Nüüd olli keif kurbdus otsas. Seitse-kümmend päwa ollid nemmad merre peäl olnud ja keif hädda ja waewa kannud, mis nisuggune pitka-linne merrereisimine sünnitab; sepärrast kui nemmad ollid mäele sanud, langesid nemmad keif wiimsed põl-wili mahha, tännasid ja kütsid Jummalat, wõtsid üks-teist kaela ümbert finni ja pallusid Kolumbust andeks, et nemmad tedda omma kannatamata melega ni sag-gedaste ollid pahhandanud. Pea foggusid ka selle ue Ma innimesed nende ümber ning wahtsid immeks pannes nende ja nende laewade peäle. Nemmad ollid keif ihhuallasti ja peält nähha harrimatad innimesed, agga siiski kuld kõrwarõngastega ja mu kuld ehtidega ehhitud. Sest tundis Kolumbus ärra, et se Ma üks rikkas Ma wõiks olla, ehk kül rahwas tundmatad ja rummalad ollid ning hea melega omma kallid kuld asjad tahtsid ärrawahhetada tühja klaas elmede ning mu läitiwa asjade wastu, mis Kolumbus Europamaalt olli kasawõtnud.

Agga kas se Ma, kus Kolumbus omma laewadega olli mäele läinud, ka Indiamaa olli? Selle peäle ei mõistnud essiteks ükski kosta. Kui nemmad omma pitkalisese merrereisist ollid puhhanud, hakkasid nemmad sedda maad läbbikatsuma, purjutasid randa möda alla ning said pea arru, et se Ma üks merresaar olli mitme merresaarte seas, mis seäl liggistikku seisid, muist su-remad, muist wähhemad, ning seält õhtupole eddasi purjutades näggid nemmad kindlat maad, mis mitte ei olnud saar, waid määratu suur ilmama, mis ühhes tükkis põhjast lõuneni ullatas ning iljeminne Ameri-kamaaks hüti. Ei olnud need sared, ei ka se kindel Ma Indiamaa, sedda tundis nüüd kül Kolumbus

selgeste ärra ning nimmetas need sared Väne-India-
maaks. Reist maist, mis Kolumbus omma süggawa
juurdlemise ning kindla lotusse ja wäsimata waewa
läbbi olli sure makerra peält üllesleidnud, ei teädnud
Güropamaal ükski inimenne ühtige, agga Hispania
kuningale, kes Kolumbust olli kolme laewaga se reisi
peäle wäljaehhitanud, töid need ueste leitud maad
põhjatu rikkust sisse, sest temma satis, kui Kolumbus
olli taggasitunud ning ommast leidust teädust annud,
sõawaggi süna ning wõitis neist maist nipalju, kui ta
tahtis, ennesele.

Mis palka sai siis Kolumbus omma töö ja waewa
eest? Ei suremat, kui sedda, mis iggaüks leiab isse
enneses, kes tööd ja waewa ei karda sedda teed kind-
laste ja julgeste eddasimines, mis temma tunneb
õige ja hea ollewad, ja et praegugi weel temma nimmi
üks aunimmi on ja aunimeks jääb ni kaua, kui
temma mälestus ilma peäl ellab. Hispania kunnin-
gas ei tāsfunud temmale mitte nenda, kui küll õigus
ja seäduš olleks olnud tāsuda, ja andis kurja nõu-
andiattele maad, kes Kolumbust kaddeusse pärrast
wihkasid ja takkafiusafid, senni kui temma waewast,
murrest ja kurbdusfest wāsfinud 1506. aastal hauda
langes. Ka sedda pididi temma weel omma silmaga
nāggema, et pärris Amerika rahwas Hispania werre
ja kasupüüdja sõameeste läbbi hirmsaste pinati ja
sürmati.

Ule mailma jau üllesleidmise läbbi kaswis inni-
meeste tundminne ilmalikkus asjus palju suremaks, kui
enne sedda olli olnud, ja kui keif sedda kofkuarwatakse,
mis innimeeste süggule Ma peäl ihu ja hinge kasu
on saatnud ja nimmelt abbiks olnud, et wannaaegne
ehk parrem ütelda keffaegne waimu pimmedus hakkas
walgussele maad andma, siis peab ikka ka Amerikama
üllesleidminne nimmetadama.

agga ; surumata olamun? lei uli adnan ; simealnu

§ 27.

Juhhan Hufs.

Keif, mis meie 26. § olleme arrutanud, on tõeste abbiks olnud, et rummalus ja pimmedus ilmalikkus asjus aega möda hakkas kadduma ja selgem tundminne innimeste seas juurduma ja kossuma. Keif need imemeks pannemisse wäärt kunstid ja tarkused, mis praegu Inglismaal, Prantsusemaal ja Saksamaal näha ja kuulda on, on seält õtsekui weesoned allikast wäljatulnud, ja kui need mehhed, kes Summala waimust aetud ommal aial ni suri asju toimetasid, mitte ei olleks allust pannud, siis ei olleks ka se uhke hone mitte walmis sanud, mis praegu selle allusse peal seisab ja kust õtsekui kõrgest tornist meieaegsed innimesed Summala sured immeteggud näwad ja ärramõistawad, mis neile ei wõi filmi paista, kes alles madala urtsiku sees ellawad. Summal tahhab, et keif innimesed peawad õnsaks sama ja tõe tundmissese tullesma (1 Tim. 2, 4), ja on ka sepärrast ikka innimesi ärratanud, kes walguuse künalt jälle põllema sütasid, kui temma olli ärrakustunud. Kui suur se pimmedus olli, mis Summala tundmissese ja ristiusu õppetuse polest maad ja rahwast kattis, olleme jo 17. ning 20. § ärraselletanud; agga tännu Summalale, ka se polest pididi üks parrem aeg ilmuma, ehk kül ristikiriku üllem piiskop isse, Roma paawst, keiaest jõnuist püdis sedda keelda ning neid kurjaste takkafusast, kes julgusid omma suud lahtitehha ja rahwale selletada, et kiriku õppetused mitte ühte ei tulnud Jesusse Kristusse armuõppetusega, egga preestride ellukombed nende seadmistega, mis apostlid foggudustele ollid ettekirjutanud, nenda et preestridke sõggedad sõggedatte juhatajad ollid ja möllemad hauda langesid. Se parrem aeg ei tulnud mitte äkkitselt, waid pitkamissi, nenda kui keif Summala armuteud; agga

tännu Jummalale, meieaegstel innimestel polle enam karta, et ükski ei tohiks uskuda, mis selge Jummalasõnna õppetab, waid iggaüks wõib ilmafeeldmata Jummalasõnna prufida, iggaüks omma lojat ja õnnisteggiat sebdawisi orjata, kuidas temma isse pühhasi kirjast tunneb omma rahhule tarbis ollewad. Se kalli ussupriusse ning Ewangeliumi pinimedusse wörgust ja abhelattest lahti peäsemisse alluskiwwi panti jubbasel aial, kui ristisõidud lõppemas ollid, Liongi linnas Prantsussemaal. Seäl ellas üks wagga kaupmees, Peter Waldus nimmi, kes julgeste awwalikkult hakkas kulutama, et paawsti kirrikuõppetused mitte ühte ei sünni Jesusse Kristusse armuõppetusega, egga preestride ellukombed nende pühha ammetiga. Palju innimesed langesid Waldusse pole, lahkusid paawsti kirrikust ärra ja seädsid ennestele isseärralist jummalaoorjust, mis enam Ewangeliumi õppetusega ühte sünnis. Agga neid hakkati paawsti kirriku polest kangeste takkakiusama ning ärrawandunia, ja kui se ei aitud, sedda walgust ärrakustutama, mis nende seas olli ilmunud, siis lastis paawst ötsesui pagganatte ja Türgide wastu ristisõitu nende wastu kulutada ja sebdawisi said nemmad ennamiste keik ärrahuffatud. Üks piisukenne hulgakenne peäsis paawsti wiחה eest ärrapöggene ma ja leidis Põhja-Italia mäggisel maal reddupaika, kus neist praegugi weel suggu on järrelejäänud, kes ommast puhtamast usjust kinnipiddawad ja Waldusse ussuseltsiks hütakse.

Kaksjadda aastat pärrast Waldusse ussuseltsi ärrapillamist tõusis Inglismaal jälle üks mees ülles, üks tark ja wagga preester, Wiclehw nimmi, kes 1371. aastal Oksworti surekoli prohweesseriks sai ja awwalikkult kirriku wiggadusli laitis. Ka tedda kiufati paawsti kirriku polest takka ja heideti prohweesseri ammetist mahha, agga muud kurja nemmad ei sanud temmale tehha, et tal palju sõbru olli suresuggu rahwa seas Inglismaal, kes ammustki aiast jubba ollid

sowinud parremat õppetust kuulda, kui paawsti kirriku preestrid mõistsid kuulutada, ja temma ees seisid, et temma õppetajaks jäi ühhe weikesse kirriku peäl, kus temma susõnnaga õppetas ja palju ramatuid wäljandis, mis sedda head Summala sõnna semet kaugele wäljalautasid. Temma ramatutte läbbi jõudis Summala sõnna tõdde ka Põmimale ja hakkas seal hästi iddanema.

Pragi linna surekoli peäl Põmimaal olli üks prohweßer ja õppetaja, Subhan Huss nimmi, kes Willehwi ramatuid luggedes hakkas tundma, et paawsti ust mitmes tükkis pühha kirja wastu olli. Se aus, tark ja wagga mees pahhaudas ennast ülliwägga, kui temma preestrid näggi omma ammetit nenda pidawad, kui ei olleks Summal taewas, kes ei jõuaks kodduotsida neid, kes naerdes keif jalge alla tallasid, mis innimesel peab pühha ja kallis ollema. Sest nenda kui karjatsed ees, nenda karri tagga järrele. Summala rigi walgus olli rahwa seas ärrakustumas, lihhalit meel ja mõtte wallitsemas ja kristlik kirrik palwe koiaft rööwli auguks tehtud (Matt. 21, 13). Preestrid, et kirriku seädussed neile lubba ei annud naest wõtta, ellasid awwalikkus abbiellu rikmisses ja piiskoppid ei julgund sedda keelda, et nemmad nisamasuggust ellu piddasid ja paawst issegi parremat märki ei annud. Kel agga piisut mõistust peas olli ja wagga süddant rinnus, lohkus ärra keif sedda rikket tähhelepannes; sepärrast leidis Huss kütmist küllalt, kui temma seal koli peäl õppetas ja kantsli peält kulutas, et häddaste waia olleks kirriku asju parrandada. Pragi linnas ja Põmi kuningrigis ümberringi sündis suur rahwa liikumine Hussi jutluste ja õppetuste läbbi. Rahwas ei tahtnud enam sellega leppida, et nende hingekarjatsed kõlbmatad innimesed ollid, ja litsusid peäle, et neid ammeti peält ärraheideti, ja lauarahwas nõudsid waljuste, et neile pühha õhtusõmaail ka karrikat piddi pakkutama, mis apostlidest

seätud firrifu pruuf olli olnud, agga paawsti polest ärrafeeldud. Kül ollid ka Põmimaal paljugi, kes paawsti seädussest ei tahtnud lahkuda, et wanna harinud wiis neile armsaks olli jäänud ning ued mõtted neil wöerad ollid ja nad sepärrast Husfi wihtasid, et temma neid õtseskui maggusast unnest olli üllesärratanud; kül wandus paawst Husfi ärra ja andis käsku tedda surekoli ammeti peält mahhatõugata ning Pragi linnast wäljaaiada; siiski ei tohtind temma waenlased tedda fogguni hukka sata, et surem rahwa hulk temmast suurt luggu piddas ja Põmi kuningasgi temmale ei lastund liga tehha, waid tedda hoidis ja mitte ei feelnud, et Husf weel kaua aega firrifuttes ehk wälja peäl tuhhandette ees jutlust piddas. Selsammal aial olli Kosnitsi linnas Saksamaal suur sinod kokkutulnud, kus piiskoppid keigest Eüropamaast ja palju würstid ja üllemad firrifu asjade pärrast piddid nõuu piddama; ja et paawst Põmimaal Husfi peäle wõimust ei sanud, siis käskis temma, et Kosnitsi sinod ka sedda asja ettewõtaks ja Husfi peäle kohhut mõistaks. Saksama keiser Sigismund tahtis isse ka sinodit miinna watama ja käskis Husfi ka sinna miinna paawsti kaebdusse peäle kostma. Husf teadis kül, et palju waenlased seäl tedda warriksaras ollid, siiski olli temma walmis selle kohtu ette astuma, liatagi kui keiser temmale tõutusse kirja satis, et ükski ei tohtind te peäl kät temma külge pista ehk tedda feelda sinodi peält jälle Põmimale taggasi minnemast.

Kolmandamal Novembril 1414. jõudis Husf Kosnitsi linna. Eßite ei putunud ükski temmasse, agga temma waenlased Põmimaalt ollid jo aegsaste sinodi peäl ni palju kurja temmast rätinud ja nisugausid raskid kaebdussi temma peäle tõstinud, et keif sinodi liikmed ennast temmast pahhandasid ja palju keddagi wastu ei feisnud, kui keigewihhasemad waenlased sedda nõuu andsid, tedda wangikotta finnipanna. Sinod wöttis Husfi waenlaste kaebdussi kuulda,

agga ei annud Husfile essi õigust se peäle kosta, waid nimmetas ilma tedda kuulmata tedda Ketseriks, se on nisugguseks innimeseks, kel õiget usku ei olle ja kes rahwast püab õigest usjust ärraeksitada. Kui keiser Sigismund, kes Husfile olli tõutanud, et ükski kät temma külge ei pistaks, temma kinnipandmist tahtis keelda ja omma tõutust tõekstehha, siis seisid Husfi waenlased keif wastu ning ütlesid, et tõutus, mis ketserile on antud, ei olle waia piddada. Sigismund, kel kindlat waimu ei olnud, jättis siis sedda asja sinodi holeks, agga sedda ühte ta nõudis waljuste, et nemmad Husfile õigust annaksid kaebdusse peäle kosta, enne kui wimist kohhut temma peäle mõistetakse. Kui seddawisi keiser omma kät temmast olli taggasitõmmanud, siis olli Husfi waenlastel wõimus kä, temmaga tehha, mis nemmad tahtsid. Neil olli ammugi jo nõu walmis, tedda surma sisse sata, agga nemmad tahtsid tedda weel enne sedda hästi pinada ning piddasid tedda sepärrast seitse kuud aega pimmedas niiskes wangihone keldres finni. Hus kannatas keif sedda waenu ja üllekohhut kriislikku melega ja tassase waimuga ja leidis süddame kinnitust omma iggapäwases palwes. Wimati seädeti tedda kohtu ette, kus temma omma õppetusest pididi arwu andma. Larga kõnne ja tassase heälega püdis Hus nüüd sedda õppetust tõendada ja pühha kirjaga ühte tunnistada, mis temma sure koli peäl ja kirrikus olli kulutanud ja kirja pannud, agga ütles ka lahke wisiga, et temma walmis on, keif omma endist õppetust ärrasalgama, kui legi jõuaks tõeks tehha, et se pühha kirja õppetusega ühte ei sünni. Agga sinodi wannemad ei holineud sest ühtige ja kostsid temmale lühhidelt: „Kui sa mitte keif omma walleusu tükkid, mis sa tännini olled õppetanud, isse walleks ei tunnistata ja neid ärra ei wannu, siis sa surma nuhtlusest ei pääse!“ Se peäle kostis Hus seddawisi: „Mis ma ollen õppetanud ja kulutanud, ei wõi minna walleks tunnistada egga ärrawanduda, sest ma

ussun süddamest, et se keif Zummala többe on.
 Keifer, kes jures olli, kui temma seddawisi räkis, no-
 mis tedda ka ja käs kis tedda sinodi tahtmisil tehha, et
 ta ommete surmast peäseks, agga Hus kostis tem-
 male: „Suur aulik keifer, mul on parrem omma ellu
 kautada, kui Zummala wastu melega pattu tehha!“
 Peäle se todi tedda weel faksförd kohtu ette; agga
 kui temma se peäle seisma jäi, mis ta olli ütelnud,
 siis mõistis sinod 6. Julil 1415. surma kohhut tem-
 ma peäle. Sedda kohhut peti firrikus, ja kui kohtu
 otsus Husile etteloeti, ei ütelnud temma muud kui:
 „Issand, anna andeks minnu waenlastele, mis nem-
 mad mulle üllekohhut tewad!“ Agga temma waenlastesed
 pilkasid tedda weel peälegi, ja kui nemmad preestri
 rided temma seljast ollid mahhakisfunud, ütles üks
 neist walju heälega: „Preestri ammetit wöttame sinnu
 läest ärra, agga sinnu hinge anname Satanale!“ Se
 peäle töstis Hus silmad taewa pole ja ütles; „Sa
 minna annan omma hinge omma Issanda Jesusse
 Kristusse kätte.“ Nüüd panti temmale pabberist teh-
 tud naeru-kübar pähhä, kus pörgu tulleleek ja Sadana
 abbimehhed tullehargidega ollid peäle malitud. Hus
 las kis sedda sündida ja ütles tasfasel wisil: „Minnu
 Dnisteggia on palju raskemat kibbuwitsa kroni kand-
 nud, kui temma surma sisse läks!“ Kui tedda firrikust
 liina ette platsi peäle wäljaweti, siis teadis temma,
 et need temma wiimsed sammud ellute peäl ollid; agga
 temma ei kartnud, egga kaebnud, waid pallus agga
 mõnniförd: „Jesus Kristus, ellawa Zummala poeg,
 heida armu minnu peäle!“ Kui nemmad platsi peäle
 said, köideti tedda samba külge finni, kus ümberringi
 puid olli unnikus kolkowetud, ja mäsfiti ölgi ja haggi
 temma kehha ümber. Enne kui sedda põllema süti,
 läks üks krahw weel ratsa hobbusega temmale liggi
 ja ütles: „Kui sa praegu weel omma õppetust walleks
 tunnistad, peäsed sa kohhe lahti!“ Agga Hus kostis:
 „Zummal teab sedda, et minna muud ei olle püüd nud,

fui temma tahtmist teha ja temma töt kulutada, ja kui mind sepärrast hukka mõistetakse, siis surren ma rõemuga tõe pärrast!“ Se peäle süti puid põllema ja tullelegi seest kuulti weel ükskõrd tedda hüüdwad: „Jesús Kristus, ellawa Jummal poeg, heida armu minnu peäle!“ enne kui se wagga hing omma timmu-
latte käest lahti peäsis.

Seddawisi olli paawst tötunnistaja suud finni-
fulgunud; agga wagga Husfi mällestust ei jõudnud temma ni pea innimeste süddamest ärrakustutada. Põmirigis tõusis rahwas feik ühhel mehhel se wastu ülles, kui neid paawsti ja keisri polest tahheti sundida, Jummalatenistust firrifus wanna wisi ja paawsti seädmieste järrele jälle ülleswõtta, ja aiasid keisri sõa-
wägge mittukõrd pakku. Paawst kutsus nüüd risti-
sõitjaid Husfitide wastu Põmima sisse kokku, nenda kui wannast Türgirahwa wastu, agga se sõddiminne ei mõinud nende wastu ühtige, waid teggi neid weel tiggendamaks, et nemmad üllekäe läksid ning õtskui hullud Austria, Sakseni, Slessia ja Prandenburri-
ma sisse tungisid ja tullega ja möegaga feik ärrahäwiti-
tasid, mis neile wastuseisis. Kakskümmend aastat kestis se hirmus Husfitide sõdda ja ei jänud enne soiku, enne kui paawsti ja keisri polest neile lubba anti, Jummalatenistust firrifus Husfi usuparranda-
mise järrele piddada ja nimmelt õhtusõmaia jures ka karrikat prufida.

Seddawõrra usuparrandamist pididi paawst Põmi-
rahwale järreleandma ja se eest allandas rahwas en-
nast jälle paawsti kui omma üllema piiskoppi wallit-
susse alla; agga sadda aastat pärrast Husfi tõusis Saksamaal üks teine mees paawsti wastu ülles, meie kallis firrifuisa Lutter, kes omma waimumöegaga parreminne mäistis Ewangeliummi töt usurikkujatte küsist lahthepeästada, kui Husfi jutlusfed ja Husfitide terrased möegad ja tullisfed noled.

U s a e g.

Nutteri aiaſt meie päiwiſt ſadit, 1517.
aastaſt 1858. aastani.

§ 28.

Martin Nutter.

Sadada aastat pärraſt Huſſi ſurma peäſis suur jaggu riſtirahwaſt Roma paawſti ikke alt lahti. Seks aiaſk olli paawſt ifka weel neid ärrawöitnud ja omma jalge alla ſötkunud, kes temma ärraſeggatud uſu-öppetuſt ollid püüdnud parrandada. Seſt ehk kül jo ammuſt aiaſt suurteſt kolideſt ep olnud puduſ ja mittu aſja jubba liſumas ollid, miſ tundmiſſe walguſt ilma peäl ruttu laiale lautawad, nenda kui ramatutrük ja muud niſugguſt; ſiiſki ſeiſis ſe öige pärris tarkuſſe allikaſ ifka weel umnuſſeſ ja otſego wañne al, et ükſki liggi ei ſanud, ſedda kallimat elluwet jua. Pühha kirri olli ükſ ärrakeeldud ramat, miſ kegi ei tohtind enneſele murreſſeda ehk temma ſeeſt luggeda. Se pärraſt ei teadnud ka rahwaſ ühtige pühhaſt kirjaſt ehk Summala ſönnaſt, piddaſid ſedda ükſipäinis Summala ſönnakſ, miſ paawſt räkis ja öppetaſ, ja arwaſid, et paawſt Kriſtuſſe aſſemel Ma peäl walliſſeſ ja iggaüks temma läſku peab kuulma, et ſe öñſakſ ſaab, ſedda temma önniſtab, ja ſe hukka lähhäb, ſedda temma ärrawannub. Preeſtride ja munkade kõrratu ellu ei olnud kül kellelegi teadmata ja need targemad teadaſid ka ſedda wägga häſte, et Summala teniſtuſ kirrikuſ ja leiſ kirriku ja foggubuſſe walliſtuſ mitte nenda ei olnud, kuidas ta öiguſſe pärraſt ollekſ piddanud

ollema; 'ka ollid Saksama keiser ja teiste rigide kuningad mittuförd paawsti pallunud, firriku asju parrema förra peäle sata; agga ei ühtige! Paawst ei wötnud kuulda, laskis holetusse pärrast keif omma wanna sodu miinna, egga tahtnud kaddeusse pärrast sedda hoolt ka teise kätte jätta. Kui mönni targem mees, nenda kui Waldus, Wiflehw, Huss ja muud parremat öppetust püüdsid kulutada, ehk mönni rigiwallitseja, nenda kui keiser Hindrik IV. (wata lehhek. 163), ennast ei tahtnud paawsti käsju järrele seäda, siis seisis surem rahwa hulk rummalusse pärrast ifka paawsti pool, kes nende melest Kristusse asemel Ma peäl wallitset. Innimeste rummalus olli paawstile toeks, sest seläbbi jõudis temma keif ilma omma wöimusse alla sundida, senni kui maddala rahwa seast üks mees tõusis, kes Summala sõnna wakka alt lahtipeästis ja küünlajalla peäle seädis, nenda et selle walguses kuningad ja rahwa hulgad, kes agga tahtsid, paawsti ifke alt ärrapeäsid. Se mees, kes sedda suurt asja toimetas ja Summala abbiga förda satis, olli Martin Lutter.

Martin (se on Mafele Märt) Lutter olli Saksa tallumehhe poeg. Temma isä Hans Lutter, Mõra küllast Saksenimaal pärrit, ellas Gislebeni linnas seälsammal maal, kus hõbbedat ja waske mäggede seest kaewati ja toitis selle raske töga omma pead. Siin sündis Märdipäwal 1483. temma poeg, kellel sündimisse päwa pärrast ristiniimi Martin panti. Hans Lutter, õiglanne, jummalakartilik mees, kandis aegsaste poia kolitamisse eest hoolt ja kui Martin 13-aastane poisikenne olli, wiis isä tedda esite Magdeburri, pärrast Eisenaki linna Laddina koli peäle. Poia üllespidamissega olli waene luggu kül, sest et isä koddust ei jõudnud nipalju leiba järrelesata, kui üllespidamisses tarwis läks, ja kolilaps pididi mittuförd linna uksede ees wärsikesi laulma ja nenda õtskui terjamisse wisil ennesele leiba forjama. Martin olli

wagga ja õppimise peäle terraw laps ja temma lauluheäl olli selge ja wägga armas kuuida. Kui poisifenne liinas tutwamaks sai, siis läks temma luggu pea parremaks. Üks kaupmehhe emmand, kel iggakörd hea meel olli temma lauluheält kuulmas, wöttis tedda omma maiasse ja andis temmale korterit ja üllespidamist. Kui nüüd peatoidusse murre enam waimu tööd ei kelanud, wöttis temma weel surema holega õppida, ja enne kui temma 18 aastat wannaks sai, oli temma jo Laddina kolis õppimisega walmis ja pididi surekoli peäle minnema. Temma isä tahtmise järrele pididi temma surekoli peäl õigusemõistmise tundmist õppima ehk temma omma südda tedda kutsus Jummalä sönnä tundmist nõudma. Temma allandas ennast isä tahtmise järrele ja läks Erwurti liina surekoli peäle, kus temma sure holega keif õppis, mis õigusemõistmise ja kohtupiddamise ameti peäle tarwitakse, nenda kuidas temma isä olli tahtnud ja temmale käsku annud.

Erwurtis olli läbbisaminne hõpis raskem, kui Eisenakis, sest seal ei olnud keddagi, kes nenda temma eest olleks hoolt kandnud, kui se helde kaupmehhe emmand Eisenakis. Agga leiwa pudus ei jõudnud temma õppimise himmu ärrakustutada. Kui õppetõõse tunnid peti, siis olli temma iggakörd jures, ja kui pri-aeg olli, ei weddelenud temma mitte ümber, nenda kui teised koliwennad, waid läks siis uniwersiteti sali peäle, kus ramatu-koggu seisis. Se olli temmale jahhutamisefeks, nisuggusid ramatuid nähha ja luggeda sada, mis temmale weel ollid tundmata jänud. Siin sai temma esimest korda ellus piiblit nähha. Piibel olli sel aial üks ni kallis ramat, et temma maial ei olnud leida, kui arwaste ühhe rikka mehhe ramatukoggu; ja kahh kümne aastane Lutter, kes ommete jo paljugi ramatud olli näinud ja luggenud, ei teadnudgi, et piiblit Ma peäl on, waid mõtles, et muud Jummalä sönnä ei olle, kui neid Ewangeliummid ja

Epistlid, mis pühapäivil ja pühil kirrikus etteloeti. Temma imnestas ja rõemustas sedda ramatut nähhes, egga tahtnud suggugi ennam temmast lahkuda, waid wöttis sedda ikka jälle luggeda, kui agga ial aega olli, ja istus mõnnikõrd süddaõseni temma ees.

Ikka olli Lutter süddamest ihkanud ükskõrd kirriku õppetaja ammetit piddada, agga piibli ramatu lugge- minne olli sedda himmu weel suremaks kaswatanud ja täitis temma süodant murrega, et temma omma isä tahtmisse järrele ilmalikku kohtu-ammeti peäle ennast pididi walmistama. Selle süddame haigusse jure tulli weel peälegi ka ihhu haigus. Se waene üllespidda- minne leiwa pudusses, se liig wässimata õppimine ja süddame murre rikkusid temma ihhu terwist ärra ja teggid tedda enne aegu kuiwaks ja pödduraks. Agga temma süddame murre ja ihhu nõrkus ei kelanud tedda mitte sedda täieste wäljaõppimast, mis temma olli ettewõtnud, ja nenda sündis siis, et kahhekümne- kahhe ealinne noormees uniwersiteti wannemattest lubba sai, seälsammas surekolis muid tudentid õppetada ja neile tundi luggeda. Sa need nored mehhed tükkisid hulgakaua tedda kuulma, sest nemmad pidasid suurt luggu temmast ja temma tarkussest ja waimu wah- wussest.

Oh se kül temmale sureks auuks ja rõemuks olli, siiski jäi murreastla süddamesse se üle, et temmast ükskõrd üks kohtusaks pididi fama. Sedda temma ei tahtnud suggugi. Selsammal aial läks temma omma süddame jahutamisseks ürrikeseks aiaks koddu pole ommaksid watama. Taggastitules juhtus temmale üks immeas si te peäl. Kõu mürristamisest tõusid ja wälk löi viete temma liggidal mapinna sisse ja sest surest mürrinast kohtus temma ärra ja kuffus minnestusses mahha. Wimaks ärkas temma omnast minnestussest ülles ja panni immeks, et temma weel ellus olli. Temma tundis filmaweega, et Jummal arm tedda immewisil olli ellus piddanud, ja tõutas ennast Jum-

malale ärra. Temma finnitäs ühhe wannega, et temma ellu feigipiddi Summalale piddi pühhitsetud ollema ja et temma tahtis Summala sõnna sullane olla ja jäda surma tunnini. Sähhärduse mõttega tuli temma Erwurti llinna taggasi. Siit kirjutas temma omma isfale koiu, mis temmale te peäl olli juhtund, ja andis temmale teada, et temma sedda Summala kutsumisfeks arwas, ennast feigest ilmalikkust ammetist ja seisusfest lahtitehha. Peäle se jättis temma surekoli ammetit mahha ja läks Augustini munkade flooftrise*), mis Erwurti llinnas olli.

Klooftri üllem wöttis Luttertwastu ja laskis tedda feif seädust ärratäita, mis nendele peälepanti, kes ni kui promiks senna tullid ellama. Selle seäduse järrele piddi siis ka Lutter feigeallamad tööd flooftris tallitama. Temma olli teiste munkade tener, piddi flooftrit ja flooftri kirikut pühkima ja sandikottiga llinna ulitsad möda leiba, lihha, kallu ja muud kofkuferjama, mis munkade üllespiddamisfeks tarbis olli. Mehhel, kedda feif linnarahwas kui tarka prohwefferit tundsid ja ausaks piddasid, olli se põlgtud ammet raske kül piddada; siiski temma teggi ilma wastutõrkumata, mis tedda kästi tehha. Kahhe aasta pärrast sai promiaeg otsa, ja siis sai temma täieks munkaks ja pühhitseti preesfri ammeti peäle. Agga temma süddame kurbdus ei kaddunud mitte temmast ärra, ja nimmelt sellepärrast, et temma siin sedda ei leidnud, mis temma flooftri ellust olli lootnud. Temma tahtis hopis Summalale ellada, omma pühha ammeti sees üksnes pühha mõtted süddames piddada ja feigest pattust puhtaks jäda; agga temma tundis iggapäaw ärra, et

*) Munkade seltsid ollid mitmesuggused. Augustini munkad kandsid omma nimme pühha Augustini järrele, kes 400 aastat pärrast K. s. elas ja kulus ja aus õppetaja olli. Neid hüiti ka sandimunkadeks, et neil seädus olli feif ilma rikkust mahhatõutada ja waesusfes ja teesades omma pead toita.

temma ennast ei jõudnud hopis ilmsütaks piddada egga sedda keelda, et allati pattused mõtted ja himud temma süddames tõusid. Temma toimetas omma ammeti tööd keige truušfega ärra, kullutas keif wahheaega se peäle, ramatut õppida ja pühha kirja luggeda; agga ifka temma ei leidnud sedda õiget põhja, mis temma õtšis. Sesamma pimmedus, mis sel aial keif ristirahwast kattis, kattis tedda ka, sest ka temma tahtis ifka omma õigusfega Jummal ees õigeks sada. Sepärrast temma täitis keif kloostri ja kirriku seädušt täieste ärra, paastus kõwwaste ja wässitas ennast böd ja päwa ja lotis selle läbbi Jummal armu ärratenida. Agga ei ühtegi. Se kallis Jummal rahhu, mis Jummal lapsi rõemustab, ei tulnud mitte temma süddame sisse, ja se raske patru koorm, mis õtšekui kiwwi temma peäle litsus, ei sanud mitte kergemaks. Temma lõppis se sure sõamewallu läbbi näušt ärra ja temma teggumood jai põdduraks ja innetumaks, — senni kui Jummal tedda õige trööstia jure juhhatas.

Keige Augustini kloostride üllem, Stauvits nimmi, tulli Erwurti liina, sedda kloostrit läbbiwatama, kus Lutter sees olli. Kui temma Lutteriga kokkusai ja temma süddame maddalust ja waimu tarkust ärratundis, hakkas temma suurt luggu temmast piddama ja püdis rõhhtud süddant kinnitada. Lutter wöttis tännuga wanna mehhe head sowimist ja püüdmist wastu ja tundis ka omma süddant pissut kergitud ollewad, agga ei se karsind kauaks. Üks teine abbimees, kes jo teise kannul olli, tõi sedda rohtu, mis waese waewatud munga süddant jädawalt rahhule panni. Se abbimees ei olnud muud keddagi, kui pühha kirri isse. Seält seest nõudis Lutter allati ja ilma tüddimata, mis temma südda iggatses, ja leidis sedda kostutawat kullutust, et keif omma õigus ja omma ärrateniminne tühhi on ja et pattune omma ainušt lotust Jესusse ärratenimise peäle peab pannema. Müüd olli

temma põhja leidnud; nüüd sai se wanna inimenne temma sees ötskui ümbermudetud ning ei teadnud murrest enam ühtige. Jeesuse Kristusse armu igga ühhe waese pattuse wastu ei jõudnud ükski enam temma süddamen wäljapörrutada, waid se jäi kindlaks toeks temma sisse, nenda et temma hõiskades pühha kirja awaldamisse järrele üllestunnistas, mis ka praegu weel Lutteri ussurahwas meitega üllestunnistawad, et inimenne ainult ussu läbbi Jeesuse Kristusse sisse õigeks saab ilma seädusse töta (Rom. 3, 28).

Selsammal aial seadis Sakseni kuurwürst Wiidik Wittenbergi liinna ue surekoli ja Staupitsi kütmise peäle kutsus kuurwürst Luttert seäna surekoli prohweßeriks ja liinna õppetajaks. Kaksümwendwiis aastat olli Lutter wanna, kui temma Erwurti flooñri maddalast seisussest wäljatulles Wittenbergi liinna läks ja seäl nende kahhe auwäärt ammeti peäle tösteti. Uga temma südda jäi allandikkus ni kui ennegi. Temma ei lahkund munga seisussest ärra, ei ellanud ka mitte uhkemat wiisil kui enne ja piddas ka piisusest mungakammert Wittenbergi liinna floostris ennesele forteriks. Wöllemad ammetid piddas temma sure trususega. Uga Jummal olli temmale ka waimu andid linnud, mis arwa inimeste seas leitakse. Kantski peäl olli temma üks wäggew jutlussemees. Temma ei räkinnud mitte nenda kui teised preestrid Laddinafele, waid Saksafele Jummal tenistusses, nenda et keif rahwas temma õppetusest arru said. Temma ei õppetand mitte ommast peast, waid üksnes pühhas kirjast, ja sepärrast läks temma õppetus ka rahwa süddamesse ja keif foggudus ütles ühhe suga: nisuggust römustawat ja kostutawat hinge toitu ei olle meie weel sanud. Ka temma tööd surekoli peäl fideti ülliwägga. Iggaühhe asja jures, mis temma õpetas ehk selletas, olli üks uus waim ärratunda, mis weel kunnage ei olnud ennast ilmunud, üks selgusse ja tõe waim, mis mitte lihhas ja werrest ei tulnud, waid

ilmaseggamata pühha kirja allikast; sepärrast ei olnud temma sõnnad innimeste sõnnad, waid Jummal sõnnad, üks kahheterrane mõel, mis läbbitungib, seenni kui ta lõhku hinge ja waimu (Ebr. 4, 12). Teised prohweesferid, temma ammeti wennad, piddasid tedda ifka kallimaks, ja tuddentid, temma kuuljad ja õppiad, armastasid ja auustasid tedda. Temma nimmi sai kuuljaks ühhest maast teise, nenda et nored innimesed kaugel kokkutullid tedda kuulma. Wittenbergi suurkool sai ka seläbbi kuuljaks ülle keige Saksama, ja ka keige perrekamaks, et kuski pool nipalju tuddentid ei olnud, kui seäl. Kuurwürst Widrik isse, kes omma uut kōli ni hästi näggi sigginewad, hakkas ka Lutterist suurt luggu piddama; agga Lutter jäi ifka sepärrast se endine maddal ja allandik mees, kes isseennesest suremat luggu ei piddand, waid keigis asjus Jummalale üksnes auu andis.

Kui Lutter jo 27. ealinne mees olli, siis usuti temma kahhe ammeti kõrwa weel üks kolmas temma kätte; tedda wallitseti Augustini kloostri sadikuks ning sadeti Roma paawsti jure, temma kääst kloostri heaks üht asja palluma. Lutter wöttis sedda ammetit heamelega ennese peäle ja läks rōemuga tele. Mis keif ristinnimesed sel aial uskusid ning Lutter isse lapse põlwest olli kuulnud ning ükski ei tohtind sallata, sedda uskus temma ka nüüd weel, et paawst keige pühham innimenne Ma peäl on. Temma wärrises rōemust, et temma filmad sedda innimest palgest palgeste piddid nähha sama, kes keige ristirahwa waimulik isfa olli, et temma jallad Roma llinna sisse saaksid astuma, mis sepärrast pühha lin olli, et paawst seäl ellas. Wittuförd olli temma se kõrratu ellu ülle ennast kurtwastanud, mis temma Saksamaal preestride ja munkade jures olli tähhelepannud, ja ifka mõttel nud: se tulleb fest, et paawst ni kaugel on ja fest ühtige ei tea. Roma linnas lotis temma, et keif innimesed paawsti filmade al puhtad ja pühhad piddid

ollema, nimmelt preestrid ja mungad. Agga pitka tereisi peäl puddenesid aega möda ötsfui somufsed temma filmade peält mahha. Italiamaal ollid innimeste elluwisid weel palju kurjemad, kui Saksamaal, ja Roma liinas keigekurjemad, nimmelt preestride ja munkade elluwisid. Misuggusid häbbemata teggusid ei olnud temma Saksamaal näinud egga kuulnud, kui temma siin nende jures awwalikkult nähha sai. Mis temmal paawstiga teggemist olli, se sai paawsti teenritte läbbi ärratehtud, ja tedda ennast ei sanud temma palju nähha; agga kuulda sai temma paawstist ni palju, et temma förwad süggelesid, ja mis sellega suggugi ühte ei sündind, mis temma fenni ajani paawsti puhtusfest ja pühhadusfest olli usknud. Mis Lutter isse Romas näggi ning kulis, se kurwastas tedda kül wägga; agga sedda olli temmale waja, muidu ei olleks temma ial temma wastu üllestöusnud ja paawsti usfust ärralahkunud.

Kui Lutter Romast olli taggastulnud, ellas temma seitse aastat Wittenbergis omma endise wisi järrele ja sai omma ammeti sees ifka täiemaks ja targemaks, nenda et surekoli üllemad temmale tohtre aunimme andsid*). Siis juhtus üks assi, mis tedda ülleswirutas. Leo X., kes sel aial paawsti troni peäl istus ja uhkeste ellades palju rahha ärraraiskas, olli nõuu wötnud, Peetri kirrifut Roma liinas ni uhkeste üllesehhitada, et temma keigesuremaks ja uhkemaks Ma peäl pididi sama. Rahha pudus tulli kätte. Agga temma leidis ruttu nõuu, kuidas rahha sada. Temma

*) Tohter on üks aunimmi, mis suurtes kolides sellele antaks, kes omma tundmise saus suurt tarkust üllesnäitab, olgu temma arsti, ehk õppetaja, ehk kohtu ehk mu ammeti peäle wäljaõppitud. Ei üksipäinise arstid, waid ka mõnned kirrifuõppetajad, kohtuhärrad, prohweeserid ja muud tudberitud mehhed kannawad ka meie aial tohtre nimme, kui surekoli üllemad neid on läbbikatsunud ja sedda auu wäärt arwanud.

andis mitmele preestriale käsku teif maid läbbirei-
sida ja ristirahwale temma nimmel rahha eest pattu-
andeksandmist fulutada. Saksamale tulli ka nisuggune
preester, Tetsel nimmi, kes seddawisi paawstile rahha
pidi forjama. Temma läks ühhest linnast teise, üh-
hest küllast teise ja pakkus — ni kui reisia kaupmees
— punnane rist wantri peäl, isse kahhe kasti wahhel
istudes pattuandeksandmist rahha eest wälja. Teises
kastis ollid walmis kirjutud tähhed, kus teifuggused
pattud ollid nimmetud, kellest teggia rahha eest lahti
sai; teise kasti sisse wiskas temma rahha, mis tähtede
eest siissetulli. Peälegi kitis temma rahwale häbbe-
mata wisil omma kaupa. Temma kitis omma pun-
nasel ristil seddasamma wägge ollewad, mis Kristusse
ristil on; tõetas, et kui üks ammugi jo pattu sees on
ärrasurnud ja pörgu tulles pinatakse, siis kargab tem-
ma hing tullelegist wälja, kui kegi peaks temma eest
tähte lunnastama; kitis ennast, et temma omma kau-
baga jo ennam hingesid on pattust peäsnud, kui
Apostel Peetrus keige omma armu fulutamisfega,
ja ajas muud nisugust jamsimist. Agga rahha tulli
hästi sisse. Innimesed, kes ei tahnuud omma meelt
parrandada, agga siiski õnsaks sada, tullid hulga-
kaupa temma jure, et nemmad ni hõlpsal wisil omma pat-
tust lahti said, ja mõnni waenekenne ostis ennesele
wiimse krossi eest Tetseli lunnastusse kirja. Kül leiti
sel aial jo Saksamaal ka mitmed, kes ennast selle
kauba pärrast pahhandasid ja kurbliikud ollid, et sög-
gedat rahwast seddawisi petteti ja pattu sees kinnitati;
agga kegi ei julgund selle asja wastu räkida, mis
paawst isse olli käsknud. Üks ainus mees olli seäl,
kel ei olnud hirmu innimeeste eest, et ta sepärrast olleks
töt tunnistamata jätnud. Se olli se waene munk
Lutter Wittenbergi kloostreis.

Lutter wöttis kätte, sedda suurt hinge kahju wae-
sest rahwast ärrakäända. Suure poogna pabberi peäle
kirjutas temma 95 usutunnistust ja selletas nende

nende läbbi ärra, et Tetseli kaup üks tühhi, kahjulit ja häbbemata teggu on. Sedda poognat löi temma 31. Oktobril 1517. naeltega Wittenbergi lossikirrikusse peäle kinni, et keik innimesed, kes kirrikus käisid ehk mödaläksid, sedda wöiksid luggeda. Ja palju luggesid sedda, tundsid sedda töega ühte sündiwad ja fiitsid Lutteri julgust, et temma Summalat ennam kartis kui innimesi ja töe pärrast ka paawstiga ridu läks. Palju tuddentid ning muud wötsid Lutteri 95 tunnistust poogna peält wäljakirjutada ja ommakstele koiu sata, ja nenda sai keige ülle mailma teadawaks, mis Wittenbergis olli sündinud. Kahhe näddala pärrast olli jo keigis paikus Saksamaal luggeda, mis Lutter olli tunnistanud, ja ötselai wälk öse pimmedust äkkitfelt walgustab, nenda awwati tuhhandette süddamed töe tundmisesele. Regi ei tahtnud ennam pattuandeksandmist osta, ja Tetsel ja teised temmasuggused kaupmehhed leidfid naermist ja pilkamist keigil pool, egga tohtind ennam Saksamaal omma kaupa ajada, et rahwa süddamed neist ärrapöördud ollid.

Lutter ei tahtnud selle tegguga weel mitte paawsti ussust ärralahkuda. Temma olli lapsepölwest harjunud, paawsti auu sureks ja pühhaks pidada, ja mötles: paawst sedda ei teagi, mis Tetsel siin Saksamaal on julgund teha. Sepärrast kirjutas temma isse paawstile ühhe allandikku kirja, pallus tedda, et temma pattuandeksandmisse mümist wöttaks ärrakeelda, ja tötas findlaste, et temma keigis asjus temmale, kui ristirahwa waimolikku issale, tahhab sönnakulelik olla. Agga paawsti teenrid pöörsid isse Lutteri süddant ifka ennam paawstist ärra. Tetsel ning muud temmasuggused preestrid lasfid mittu kirja Lutteri wastu trükkida, mis täis wihhawaenu ja teutamist ollid, ja püüdsid rahwale selletada, et Lutter kiususse pärrast paawstile wastupanneb ja hullust peast tedda teutab. Se peäle ei tohtind Lutter mitte suud kinnipiddada. Temma teggi mittu wastust ja laskis isse

ka palju ramatuid trükkida, et rahwas söggedatte juhatajatte läbbi ei saaks ärrapettetud. Selle tö jures nõudis temma keige holega järrele, mis pühha kirri õppetab, pandis paawsti õppetust pühha kirja õpetusse kõrwa ja sai nüüd aega möda märku, kui armetu wisil meie kallis ristiusst paawsti kirrikufäskude läbbi olli ärraseggatud sanud. Se tülli, mis paawsti teenrid temmale teggid, wöerutas ja lahutas temma süddant ifka ennam paawstist ärra, nenda et temma südda tedda suggugi ei keelnud, sureskolis, kirrikus ja kirjade sees awwalikkult õppetada, et paawsti usku waja parrandada, et temma ristiusuga ühte sünniks. Kes Wittenbergis tedda kuulsid räktywad ehk maial temma kirju luggesid, ei wöind tedda laita, waid pidid üttelema: Lutteril on õigus; agga paawsti söbrad turtfusid.

Paawst isse ei wöind sepeäle ka ennam waiwi jäda ja kutsus Lutterit omma kohtu ette Roma linna. Oleks temma warsti läinud, siis ei olleks temma wist ellawalt taggasituhnud; sepärrast olli se suur õn, et Sakseni kuurwürst Widrik, kes suurt luggu temmast pidbas, tedda ärrakelis Roma minnemast. Kuurwürst kirjutas paawstile, et Lutteril ei ollewad aega Roma minna, et prohweßeri ammet tedda Wittenbergis kinnipeab, ning pallus allandikkult, et paawst olleks nihea ja lasseks sedda riwasja Saksamaal ärraselletada ja seäl temma ülle kohhut mõista. Paawst wöttis kuurwürsti palwet kuulda ja satis ühhe kardinali*), Rajetan nimmi, Saksamale, Lutteri asja üllekulama. Rajetan läks sure häbbiga taggasi, et Lutteri wastutaminne seisib pühha kirja põhja peäl ja selletas ni selgeste, kui taewa selgus, et Lutteri pool õigus olli. Pärrast sadeti weel teist ja kolmandamat, kes temmaga pidid wõttelema; agga ka need ei jõudnud Lutteri

*) Nende preestrise seas, kes Roma linnas paawsti asju toimetawad, on 12 kardinali keigeüllemad.

Kostmissi kōwveraks käända, ja ikka tundi rahwas selgeminne ärra, et kirriku asjad hukkas ollid ja parrandamist häddaste waja olli.

Sia male ei holineud paawsti surest neist asjust, mis Saksamaal Lutteriga sündisid, sest temma mõtles, se ei olle muud ühtige kui üks tühhi munkade sõnawaidleminne, ja mis wöib se waene munk minnu wastu teha? Ugga kui kolm aastat seddatwisi mödaläksid, ja keif paawsti sadikud pitka ninnaga taggastullid, siis andis paawst lühhiest otsust ja pandis Luttert awalikku wañne alla. Paawsti kirja läbbi, mis pullaks hüiti, anti feige ristirahwale teada, et Lutter, kui kawwala ussu lautaja, Summala ja innimeste ees pididi ärrawannutud ollema ja ähwardati feigile iggawest hinge hukkatust, kes Lutteri pole peaksid hoidma. Nenda kui ennemuiste paawst Gregor VII. sähhärduse wandumisse pulla läbbi keisrit Hindrikut IV. omma wöimusse alla olli sanud (wata 164. lehhek.), nisammute mõtles nüüd ka paawst Leo X. Wittenbergi waese munku ülle hõlpsaste wöimust sawad. Ugga olli jo nähha, et ued parremad aiad ollid tõusnud. Rahwas ei pannud paawsti wandumisse kirjast suremat tähhelegi; mitmis paikus kisti sedda kirja kirriku ukse peält mahha, kus preestrid sedda ollid külgelõnud, ja Lutter isse arwas, et nüüd on se parras aeg tulnud, ennast paawsti rigist fogguni lahtiteha. Temma kutsus ühhel päwal keif Wittenbergi linna rahwast ja surekoli osawõtjaid linna wärrawa ette, laskis seäl üks tulleriit üllestehha ja wiskas wandumisse pulla tulle. Temma tahtis seläbbi awalikult üllešnäidata, et temmal ennast paawstiga asja ei olle.

Sel aial wallitses keiser Kaarl V. Saksamaad, ja mittu muud riki ollid weel temma käe al. Omma isä käest olli temma Austria, Hollandi ja Belgiamaad pärinud, ja emma käest Hispaniamaad feigega, mis Amerikamaal olli ärrawõidetud, peäle se weel Neapoli kuningriiki ja Siitsilia ja Sar-

dinia fared. Nisuggune wäggew funningas olli Saksama keisriks wallitsetud. Sest et temmal mitme rikide asju toimetada ollid ja peäle se ka söddimisfega Turgide ja Prantsuse wastu aega läks, siis temma ei näitnud ennast palju Saksamaal ja ei tulnud enne sinna kui poolteist aastat pärrast troni samist. Kui temma tulli, siis kutsus temma keif Saksama üllemad Wormsi liina kofku. Reed üllemad ollid kuurwürstid, würstid, hertsogid, piiskoppid ja muud ilmalikkud ja waimulikkud wallitsejad. Nendega tahtis temma nõuu piddada keige rigi asju ja rahhu üllespiddamisfe pärrast. Nende keikide ees tahtis keiser Kaarl V. ka Lutteri üle lasta kohhut mõista, et Lutter ennast se üle wastutaks, mis temma paawsti wastu olli räfinud ja et ussu riid saaks ruttu lõppetud. Sepärrast käs kis keiser Luttert isse Wormsi liina tulla ja paawsti polest said mõnned üllemad preestrid ka käsku seäl olla ja kaebdust Lutteri üle keisri ette kanda.

Lutteri sõbrad Wittenbergis said wägga murreliffuks se üle, et tedda Wormsi kutsuti. Kuidas keisri meel temma wastu olli, sedda ei teadnud nemmad mitte, agga sedda nemmad teadsid, et palju piiskoppid ja üllemad preestrid tedda seäl sure wihhaga ootsid ja et ka würstide seas mitmed weel paawsti pool seisid. Keiser olli kül tõutanud, kui asfi otsas olleks, Lutterile üks warjukirri kasa anda, et temma ilma puutmata Wittenbergi taggasi saaks; agga kes wõis sedda uskuda? Sõbrad pallusid Luttert pakku miina, agga ei mitte Wormsi liina, kui temma waenlassed temmaga wissiste nenda saaks teggema, kuidas Hussiga tehti (wata 217. lehhek.). Agga Lutter ei wötnud ühtige kuulda, ei kartnud ühtige. Kas temma nüüd surma hirmu pärrast sedda pididi ärrasalgama, mis temma pühhasst kirjast kui töt olli õppetand? Kas temma omma Dnisteggiat pididi ärrasalgama ja tõe tunnistust taggasi piddama ainult sepärrast, et temmale suur hädda ähwardati? Ei polegi! Temma kostis

föbradele: „Kui Wormsi linna sees ka peaksid ni palju kurratid ollema, kui kattusse kiwra kattuside peäl, minna segipärrast lähäks sisse.“ Temma läks ja temma saatjad söbrad murretasid ja nuttid; agaa wastutulliad, kes kofkujooksid sedda meest näggema, kes ni julge olli sure keisri ja würstide ette astuda ja nende ees paawstiga tõe pärrast wõitu miinna, kiitsid tedda sure heälega ja sowisid temmale head õnne.

Jürri ku 16. päwal 1521. läks Lutter Wormsi linna sisse. Teisel päwal tulli keisri üllem tener temma forterisse ja pallus tedda würstide sali temmaga kasa tulla. Linna ulitsad ollid nenda rahwast täis, et waew olli läbbisada. Würstide sali eestoas seisid rigi üllemad teenrid ja pealikkud. Kui temma neist mödaläks, astus üks wanna söawäe pealik temma liggi, kopputas temmale ölla peäle ja ütles: „Mungakenne, mungakenne, sinnu tännane käil on rassem, kui minnu keigewerrisem lahging! Siiski loda Summala peäle ja ärra karda, kui so asfi õige on!“

Kui temma keisri ja sure kohtu ette astus, siis ei lastud temmal palju rätida, waid kästi agga omma ekstitust üllstunnistada ja lühhidelt üttelda, kas temma neid õppetussi taggasiwõttab ja tühjaks mõistab, mis temma paawsti wastu olli kirjutanud. Lutter pallus, et temmale aega antakse, möttelda, kuidas temma se peäle lühhidelt kostaks. Temmale lubbati üks pääw aega möttelda ning sadeti ärra omma forterisse. Seäl walmistas temma ennast se wastusse peäle, mis temma surekohtu ees pididi andma, ja pallus Issandat süddamest appi. Teisel päwal kutsuti tedda jälle surekohtu ette. Müüd tunnistas temma lühhidelt ja kindla sõnnaga ülles, et temma ust Summala sõnna põhja peäl seisab, agga paawsti ussuga ühte ei sünni, ning et temma sest ei wõi tagganeda, mis õige ja tõdde on, ja et temma ka ei wõi sest, mis temma paawsti wastu on kirjutanud, mitte üks sõnna taggasiwõtta, olgu siis et temmale pühhas kirjast saaks

felgeks tehtud, et temma on ekfinud, ja löppetäs omma kostmist nende sõnnadega: „Siin ma seisän, ennam ma ei wõi tötada, Jummal aitagu mind! Amen.“

Kui Lutter kohtu salist olli wäljaläinud, siis pidasid würstid nõuu temma kostusse pärrast; agga nemmad ei olnud ühemeleelised. Üks hea jaggu neist tundsid ärra, et temma öiete olli kostnud, nimmelt olli temma omma würstil, Sakseni kuurwürst Widrikul, wägga hea meel, et temma ni mehhetwisi olli räkinud; agga palju ollid ka neid, ja isseärranis wainu-likku würstide ja piiskoppide seas, kes kängeste paawsti pool hoidsid ja Luttert püüdsid hukka mõista. Keiser Kaarl ei wihkand Luttert suggugi, temmal olli agga pahha meel selle usfuriu pärrast, kellest olli karta, et temma würstid ennast ka seliepärrast kahte leri lahutamaks ja sest suur tülli tõuseks. Mittu päwa sai nõuu petud, agga nõupidajad ei tulnud ühte. Olleks Lutter ennast nüüd weel paawsti alla allandanud, siis olleks tülli warsti otsas olnud, ja sedda sowis keiser. Sepärrast sadeti weel suurtsuggu mehhi Lutteri jure, kes tedda pidid heaga wai kurjaga sundima, keisri tahtmist tehha. Mõnned sured, kuulsad mehhed tullid nüüd waese munka pisufesse korierisse kofku ja pallusid tedda, et ta omma wastutõrkumiseega mitte ei tõmmaks keisri wiha ennesse peäle, teised ähwardasid ja hirmutasid tedda walju sõnnadega, agga temma kostis keigile ühtewisi, agga keige allandusse ja tasandussega: „Minna ei wõi mitte omma hinge peäle wõtta, mis Jummal sõnna wastu on.“ Senni waewasid Lutteri waenlassed keisrit, et temma nisugust ketsert ühhe hobiga hukka mõistaks, nenda kui keiser Sigismund olli Hussiga teinud. Agga sedda ei tahtnud keiser mitte, ei tahtnud omma sõnna mitte walleks tehha ja käsks Luttert omma warjukirjaga Wittenbergi ärraminna. Lutter läks ärra. Mõnne päwa pärrast, kui Lutter olli jo ärraläinud, tulli kohtu otsus keisri kässtu peäle wälja, et Lutter olli hukka

mõistetud ja ärrakaddumissele märgitud. Sedda otsust andis keiser omma Saksarigi rahhupiddamisse pärrast. Kes keisri firja läbbi ärrakaddumissele olli märgitud, se olli innimeste seltsist ja kohtu warjust wäljatõugatud, nenda et iggaüks tedda ilmatrahwita wõis paljaks risuda ja peksta ja ka furnuks lüüa. Keiser mõtles, et nüüd Lutteri sõbrad ennast temma poolt taggasitõmbaks, ussust ärraeksinud jälle ümberpöraks ja keif se tülli soiku jääks.

Lutter läks sel wahheial rahhulikkult omma teed koiu pole eddasi ning ei teadnud mitte, mis raske kohtusõnna temma ülle olli käinud. Kui temma jo omma Saksenima piri ja Eisenafi lüüna liggidale olli sanud, siis juhtus temmale üks õnnetus te peäl. Rööwli farnatsed rüütliid, kelle näud ollid wõeraks tehtud, tullid äkkitselt metsast wälja, piddasid temma hõbusid finni, kiskusid tedda ennast temma seltsimeeste keskelt tõllast wälja, heitsid tedda hõbbuse selga ja aiasid temmaga tuhhatnelja metsa. Siis nemmad ajasid tük aega metsast ristirästi läbbi ja jäid wimati ühhe sure lossi ette seisma, mis müridega olli ümberwallitud. Kui nemmad ülle silla ollid wärrawast sisesõitnud, ja ukсед finnisaddanud, siis jätsid need rüütliid omma rööwli kõmbed mahha ja kulutasid Lutterile, et kuurwürst Widrik neid olli käätnud tedda seddawisi finniwõtta ja wäekaupa sia Wartburgi lossi peäle wia kui ühte reddupaika, kus ükski tedda ei mõistaks otsida, kui temma isse kellegile ei ütleks ennast Luttert ollewad, waid ühhe wõera nimme al siin ellaks. Peäle se andsid nemmad lossi majahoidjale käsku, sedda härra, Georg (se on Jürri) nimmi, üllespassida ja hästi temma eest hoolt kanda. Siis läksid nemmad isse jälle wärrawast ja ülle silla wälja, ukсед kukkusid jälle finni ja Lutter olli ni kui hiir lõksus.

Seddawisi olli Lutter kuurwürsti hõle ja targa nõuu läbbi nenda ärrakäätitud, et temma waenlased

temmast jaggu ei sanud. Terwe aasta olli temma siin paigal, ja et temmal siin ei määräke ammetit ei olnud toimetada, siis hakkas temma piibli ramatu wanna Testamenti Ebrea kelest, ja uut Testamenti Kreka kelest Saksakele peäle ümbertölkma, et keik rahwas, kes need kaks wöerast keelt ei mõistnud, Summala sõnna omma kele järrele wöiksid luggeda.

Mikaua kui Lutter Wartburgis paus olli, ei teadnud rahwas, kus temma olli jänud. Temma sõbrad ollid sepärrast murrest ja temma waenlasjed röemustasid; seit keik mõtlesid, et rööwliid ehk paawsti sõbrad tedda ollid ärrahuffanud. Ilma ees olli temma siis ärrakaddunud, agga se walgus, mis temma olli põllema süütnud, ei kadounud mitte ärra. Mittu preestrit jätsid paawsti liigseädusid mahha; mittu würsti ja wallitsejat lastsid omma makondades kirrikuasju Lutteri õppetuse järrele ümberseäda ja mittu foggudust wötsid sedda röemuga wastu, et Summala tenistus kirrikus mitte ennam Laddinakele, waid Saksakele ja sündsamal wiisil sai petud. Nende finnitamise ja juhhatamise eest kandis Lutter isse hoolt. Sest se tarbis kirikutas temma mittu maenitsusse kirja ja temma warjupaigast läksid mittu uut ramatut wälja. Se olli usfjattel sureks röemuks, kui nemmad neist uest ramatudest märku said, et temma weel ellus olli. Kui nemmad ka sedda kohta ei teadnud, kus temma warjul olli, siis nemmad ommetige sedda ärratundsid, et temmal ühtige wigga ei olnud, ja said temma õppetuste läbbi finnitatud, selle jure jäda, mis nemmad ollid ettewötnud. Agga nenda kui iggaühhe ue asja jures ifka ka mõnda ettetulleb, mis kül heast nõuust tehakse, agga kus õige tarkus pudub ja sepärrast sel uel asjale ennam kahju kui head sünnib, nenda olli ka Lutteri sõbrade seas üks asf sündinud, mis Lutter isse ei wöinud heaks kita. Üks õppetaja ja prohweeser Wittenbergis, Lutteri suur sõbber ning ussuparrandamise kange ja tulline toimetaja, Karlstad nimmi,

hakkas Wittenbergis sedda asja seddawisi ajama, et temma ülle kaela ja ülle pea piddi ebdasiminnema, ja kihhutas rahwast omma tulliste jutluste läbbi wihhale paawsti wastu, nenda et se tores, mõistmata rahwas keif tahtsid purruks ja ruskuks lüüa, mis weel wannast kirriku seädussest ja paawsti wallitsemissest olli järrelejäädud. Nemmad kiskusid kirriku ukseid lahti, wiskasid pildid kirrikust wälja, põlletasid neid ärra, lautasid altarid mahha ja teggid muud wäekaubatööd ni kui hullud ja seggedad, kes isse ei tea, mis nemmad tahhawad. Ühhes teises linnas fulutas üks teine Karlstadi sarnane tulline mees keif ebbausku ollewad, mis Lutter wanna Summalatenistusse wiisist weel olli järrelejäädud, egga tahtnud lapse ristimisega etnam leppida, et apostlid ka mitte lapsi ei olnud ristitud, waid täiemad innimesed, kes jubba omma usku jõudsid üllestunnistada. Seläbbi said mittu innimest eksitatud ja lastid ennast teistkõrda ristida. Keigesurem kahju sündis Saksama tallurahwa seas. Lutter olli mittukõrd ristitud innimesse ehk Summala lapse wabbadussest rätinud ja kirjutanud ja ei arwand selle jures muud, kui sedda wabbadust, kellest apostel Paulus rägib (Rom. 8, 21); agga tallurahwas ei sanud sest öiete arru ja mõtlesid, et keif ristiinnimesed peawad wabbad ollema igga ühhest orjussest ja maksust ja ei kellegi wannema ehk wallitseja sõnna ennam kuulma. Hullust peast wõtsid nemmad mõegad ja oddad kätte ja läksid wälja keifi ärratapma, kes nende üllemad ja wannemad ollid, süütsid linnad ja mõisad põllema ja mäsjasid ni hirmsaste, et sõawäggi nende wastu piddi wäljasadetama, et ilmaarwamata palju innimesed hukka said.

Kui Lutter omma reddupaigas nisuggusid hirmsaid asju kuulda sai, siis temma sai kurwaks ja wihhaseks ja mõtles, et parras aeg on, päwa ette astuda ja suremat õnnetust ärrakeelda. Kurwürst Widrik ei tahtnud kül, et Lutter nüüd jo rahwale ennast piddi näitama; agga Lutter pallus kangeste wastu ja ütles,

et temma sedda ei wõi Jummalala ees wastutada, kui rummalad innimesed temma nimmel nisuggusid tegusid tewad ja temma ei tulle wälja sedda keelma ja neid jälle õigele tele saatma. Temma läks otsekohhe Wittenbergi linna ja rahwas wöttis tedda rõemuga ja hõiskamisega wastu; agga temma terretamised ei tahtnud rahwa wastuwõtmisega kokkusündida. Temmal ei olnud asja rõemustada, waid wihhastada ja tõrrelda. Iggapäätw piddas temma terwe näddal otsa kirrikus jutlust, selletas rahwale ärra, kui kaugele nemmad ollid õigussest kõrwale efsinud, ja ei jätnud mitte enne omma õppetamist ja nomimist mahha, kui asjad liinnas jälle ollid hea kõrra peäle sadetud. Müüd laskis temma ka tallurahwa määsamisese pärrast ramatuid trükkida ja ülle keige Saksama wäljaaggada; agga se tulli ei kustunud enne ärra, kui need hullud innimesed aega möda sõawäggede abbiga said mahhalõdud ja rahhule pandud. Ka neid, kes lapseristmist ollid ärrapõlgnud, püdis Lutter jälle õige ussu pole taggasikutsuda, ja temma selge õppetusse läbbi said ka mitmed ümberpöördud; agga üks jaggu ei wõtnud kuulda ja jäid se peäle seisma, mis nemmad ollid wisiks wõtnud. Neid hütakse jälle ristjaks ja praegugi weel on neid suggu siin ja seal Saksamaal leida. Sest aiast, kui Lutter Wartburgi lossi peält olli Wittenbergi linna ärratulnud, jäi temma ka sia linna omma endise prohwerseri ammeti peäle. Keisri kirri, kelle läbbi temma ärrakaddumisesele olli ärramärgitud, ei putunud temmasse suggugi, sest surem jaggu Saksarahwast ja würstid seisid Lutteri pool ja ei lastnud keddagi temma liggi, kes temmale olleks tahtnud furja tehha, ja sepärrast ei kelanud tedda ükski, omma ussuparrandamisese asju jälle ülleswõtta. Et assi nüüd jo jone peäl olli ja parwas aeg käes walmiss tehha, mis olli hakkatud, siis ei wiitnud Lutter ka aega, egga annud ennesele armu, waid teggi ööd ja päwa tööd, et need seädusse kirjad walmiss said, kelle järrele

eddaspõddi kolis ja kirrikus piddi õppetatama, Summalat kummaradatama, pühhad saakramentid prugitama ja muud kirriku ja koggodusse kristlikkud wiisid seätama. Keigis neis asjus piddid need kolm tükki põhjaks olema ja selgeste läbbipaisima ja ärratuntama, mis se õige pärris wahhe olli Lutteri ja paawsti õppetusse wahhel. Need kolm tükki on:

1) Meie ristiusu ainus põhhi on Jummal sönna pühhas kirjas ja ei ükski innimestest wäljamötteldud õppetus;

2) Meie hinge õnnistus ja iggawenne ellu ei seis mitte meie töö ja ärratenimisse peäl, waid üksnes meie ussu peäl Jummal armu sisse Jesuses Kristuses;

3) Meie jummalatenistus on üks mele walgustamine ja süddame parrandamine Jummal sönna õppetusse ja palwepiddamise läbbi, agga ei mitte üks aunäitminne silma kirjaks ja kõrwa köddistamiseks.

Kendesinnaste kolme tükki järrele sai nüüd keif jummalatenistusse körd ümbermudetud. Keif aunäitminne ja wäljalised kumbed jäid sepärrast mahha ja andsid jutlussele ja maenitussele laiemat maad. Need piisut pildid, mis weel kirriku ehteks järrelejäid, ei sanud mitte ennam pühhaks petud, weel wähhem kummardatud. Laina-rahwale, kes omma pattud kahhetsewa süddamega üllestunnistasid, fulutati arwalkkult pattu-andeksandmist, agga ei pandud neile peäle, selle eest middagi makssta ehk kinkida, ehk omma ihu paastmissega ja pinamissega waewada. Munkad ja nunnad lasti kloostridest lahti ja kästi ausa tötegemisega omma pead toita, ja kloostri honed mudeti kolimajades ümber ehk prugiti mu tarwilisse asutamisse kohtadeks. Lutter heitis ka omma munka ridid ja seisust ärra ja wöttis naese, sest se seädus mõisteti tühjaks, et preestrid ei tohi abbiellu sisse astuda.

Keif need mitmesuggused tööd ja tallitused, mis kirrikuasjade ümbermudutaminne tarwitas, ei annud

Lutterile aega käed süüles hoida. Temmal olli ühtepuhku kirjutamist, et need ramatud walmis said, kust rahwas ja kirrikuõppetajad sedda õiget usku tunda saaksid, mis paawsti liigkäsude läbbi ärraseggatud olli; temmal olli reisimist ühhest linnast teise, neid foggudusid watama, mis ennast paawsti alt ollid lahki fiskunud, ja hoolt piddama, et kirriku- ja foliasjad õige jone peäle saaksid ja abbiks olleksid, rahwast walgustada ja tõetundmissesele juhhatada; temmal olli kirjawastust andmist neile wõerama kuningattete ja würstidele ehk linna wannemattete, kes ommal kohhal ka tahtsid sedda uut ussuparrandamist ettevõtta, ja Lutterile kirjutasid ja temma käest nõuu pallusid, kuidas sedda asja tulleks targaste toimetada. Sest ka muial, kui Saksamaal, ollid targemad innimesed hakkanud paawsti ikket liaks pannema ja ussu parrandamist sowima. Nenda wõtsid Rootsi-, Norwegi-, Dani-, Preisi- ja Liwlandima jubba aegsaste Lutteri ellu aal paawstist lahkuda ja said Lutteri ussuwõtjais, mis nemmad praegugi weel on. Kes teab, kas Lutter olleks jõudnud, sedda suurt asja, mis Summal temma holeks olli jätnud, toime sata, kui temmal ei olleks üks sõbber olnud, kes ühtepuhku temma ees seisis ja omma süggawa tundmissese, waimu walgusse, süddame puhtusse ja mele tasandussega temmale abiks olli, tedda juhhatas, kui temma kahhe kalu peäl olli, tedda finnitas, kui temma ahastust tundis, tedda toetas, kui temma ärrawässis, ja mees kül olli tedda ka taggasipiddada, kui temma tulline waim ja äkkiline meel tedda ehk olleks fihhutanud, ülle kolke metsa tormada. Se mees olli Wilip Melanton, Wittenbergi surekoli prohweeser ning Lutteri tõemelelinne sõbber ja tru seltsimees.

Sel aial, kui Lutter omma ussuparrandamisse tööd teggi, püüdsid paawsti sõbrad sedda allati keelda ja tühjaks tehha; agga Summala wäggew käsfi hoidis neid taimekeisi, mis temma kässe peäle istutati, ärra-

rikkumisse eest, et ikka ni palju neist juurdusid, kui temma isse tundis waia ollewad. Saksama würstid, kes paawsti ussuliseks ollid jänud, ootsid pitki filmi, et keisri kässt saaks täidetud ja Lutter wanne alla pandud; agga need würstid, kes Lutteri ussuliseks ollid sanud, püüdsid jälle se wastu tõeks teha ja läbbi aiada, et paawsti liigseädussed keige ülle Saksama saaksid mahhajäetud. Keiser Kaarl V., kes ennamiste ossast Belgias, ossast Hispanias ellas, olli mittu käsku Saksamale saatnud, et Lutteri ussulised enmast paawsti alla allandaksid; agga need seisid kõwwaste wastu ja pallusid keisrit se eest hoolt kanda, et paawsti firrikuseädussed läbbiwadakse ja paiguti parrandakse. Se peäle tulli keiser isse Saksamale ja kutsus 1530. aastal keif Saksama würstid Augsburgi liina nõupidamissele kokku. Nüüd lassid Lutteri ussu würstid Melantoni läbbi ühhe firja üllespanna, kus keif paawsti seäduste wiggad üllesnäidati ja Lutteri ussuõppetust ärraselletati. Selle firjaga läksid nemmad Augsburgi liina ja andsid sedda seäl keige würstide nähhes keisri omma kätte, et nende usso õigus seläbbi arwalikkus saaks. Se firri kutsuti Augsburgi ussutunnistusseks ja weel meiegi aial seisab meie Lutteri firriku õppetus sesamma wanna firja-tunnistusse peäl. Agga se wihhawaen Lutteri wastu pimnestas paawsti sõbrade waimu, nenda et nemmad mitte ärra ei tunnud, et Lutteri pool õigus olli. Mõllemilt poolt rieldi ja madeldi tullise wihhaga, ja kissa ja kärä läks iggapääw ikka suremaks, nenda et leppimist ei olnud lota. Sepärrast lahkusid würstid koost ärra ja läksid koiu asja polikule jättes. Keisri meel olli wägga pahha, et Lutteri pärrast ni suur tülli olli tõusnud, sepärrast temma kelis kõwwaste Lutteri pärrast weel sõnna räkimaist, ja ähwardas kangel nuhtlust sellele, kes weel peaks julguma paawsti käsku täitmata jätta. Lutteri ussu würstid piddasid nüüd issekeskis nõuu, kuidas nemmad wõiksid keelda, et nende makonnades

Ewangeliumi walguš mitte ei saaks waenlaste kaw-
 walusse ehk wäewalla läbbi jälle ärrakustatud. Peä-
 legi olleks weel karta olnud, et sest wihhawaenust
 wimate södda töuseks; agga tännu Jummalale, keisril
 ei olnud aega, sedda asja ennam ettewötta. Nipea
 kui Augsburgi kofkutulleminne kurja läks, söitis tem-
 ma jälle Pelgia ja Hispaniamale ärra, ja temmal
 olli omma teiste rigide wallitsussega ja wõera kun-
 ningatte wastu söddimisega ni palju teggemist, et
 temma kaua aega Saksama asju pididi tallitamata
 jätma. Sepärrast olli weel ni kauaks, kui Lutter
 ellas, rahhu Saksamaal, nenda et selle wagga mehhe
 filmad sedda hirmsat werreärrawallamist ennam ei
 saand nähha, mis temma usuparrandamisese tö pär-
 rast Saksamaal weel pididi sündima.

Lutter sai 63 aastat wannaks. Suri asju olli
 Jummal temma läbbi teinud, agga temma ei pidda-
 nud sepärrast ennesest suremat luggu, waid olli mad-
 dal ja allandlik keifide wastu, olgu siis, et kegi olleks
 tahtnud jummalasõnna ehk töetundmisese pärrast tem-
 maga rielda. Siis olli temma mees walwa ja tulline
 wastupannema ja töt tunnistama würstide ja keisri
 ees, egga kartnud surma egga pörgu. Nuupüüdmi-
 sega ep olnud temmal asja, ja se olli temmal wagga
 wastu meelt, kui innimesed sedda usku, mis eest
 temma seisis, Lutteri usuks nimmetasid, sest sedda
 ütles temma ei mitte omma, waid Ewangeliummi
 usku ollewad. Ilma rikkust ei püüdnud temma ka
 ennesele forjata, waid ellas, nenda kui temma maast
 maddalast olli harrinud, liht koddanikku wisil ja andis
 peälegi weel ommast waesussest neile, kes temmast
 armu nõudsid, ja kui temma sedda õiget põhja olli
 leidnud, kus innimenne peälseistes mitte omma ärra-
 tenimisese peäl ei loda, waid üksipäinis Kristusese ar-
 mu peäle, siis olli temma meel ifka lahke ja temma
 südda ifka rõemus. Kui temma ärrawässis kirjuta-
 missest ja muust waimu tööst, siis rutas temma

labbidaga ja reyhaga toast wälja omma püsufesse rohtaida kärneri tööd teggema ja lillikestest ja muist Jummalal loodasjust rõemustama. Ka mänguriista prufimisest ja laulmisest piddas temma suurt luggu, ja kes tedda kulis kannelt löwad ja selle jures laulwad, tundis ärra, et temma selle asja sees viete suur meister olli. Praegugi weel on need laulud käes, sõnnad ja wisid, mis temma isse on wäljamöttelnud ja kirja pannud. Kristus ellas temma süddames ja täitis sedda nenda, et mis Kristussega ühte ei sünni, temma sees ka asjet ei leidnud, sepärrast olli ka rõem, rahhu ja lotus temma jaggu ellus ja surmas. Temma surri Gislebeni liina ärra, sinnasamma liina, kus temma olli sündinud. Krahwi Mansweldi pallumisse peäle olli temma siina lainud, selle krahwi asja temma suggulastega viendama. Seäl jäi temma haigeks ja pöddes pea ni raskest, et temma ennam ülles ei sanud. Kristlikku kannatussega kannatas temma omma többe waewa ja wiimisel tunnil heikas temma: „Issa, sinnu kätte annan minna omma waemu! Sinna olled mind lunnastanud, sa tru Jummal!“ Siis känis temma teise külje peäle ja heitis hinge. Seddawisi lahkus temma ellust 18. küünlaku päwal 1546.

§ 29.

Kristifogguduse usju parrandamised, mis muial kui Saksa maal ette wöeti.

I. Selwetšia ehk Sweitšii maal.

Selsammal aial, kui Lutterus Saksa maal õppetä, ellas Sweitšii maal üks preester, Ulrik Tswingli, kes pühha kirja luggemise läbbi paawsti ussust ja õppetusest lahti ja tötundmise pole sai juhhatud. Esste olli temma preester weikeses Einsideli liinas,

kuhho paawsti ussu rahwas iggal aastal sure hulga kaupa kaugelt rändasid, sest et selle liinna flooster wägga kulus ja nende melest ni pühha koht olli, et hinge lunnastust iggaühhel arwati sawad, kes pitka te waewa ennese peale wöttis, et ta sia tulli kummar-dama. Tswingli näggi rändajate kombeid, kes mele-parrandamisest ei holineud, waid paljalt wäljaspiddise temistuse läbbi önnistust ennesele püüdsid walmistada, ja temma hakkas jutluse läbbi rahwale parremat õppetust kulutama ja nisuggust rändamist arwalikkust laitma. Tswingli jutlused ollid wäggewad, ja et nemmad kül paawsti õppetusega ennam heaste ühte ei sündinud, siiski tundsid mitmed innimesed ärra, et temma maenitsused tödde ollid, ja Tsurki liinna radi-issandad andsid temmale pea suremat kirriko-ammetit ommas liinas. Sest aiast sadik kaswis Tswingli ikka ennam tötundmises, sest temma juurdus igga päew pühhas kirjas, kust temma koggone teist õppetust lei-dis, kui se õppetus olli, mis temma seni aiani paawsti liigseädmiiste järrele olli usknud. Et ta agga wimate paawsti usku koggone mahhajättis, se sündis nenda-sammoti, kuidas assi Lutterusega olli läinud. Nenda kuidas Tetsel Saksia male, nenda tulli teine pattude-andeksandmise müja, nimmega Samson, Sweitsi male, kes rahha maksõ eest innimeste patto töotas ärra öiendada. Tswingli panni selle häbbemata ja furja kauplemisele kõwwaste wasto, ta piddas Tsurki liinna kirrifus wäggewat jutlust, ta kirjutas siinna ning tenna maenitsuse kirju, et rahwas ennast ei lasknud Samsoni läbbi petta, ning temma waimoliko õppetuse eest pididi pimmedus ärrakadduma. Sweitsi rahwas ajas selle walle-lunnastaja ommast mapirist wälja. Pärrast sedda said ka muud kogguduse riffed ja wig-gad Sweitsi maal Tswingli õppetuse järrele parran-datud, paawsti liigseädused mahhajäetud ja keif kirriko-asjad ja Jummalat tenistused Swangeliumi õppetuse järrele säetud. Keif Sweitsi rahwas ei olnud kül

ühhes meles. Üks jaggo neist ei tahtnud mitte paawsti usku mahha jätta, waid nemmad wihkasid neid, kes Tswingli pole hoidsid, ja kui nad kaua aega ollid riidlenud, siis hakkasid Sweitsi rahwas wimate usso pärrast teine teisega sõbdima. Paawsti ussulised tullid sõawäega Ewangeliumi-ussuliste peale, ja kui Tsurki linna rahwas wälja läks waenlaste wasto, siis läks Tswingli nendega ühhes, sest temma arwas, et se temma kohhus olli, nende waewa ja hädda ühhes kanda, kes temma usso õppetuse pärrast selle waewa alla ollid sanud. Wäed said teine teise wasto ja sai lahging; Ewangeliumi-ussulised pillati laiale ja Tswingli sai lahgingas surma.

Selle hobiga ei kaddunud siiski Ewangeliumi usk Sweitsi maalt weel mitte ärra. Keif linnad ja makoõnad, mis Tswingli õppetuse pole hoidsid, teggid enneste wahhel seädust, teine teisele abbi sata, kui tarwis, ja nende ühhendud jõu wasto ei jõudnud waenlased middagi. Kui wimate rahho tehti, siis sai luggu nenda, et pool Sweitsi ma paawsti, pool Tswingli usso pole heitis, ning nenda on luggu jänud tänna päewani. Ugga pärrast Tswingli surma ellas Genhwi liinäs Sweitsi maal üks teine temma sarnane õppetaja, Kalwin, kes sedda usso-parrandamise tööd, mis Tswingli surma läbbi polele jäi, lõpetas ja täielikuma jone peale satis. Sellesamma targa, Zummala kartliko, waimoliko ja wässimata tõteggia nimme järrele kutsutakse nüüd sedda ussofeltsi, mis Tswingli läbbi Sweitsi maal sai allustud, Kalwini-ussu rahwaks.

Kalwini usk läks pea ka Sweitsi piriist wälja, nenda et palju Prantsuse ja Pelgia maal temma alla heitsid, ning ka Saksa maal hoidsid mõnned makoõnad, mis Sweitsi piri liggidal on, ennam Kalwini kui Lutteruse usso pole.

Lutteruse usk ja Kalwini usk on selle polest teine teise sarnatsed, et mõllemad selle õppetuse peale on

rajatud, mis Summala sõnna meile pühhas kirjjas kulutab, ja mõllemaid nimmetakse sellepärrast ka Ewangeliumi ussufks. Agga sest, et Lutterus ja Tswingli essite, kui teine Saksa maal, teine Sweitsi maal usso parrandamise tööd allustasid, teine teisest middagi ei teadnud, ja sest et mõnni pühha kirja tük teisest teist wisi ärraselletati, selle läbbi on mõnni õppetuse wahhe Lutteruse ja Kalwini usso wahhele tulnud. Pärrast, kui Lutterus ja Tswingli teine teise tööst ja õppetusest kuulda said, tahtsid nemmad ühte nõusse heita, et middagi usso wahet ei piddand ollema.

Selle tarwis tullid nemmad 1529. aastal Mar-
purgi linna kokko ja räkisid feigist neist asjust, mis nende isseärralise õppetamise järrele ei tahtnud ühte sündida, agga nemmad ei sanud kokko leppida. Muudo olleksid nemmad kül ühte sanud, agga ühhe usso tükki polest ei leidnud nemmad mitte mele ühhendust. Se tük olli õppetus pühhasi õhtosõmaajast. Lutterus õppetab, et pühhas õhtosõmaaias Jesuse tõeliko ihho ja werd lauarahwale antakse, agga Tswingli panni selle õppetusele wasto ja ütles leiba ja wina pühhas õhtosõmaaias Jesuse ihho ja werd tähhendawat. Se olli se surem wahhe, mis nende mele ühhendamist kelis. Mõllemad wallid mehhed seisid iggäuks kindlaste selle peäle, mis iggäuks tõe arwas ollewad; teine ei wõinud teise meelt pöördä, ning nad piddid ilma kokko leppimata teine teisest ärralahkuma. Se wahhe on ka jänud-tännapäewani, nenda et Lutteruse usso ja Kalwini usso rahwas faks usso seltsi on, mu usso õppetuse polest ennamiste kokko sünnitwad, agga pühha õhtosõmaaias polest isfesuggust õppetust peawad.

II. Inglis maal jäetakse paawsti usk ka mahha.

Ristikogguduse usso parrandamisest, mis Saksa ja Sweitsi maal ni kauniste eddasi läks, sai ka Inglis male teadust, ja ka siin olli mõndagi wagga innimest

leida, kes Summalat tahtsid waimus ja tões kummar-
dada ja kes sellepärrast wägga ihhaldasid, et nemmad
paawsti pinmeduse rigist wõiksid peasta. Nemmad
peäsid ka, agga nende peäsmine olli koggoni teist wiisi
kui Saksa ehk Sweitsi maal.

Lutteruse aial wallitses Inglis rahwa ülle kunning-
gas Hindrik VIII., kurja süddamega inimene, kes
Lutterusest luggu ei piddanud, waid teotuse firja
temma wasto kirjutas. Tuhtus, et se tigge kunningas
omma esimese abbikasaga ennam rahhul ei olnud ja
omma loaga ennast temmast ärralahutas ja ennesele
teise abbikasa wõttis. Se kurri tö olli ka paawsti
firriko seaduse wasto, sellepärrast nomiti tedda paaw-
stist kõrwaste ja kästi, et temma teise abbikasa piddi
mahha jätma ja esimese jälle ennese jure wõtma.
Se käst fihhutas Hindriki süddame wihhale paawsti
wasto. Temma tõrkus wasto, kulutas keigele rahwale,
et paawstil ei piddand ennam wõimust temma ülle
ollemä, ning andis kõrwä kässo wälja, et ükski
Inglis ma inimene ennam ei piddand paawsti sea-
dust piddama. Paawsti assemel wõttis temma nüüd
isse firriko ja kogguduse asjade ülle wallitseda. Mun-
gad ja nõnnid laskis temma floostridest wäljaajada,
preestridele andis ta lubba abbiello sisse miinna, fir-
riko pildid laskis temma kõrwale heita, ning mitto
liigseadust jäeti Summala tenistusest mahha, mis
temma parremal wiisil käskis piddada. Nenda sai
kunninga wäekaubä tö läbbi Inglis rahwas paawsti
ikke alt lahti peastetud; ja et nisuggune kõlwato mees
kül ei mõistnud keiki usso asju korra pärrast seada,
siiski wõemustasid palju ja arwasid sedda peästmist
parrema põlwe allastuseks, mis usso walgusele pididi
teed walmistama. Sellepärrast wõtsid palju neid usi
usso seadusi tännuga wasto, agga palju olli ka Inglis
maal, kes omma nore eä ussust ei tahtnud lahkuda ja
sellepärrast kindlaste paawsti pole hoidsid. Neid ei
fallind kunningas suggugi, waid püdis raske seaduste

läbbi keif omma rahwast paawsti ussust ärrapöörda, ja nende arv on wägga suur, kedda temma usso pärrast laskis ärrahukkata. Berrewallamisega teggi temma omma wallitsuse rojaseks, ja mis hirmus mees temma olli, woib luggeja isse arwata, kui ta kuleb, kuidas luggu Hindriki abbikasadega olli. Ülleültse on temmal kuus abbikasat teine teise järrel olnud. Esimesest lahutas ta ennast isse ärra, teise panni temma pari aasta pärrast kohto alla ja laskis temmal pea otfast mahha raiuda, kolmas surri lapsse wodisse, neljandast lahutas ta ennast jälle ärra, wienda panni ta surma nuhtluse alla ja kues peäsis agga waewalt sestammast häddast ärra. Nisuggune sundja kõlbas küll paawsti wägge ärrarikkuma, agga iggaüks wöib arwata et nisuggune ei mõistnud, ristifoggudust öige usso pöhya peale üllesehitada.

Kui Hindrik wimate 1547. aastal ärrasurri, sai rigi wallitsus parlamendi*) kätte, sest et temma ühheksa aastane poeg weel isse ei wöinud wallitseda. Selle nore funninga nimmel kulutati nüüd mitto seädust, kelle läbbi keif usso asjad piddid pühha firja õppetuse järrele säetama; agga enne kui parlament sedda head tööd jõudis lõppetada, surri noor funningas ärra ja nüüd läks keif teiseti. Hindriki wannem tüttar Maria pärwis wenna käest omma issa troni. Se tüttar olli keiges wäekaupa töös issa sarnane, agga usso polest olli temma isfesuggune. Temma hoidis paawsti usku, temma taandas Hindriki seädufed ärra, temma püdis keif Inglased jälle paawsti seäduste alla heita, temma ei holind parlamendi keelmisest, ja sellesamma wihhaga, miska Hindrik paawsti ussowõtjaid olli tagga kiusanud, sellesamma wihhaga

*) Parlament on rigi üllem kohhus Inglis maal. Temma liikmeid on paar sadda meest, kes — suurt suggu ja ka allama rahwa seltsist ärrawallitsetud — rigi asjade ülle walwawad ning funninga nouandjad peawad ollema.

huffas temma keif ärra, kes ei tahtnud paawsti usso pole ümberpöörda. Kuus aastat mäsfas temma hirmsal wiisil Ewangeliumi usso wasto, ning lastis ärra arwamata palju innimesi usso pärrast ärratappa, seni kui temma 1559. aastal ärrasurri. Temma troni pärria olli temma noorem ödde

Elisabet. Selle kuningaga proua wallitsuse al sai keif jälle parrandud. Elisabet olli Jummalal kartlik, tark ja ustaw wallitseja; temma armastas omma allamaid, ja temma keige üllem rõem ja nõudmine olli se, et kasuliste ja targa seadmiste läbbi Inglis rahwale head põlwe wõiks sada. Targa sõawatäe pealikute läbbi teadis temma keif waenlased ommast rigi pirist ärrakaitsta, ning rahho piddades satis ta keif head õppetused, tööd ja tallitamised forda minnema. Omma targa tähelepanemise läbbi tundis temma ärra, et kauplemise läbbi temma rigile keige rohkem üllespiddamine tulli, sest et Inglis ma kui saar merre sees seisab. Sellepärrast kandis temma keige suremat hoolt selle eest, et Inglis rahwas õppis laiwaga heaste käima, ja kui Inglaste meie aeal keige rikkam rahwas ma peal on, siis on se hea põlw jubba Elisabeti wallitsuse al allustatud.

Sellesamma targa waimoga wallitses Elisabet ka waimoliko asjade polest omma rigi üle. Parlamendi abbiga finnitasi temma sedda seädust, mis Inglis rahwa iggaweste paawstist ärralahhutas. Jummalatenistus ja muud kirriko asjad said nenda seätud, kuidas targad ja Jummalal kartlikud õppetajad sedda heaks kiitsid ja tunnistasid pühha kirja õppetusega ühte sündiwad. Wõnni usso tük jäi kül üle, mis paawsti usso sarnane olli, ning sest, et nende ue kirriko seäduse järrele piiskoppidele suurt wõimust anti allama õppetajate üle, sest kutsutakse sedda usku, mis Inglis rahwas Elisabeti aiast sadik peab, Piiskopi ussuk; siiski lähhab nende uss ennamiste meie ning weel ennam Kalwini ussuga ühte, ning Inglis rahwa Piis-

fopi usk peetakse ka Ewangeliumi usuks, sest et temma ka pühha kirja põhja peäle on seätud, nenda kuidas Lutteruse ja Kalwini usk.

Elisabeti aial ei olnud Sotti ma weel mitte Inglis rigi pärralt. Seal wallitses üks kuningana proua, kelle nimmi Maria Stuard olli. Temma emma olli Hindriki VIII. õe tüttar olnud, ja sellepärrast püdis Maria ka sedda Inglis riki weel ennesele pärrida, mis Elisabeti käes olli. Se mötte jäi kül tühjaiks, sest et temma omma wäggewa suggulase Elisabeti wasto middagi ei jõudnud; agga se tühhi pärrimine teggi sedda kahju, et nende wahhel palju tülli olli. — Omma rigi rahwale teggi temma ka palju tülli, sest temma hoidis kõwwaste paawsti usso pole, ning ei tahtnud sedda suggugi fallida, kui üks õppetaja, kelle nimmi Knoks olli, kirriko asju püdis Kalwini õppetuse järrele parrandada, ja kui Sotti rahwas ennamiste keif paawsti usku mahha jätsiwad. Peale selle olli noor ja illusa näuga Maria Stuard wägga fergemeleline innimene. Temma ellas ja teggi nenda, et se allamate wasto meelt olli; ning kui wimate temma abbikasa hirmsal wisil hukka sai, mis keif rahwas Maria süüks arwas, siis tõusis Sotti maal suur mäsfamine, nenda et kuningana ommast rigist pididi ärrapõggenema. Kui temma nüüd Inglis ma piride sisse sai, laskis Elisabet temma wangi paanna, et kohto läbbi saaks selletatud, kas temma süüdlane wõi ilma süta olli. Agga kohto selletamine läks pitkaliseks. Maria peale tõsteti uut südi, temma ollewad omma sõbru Elisabeti wasto kihhutanud ja wimate mõisteti temma surma nuhtluse alla ja temma pea raiuti otsast mahha; agga sedda ei wõi legi nüüd ennam selletada, kas temma sü ni suur on olnud, wõi kas temma omma ferge melega rummaluses on efsinud. Sotti rahwas tõstsid temma weikese poea Jakobit troni peale, lastsid tedda wöörmõndrite läbbi rigi asju talitada, ja teggid ennast nüüd paawsti ussust koggoni

lahti. Usk, mis nemmad paawsti usso assemele om-
maks wõtswad, sünnib ennamiste Kalwini ussuga
ühte, agga tedda nimmetakse Presbiteri ussufis,
sest et iggas ühhes fogguduses õppetaja kõrwal pres-
biterid (wannemad) wallitsetakse, kes õppetajaga ühhes
peawad fogguduse waimoliko seisuse ülle walwama.
Sotti ma presbiterianid on ka Ewangeliumi usso
rahwas, sest et nemmad ka omma ussu ja fogguduse
asjad Ewangeliumi õppetuse järrele tahhawad seäda.

Sri ma olli Elisabeti aial kül jubba Inglis rigi
pärvalt, agga Sri rahwas ei tahtnud Ewangeliumi
usku mitte ommaks wõtta, waid nemmad on paawsti
usku jänud tännapäewani.

III. Prantsuse maal keletakse usso parran- damist wägigise.

Meie juttustasime 245. lehhe k. peal, et Kalwini
usk ülle Sweitsi ma piri Prantsuse male sai. Prant-
suse kuningad hoidsid kül paawsti pole ja keelsid Kal-
wini uut usku kõwwaste, agga rahwa seltsis olli neid
wägga palju, kes selle surnud ussuga ja wäljaspiddise
Summala tenistusega ei tahtnud leppida, mis katoliki
firrikudes olli leida. Rõmüstust ja troosti, piibli
luggemist ja tõetundmist todi otsekui foggoni uut asja
nende Ewangeliumi kulutajate läbbi, kes Sweitsi maalt
Prantsuse male tullid, ning palju wõttsid sedda rõe-
muga wasto. Agga midda ennam Kalwini ussuliste
arw kaswis, sedda surema wihhaga kiusati neid tagga.
Kolm kuningad järjest — essite Prants I., siis
temma poeg Hindrik II., pärrest sedda jälle temma
poeg Prants II. — keelsid nende Summala tenistust,
lastsid neid soldatide läbbi kooft ärraajada, kui nad
Summala tenistusele ollid kofko tulnud, teotasid neid
ja andsid neile sõimo nimme Hugenottid*), kihhu-

*) Mis se nimmi, Hugenottid, kellega sest aiaist sadik
Kalwini ussulised Prantsuse maal nimmetati, piidi tähhen-
dama, se on teadmata.

tasid teisi Prantsusi põltud ja naerdud Hugennottide peale, ja kiitsivad sedda weel heaks, kui seal ehk teäl neid risuti ehk tappeti. Risugguse kihutamise läbbi tullu se luggu, et paarkümmend aastat Prantsuse rahwal Prantsuse rahwa wasto lõpmata sõdda olli. Surem jaggo, kes paawsti usku hoidsid, tahtsid Hugennottisid ärrahukkata, Hugennottid jälle pannid wasto, et omma ello ja warrandust üllekohtuse sunduse eest hoida. Hugennottid ollid kül arwo polest nõdremad, agga et nemmad tarkuse polest, wagga ja kassina ello ning holeliko tõteggemise polest palju ausamad ollid, olli neil ka ni palju jõudo ja nõu, et paawsti usulised middagi nende wasto ei jõudnud, ning et neile wimate nelli linna warjo paigaks anti, mis nemmad isse omma sõawäega hoidsid ja kuhho nemmad kiusatuse aial wõisid pöggeneda. Nenda olli luggu, kui Prants II. ärrasurri, ja temma wend Karel IX. troni peale sai. Karel olli waimo ja nõu polest nõrk inimene, ja temma kawwal emma Katarina Mediitsis, juhhatas ja eksitas tedda omma kurja tahtmist möda. Katarina tahtmine olli ka, Hugennottisid hukka sata, agga mis endised kuningad ei sanud wäekaupa tallitada, sedda püdis temma kawwaluse läbbi toimetada. Temma nimmetas ennast Hugennottide sõbraks. Sel aial olli Hugennottide üllem Hindrik Burbong, würostide suggust, kuningaga suggulane, üks aus ja kallis noor mees, kes keigest süddamest Ewangeliumi usso pole hoidis; ja teine mees, usso ja ausa ello polest temma sarnane, olli wanna merrewäe kindral Kolingi, halli juuste ja wahwa süddamega. Nende wasto olli Katarina wägga helde. Temma töötas Hugennottidele keifsuggust head tehha, ning et wanna tulli iggaweste saaks lõppetud, pakkus temma Hindrikule omma tüttart, kuningaga ödde abikasaks. Müüd olli wõem keigil, kes Ewangeliumi usku ollid, sest kuningas isse olli omma ödde otsekui pandiks andnud, et wanna wihha nende wasto pididi lõpma.

Augusti kuul 1572 läks Hindrik Burbong pulma Parisi linna. Kolingi ja palju muid, kel Hugenottide seas aus nimmi olli, tullid ka rõemsa pulma. Hindrik laulatati kunninga õega ja mitto päewa peti pulma piddo uhkeste. Kuendamal päewal, kui pulma piddo weel ei olnud lõpnu, kutsus kunningas ja temma emma sallaja Parisi linna üllemad ennese jure ja kästsid keif walmistada, et soldatid ja linna koddanikud õsel keif Hugenottid ühhe hobiga ärratappaksid, kes linnas ollid. Kunningas lubbas keff õsel kunninga maja torni peal lasta kella lüa, se pididi katoliki rahwal tähheks ollema, et werre wallamine pididi hakkama. Selle tähhe peale pididi iggaüks maja isfand küünlad afnate peale põllema pannema, et ulitsate peal walgust olleks; ja iggaüks koddanik pididi sõariistad kätte wõtma ja Hugenottisid ärratapma, ni palju kui temma jõudis. Et nemmad õsel wõiksid wahhet tehha õige ja walle usfo tunnistajate wahhel, siis pididid paawsti usfolised walge rättisu kääwarre ümber ja walge risti kübbara peale kõitma. — Keif olli walmistatud, keff õ tulli kätte. Kunningas teggi omma kambri afna lahti ja watas wälja ulitsa peale, kus keif rahhul ja wait olli. Temma süddame tundmine tõrkus selle hirmsa asja wasto, mis nüüd temma kässo peale pididi sündima. Temma wiwis weel, ta ei julgend kella lõmise pärrast käsku anda. Agga se aea wiitmine ei kefnud kaua. Temma emma astus temma jure, tõrreles tedda, naeris temma kartliko süddant ja kihhutas tedda wihhale usfo waenlaste wasto. Kunningas andis käsku, kella lödi — ja ühhe korraga olli waifne õ täis määsamist ja kiskendamist.

Kunninga sõbrad ja sullased jooksid keige essite wanna Kolingi majasse. Se keige wahwam Hugenottide tuggi pididi keige essite sama mahha raiutud. Soldatid panti temma maja ümber, uks murti lahti ja kolm wõi nelli mõrtsukat sadeti treppi möda ülles temma kambri. Kolingi määsamise helli läbbi unnest

ülles ärratud, — olli wodist wäljatulnud ja seisis särge wäel kambri, kui mõrtsukad sisse tungisid. Ülles-
tõstetud käega ähwardas temma neid ja ütles: „Häb-
benege minno hallid juukseid!“ agga üks nende seast
tõukas wiimata omma mõega temma rindu, tõmbas
jälle wälja ja löi mitto hopi temma pähha ja kaela
peale, seni kui ta surnuks jäi. Siis wõtsid nemmad
kambri afna lahti, et neile, kes ulitsa peal seiswad,
teada anda ja hüüdsid: „walmis!“ — Krahw Angu-
läme, kuningaga sugulane, kes ulitsa peal seisis, ei
tahtnud sedda uskuda. Siis wisfati furnud afnast
wälja; Anguläme pühkis werre temma suust ärra, ja
kui ta olli ärratundnud, et se Kolingi olli, sõtkus
temma furnud weel jalgega ja läks kurja rõemuga
omma teed.

Selsammal aial, kui ausat Kolingit tappeti, olli
ka feik lin täis tapmist. Koddanikud tapsid neid, kes
nende majas forteris ollid, sullased omma issandaid,
wölglased neid, kel nemmad wölgo ollid. Usso wihha
pärrast, mu waeno pärrast, rahho himmo ja feige
sugguste kurja süddame mõttele pärrast tehti sedda
werrewallamist, mis kuningas isse olli heaks kiitnud.
Tapmine olli kambri, tapmine põningo peal, tapmine
keldris, ning kes majast wälja põggenesid, sattusid
ulitsa peal mäsaja rahwa kätte. Wihha ja werre
janno olli kuningaga süddamest kartuse wälja ajanud.
Da lastis nüüd isse püssiga neid, kes temma afnast
mõda läksiwad ja hüdis mäsaja rahwale ifka: „tapke,
tapke!“ Üks suur kindral sõitis ratsal ulitsat mõda,
fihhutas rahwast ja tännitas naerdes: „laske adert,
laske adert! adri lastmine on Augusti kuul nisamma
hea kui kewwadel!“ King kui wimate päew tõusis,
ollid feik lin täis surnuid ja werrega wärwisid.

Kuningas kirjutas kässo wälja, et ülle feige
Prantsuse ma nenda pididi tehtama, kuidas Parisis
ollid tehtud, ning selle kässo peale sai ka muial suur
hulk Hugenottisid ärratappetud, nenda et 30,000

innimest arwatakse, kedda kedda wisi ärrahuffkati. Sedda hirmsat asja, mis meie siin olleme juttustanud, nimmetakse Parisi werrepulmaks, sest et se werrewallamine Hindriki pulmas sündis, ehk kedda nimmetakse ka Pärtli ööks, sest et se 24. Augusti ku ehk Pärtli päewa ösel sündis.

Kui Pärtli öse luggu Roma linnas teada sai, laskis paawst waenlaste ärrahuffkamise pärrast keigis firikudes suurt tänno pühha piddada. Agga öiget wöimust ei olnud paawsti usfulised selle läbbi Swangeliumi usso rahwa peale mitte sanud, sest Hugenottisid olli küllalt weel ülle jänud. Need nelli liina, mis nende warjo paigaks ollid säetud, ollid ka weel nende wallitsuse al, ning nemmad wötsid nüüd jälle sõariistad kätte, kellega nemmad omma ello warjamiseks ja kurja kawwaluse nuhtluseks kõrwaste paawsti usfuliste wasto söddisid. Hindrik Burbong olli ka weel ellus. Kunningas ei olnud kedda kui omma sösfara meest mitte lastnud ärratappa, waid olli kedda wangi pannud. Hindrik peasis wangist lahti, läks omma usso wendade jure ja sai Hugenottide keige wahwamaks wäe pealikuks. Wahwaste söddides läksid mitto lahingat temmale önneks, ja temma olli ni aus, tarf ja helde süddamega mees, et temma wägga armsaks sai Prantsuse rahwale, ei mitte üksipäinise neile, kes temma usku ollid, waid ka mitmele nende seast, kes kuningaga kässo peale temma wasto piddid söddima. Sellepärrast ei olnud kuninglikul söawael suggugi önne temma wasto. Katarina Mediitsis surri ärra, temma poeg Karel IX. surri ärra, selle wend Hindrik III. sai troni peale; agga Hindrik Burbong ja temma Hugenottid seisid ilma ärrawöitmata nende wasto, nenda kuidas ennegi. Kest söa aial surri ka kuningas Hindrik äkkitselt ärra. Kui se kuningas, kel last ei olnud, surma tunnil selle peale mötles, et tarwis olleks, kedda häwwitajat söddimist löppetada ja waesele Prantsuse rahwale rahho sata, siis seadis

temma enne surma Burbongi ommaks troni pärriaks. Prantsused, kes enamiste katoliki usku ollid, ei arwanud öige ollewat, wõera usuga funningat wasto wõtta, muido olleks Burbong kül nende mele pärrast olnud. Et nemmad siis wõiksid koggoni rahhul temmaga olla, ning et temma wõiks rahho teggiaks sada feigele Prantsuse rahwale, allandas Burbong ennast paawsti kirriko seäduse alla. Nüüd jäid keik rahhule, funninga kroon panti temma pähha, ning kui Prantsuse ma funningat nimmetati tedda Hindrikuks IV.

Ennis põlw olli rahwal selle funninga wallitsuse al. Sõddimine jäi mahha, öigust teggi temma feigile, helde ja aitaja olli ta iggaühhe wasto, olgo ta paawsti ehk Ewangeliumi usso tunnistaja. Riisamised usso pärrast felis temma ärra, ja feige temma wallitsuse aial ellasid Hugennottid rahhul, ning kegi ei tohtinud neile liga tehha, et nad kül feige wähhem selts Prantsuste seast ollid. Ühheksateiskümmend aastat olli Hindrik IV. Prantsuste heateggia ning rahho würst, agga üks munk, nimmega Rawaljak, ei tahtnud sedda ärra unnustada, et se helde funningas Hugennottide kaitseja olli. Tiggeda süddamega püdis ta temma ello ja pistis kui Hindrik üksford ulitsa peal töllaga kinnipiddas — noa temma rindu. Kallis inimene surri 1610. aastal.

IV. Hispania maal ei olle usso parrandamist suggugi.

Karel V., Saksa ma keiser ja Hispania ma funningas (231. lehhe k.), andis wallitsuse ennese käest ärra, et omma ello rahhus ja surma wasto walmistades lõppetada. Temma tahtmise järrele wallitsesid Saksa ma kuurwürstid temma wenna Werdinandi I. Saksa ma keisriks, agga keik muud rigid, mis Kaarli wallitsuse al ollid, andis temma omma poea Wilippi kätte. Isse läks temma Hispania male

ühthe weikesse majasse ellama, mis temma ühhe floostri kõrwale ennesele olli lastnud ülles ehhitada, ja witis omma aega luggemise ja palwe-piddamisega ning ka aea töö ja uurmaakre töga. Wimate tahtis temma weel isse omma mattuse pühha nähha. Kloostri firrifus laskis temma tühja firsto rami peale ülles panna, preestrid piddid pufärgi ees palweid temma hinge üllendamiseks piddama, ning keif mattuse wisid nenda täitma, ni kui olleks se temma omma matmine. Agga se assi ligutas ni wäggewaste temma süddant, et ta teisel päewal haigeks jäi ja ka pea ärrasurri. 21. September 1558 olli Kaarli surma päew.

Temma poeg Wilip II., Hispania kuningas, olli weel mitto muud rifi issa käest sanud: Maddal ma (se on Holland ja Belgia), Neapoli kuningriik, Siitsilia ja Sardinia sared ja keif need ärra-awamatad sured makonnad, mis Hispania rahwa pärralt Amerika maal ollid. Wilip II. olli onmal aial keige wäggewam würst ma peal, temma südda olli kõrk, uskmata ja walli, ja temma kumbed ollid nenda kalledad ja kalgid, et temma üks ainus kord ommas ellus on naernud. Se mees ei mõistnud Ewangeliumi walgust mitte ärratunda. Mis temma Lutteruse ettewõtmisest kuulda sai, sedda arwas temma keige raskemaks pattuks Jummal wasto, ja temma üllem hool olli se, paawsti seadust ommas rigis ülles-piddada. Kül ollid Lutteruse ja Eswingli kirjad ka Hispania male jõudnud, Hispania kele ümberkirjutud ja ollid mitto hinge parrema walguse pole pöörnud, agga Wilip ei wässinud mitte ärra, nende wasto taplemast ja wäggise kustutas temma usso walguse, mis Hispania maal töusis, jälle ärra. Selle jures ollid temmale sureks abbiks need kaks asja, mis meie siin tahhame nimmetada:

1) Inkwiisitsioni kohhus. Sel aial, kui Berdinand ja Isabella Arabia rahwa ülle wõimust said ning keif Muhamedi ussulised Hispania maalt

wälja ajasid, säeti uut funningliko fohhut, mis feige holega pididi selle järrele nõudma, kas ehk mõnned innimesed sallaja weel Muhamedi, Judi ehk muud walle usku piddasid, et õige usk Hispania maal saaks hoitud. Sedda fohhut nimmetati Inkwiisitsioni kohtuks, ning selle kohto abbiga püdis nüüd ka Wilip II. Ewangeliumi usku Hispania maalt ärrahäwitada, mis temma walle usuks piddas. Selle kohto wannemad ja teenrid läffitati feigele pole wälja, et igga ühhes liinäs mõnni neist pididi wahtima, ning wägga palju sallaja kulajaid palgati, kes kohtule piddid teada andma, kui nad näggid mõnnes majas piiblit luggewad, ehk kuulsid mõnda innimest Lutte-rust kiitwad ehk paawsti laitwad. Kelle peale sedda ehk muud nisuggust kaebati, se sai wangi wisi kohto ette wetud, ning fohhus teggi tedda ifka süüdlaseks. Kes ennast tunnistas paawsti ussust kaksite mõtlewad, sedda mõisteti surma nuhtluse alla; agga kes ennast wabbandas ja ei tahtnud süalluseks tehha, sedda wae-wati mitme ihho pinamisega ni kaua, funni temma sures wallus feik ütles nenda ollewat, kuidas temma peale olli kaebatud, ja wimane otsus kohto polest olli ifka: surm purida peal. Iggal aastal põlletati Hispania maal palju innimesi usso pärrast ellawalt ärra. Inkwiisitsioni fohhus ütles sedda Jummal aauks ollewat, ning Wilip mõtles wägga hea tö ollewat, et temma sedda wisi feik walle usklikud lastis ärrahukkata.

2) Jesuitide munga selts olli se teine asfi, mis paawsti ussul Hispania maal ja ka muial kõrwaste toeks olli. Munk Ignaats Lojola olli selle seltsi allustaja. Kindla ussuga hoidis se mees Jesuse pole, ja targa nõuga mõistis temma innimesi püda; agga temma usk ja temma tarkus olli wõeras, sest temma arwas paawsti ussu õige ja ainfa te Jesuse jure ollewad. Sellepärrast wõttis temma üht uut asja ette, mis läbbi paawsti riik jälle pididi ma peal

wäggewaks sama. Temma korjas ja koggus sure munkade hulga, kes pühha wandega pidid töötama, et nemmad wiimse werre pisarani paawstile tahtsid sõnnakuuljad olla, ja keik teha, mis paawsti kasuks on. Selle hulga heitis temma mitmesugguse kõwra seäduse alla, ning sest et temma sedda Jesuse nimme järrele Jesuse seltsiks nimmetas, nimmetakse need mungad, kes selle seltsi liikmed on, nüüd weel Jesuitide mungadeks, ehk Jesuitideks. Nende keige üllem seadus on, et nemmad keigil wisil peawad paawsti wallitsust kaswatama. Hea töö ehk kurri töö, õigus ehk kawwalus, tödde ehk walle, keik on Summala mele pärrast, kui agga innimesed selle läbbi sawad katoliki usso pole pöördud. Misuggust meest, kel tarkusest ehk julgusest pudus on, ei wõtta nemmad mitte omma seltsi, waid neid, kes nendega tahhawad ühte heita, katsuwad nemmad kõwwaste, kas nad ni heaste õppetud, targad ja sõnnawõtlikud on, et nad kõlbawad nende seltsi liikmeks sada. Kloostrides ei ella nemmad paljo, waid otswad ennestele ennamiste nisuggusi ammetid, mis läbbi nemmad innimese süddameid wöiwad sallamahti paawsti pole pöördä. Paljo Jesuitisid ellawad rahwa seas, ja kegi ei tea, et nemmad sest seltsist on. Teadmata on jubba mitto neist koolmeistrid olnud suurtsuggu rahwa laste jures, ehk tohtrid ja preestrid kunningate majas, kus nemmad sallaja töö ja petliko kõnne läbbi Ewangeliumi usso kaswamist keelstwad. Agga kui nemmad kawwaluse läbbi toime ei sa, siis ei tõrgu nende südda ka wäe-kauba töö egga werrewallamise wasto, nenda kuidas Hindriki IV. surmast öeldakse, et Kawaljak Jesuitide kihutamise peale sedda kurja tööd on teinud.

Jesuitid on weel meie päiwil paawsti sallaja sõwäggi, ja nemmad on keiges Europa maas ikka sure holega Ewangeliumi usso eddenemist keelnud, ning isseärranes Hispania maal sai kunningas Wilip nende ja Inkwiisitroni kohto abbiga wöimust üle keikide,

kes Ewangeliumi walgust otasid, nenda et usso parrandamist seal ei wöinud olla ja paawsti usf tanna-päewani seal wallitsemas on.

V. Hollandi maal saab usf parrandatud.

Maddal ma olli Hispania funninga Bilipi pär-ralt. Selle weikese ma rahwas olli töteggia ja tark rahwas. Nende maddalad, merre äärsed ma kohhad teggid nende ello waiwaliseks. Tuhhande krawite läbbi pidid nad omma wessist maad kuitatama, ja kõrge wallide läbbi merre laineid ommast põllust ja majadest ärrakeelma, ja ommad kitsad ma pirid püüdsid nemmad sellega suremaks teha, mis nemmad tam-mide läbbi merrest jure wötsid ja kuitaks maaks teggid. Weike ma olli wägga heaste harritud, siiski ei jõudnud ta keiki innimesi toita, kes pakstult seal ellasid, sellepärrast otsid nemmad kõrwalist saki kanga kuddumise ja mu kätte tö läbbi, agga keige ennamiste laiwaga purjetamise ja kauplemise läbbi. Se andis neile rohket üllespidamist. Tark ja töteggia rahwas olli aega möda ka rikkaks rahwaks sanud. Sa sedda keige parremat rikkust, hinge walgust, ei jätnud nemmad ka mitte otsimata. Rui Ewingli kirjad Sweitsi maalt nende jure ollid sanud, jättis surem hulk neist paawsti pimmeduse mahha ja wöttis Kalwini usso ommaks.

Lühikese sõnnaga olleme siin usso parrandamist Maddalal maal juttustanud, agga luggeja wöib isse arwata, et se kallis tö ni lühikese aiaga ei sanud tehtud. Ma wallitsus olli foggoni selle ettewötmisele wasto. Bilip II., kes isse Hispania maal ellas, laskis Maddala maad omma õe läbbi, kelle nimmi Margareta won Parma, wallitseda, ja temma õe nõuandjad ollid ennamiste Hispania mehhed, kes paawsti pole hoidsid nenda kuidas Bilip isse, ning kõrge melega keik teisi usso rahwast ärrapölgasid. Nende käes olli Maddala ma wallitsus, ja nemmad

keelsid kangeste Kalwini usku ja seadsid ka siin nisuggust Inkwiitsioni kohhut, kui Hispania maal olli, ning lastsid usso pärrast mitto innimest wangi panna, risuda ja surma nuhtlusega ärrahuffata. Sellepärrast olli rahwas mitto ja mitto korda wallitsejaid pallunud, usso kiusamist mahha jätta, ning wimate wötsid keige ausamad ja rikkamad mehhed sedda nõu, palwe kirjaga Margareta ette astuda. Agga Margareta nõuandjad ei wötnud nende palwet kuulda, ja kästsid neid omma teed miinna.

Keige ausamad mehhed nende seast ollid: würst Willem won Dranien, ja kaks suurt suggu meest Egmont ja Hoorn. Kui Wilip sedda kuulda sai, läkkitas temma sõawäe Hispania maalt süna, ja andis sõawäe ja ma wallitsuse ühhe mehhe kätte, kes wihha waeno polest temma farnane olli. Hertzog Alba olli se hirmus mees, kes nüüd Maddalal maal keigil pool werd wallas. Egmonti ja Hoorni lastis temma surma nuhtlusega ärrahuffata, Inkwiitsioni kohhus teggi keigis linnades puridad ülles, kelle peal siis innimesi paljo ärrapöletati, ja huffati ka muul wisil.

Willem won Dranien, sedda Alba kätte ei sanud, pöggeneš Saksa male. Seal palkas temma sõawägge, kellega temma taggasi tulli ja Alba wasto hakkas söddima, ja Maddala ma rahwas wötsid ka sõariistad kätte ja heitsid Dranieni sõawäega ühte. Kui Hispania rahwas pikkalise söddimisega temma wasto ei jõudnud, siis lastsid nemmad temma sallaja ärratappa, agga Maddala ma rahwas wallitsesid temma asfemele temma poea, Morits won Dranien, ommaks sõawäe pealikuks, ja söddiminne ei löpnud ni pea ärra. Agga wägget ja wihhane Wilip ei jõudnud sedda weikest maad ärraneelda, ja se tulli sest, et rahwas omma usku ja omma issa maad armastas ja et seal palju rikkaid linne ja kaupmehhi olli, kes hea melega omma warra söddimise peale kullutasid. Agga ka muialt on neile usso wendade polest abbi sanud, sest

Inglis ma funningana Elisabet on neid mitto ford rahhaga ja sõalaewadega aitanud. Alba surri ärra, Wilip II. surri ärra, temma poeg Wilip III. sai Hispania troni peale, agga Maddal ma jäi ärrawõitmata. Maddala ma lõune-poolne jaggo, mis Belgiaiks nimmetakse, jäi Hispania funninga wõimuse ja paawsti firrifko seaduse alla, agga põhja-poolne ma jaggo, mis Hollandiiks nimmetakse, sai Hispania rigist lahti ja piddas Kalwini usku. Hollandi ma sai priirigiiks nimmetatud. Morits won Dranien ja temma pärriad wallitfesiid temma ülle, agga neid ei nimmetatud mitte funningaiks, wa d taathaltriiks, ja nende kõrwal olli üks üllem kohhus nenda kuidas parlament Inglis maal nende nõuandjaks säetud, kelle liikmed rahwa seast wallitseti. Weike Hollandi ma sai sest aiast sardik jälle omma usso walguse läbbi, omma tötegemise ja omma kauplemise läbbi wägga rikkaks rahwaks, ja läffitaks, nenda kuidas Wõnifia rahwas wannal aial, ommast weikesest maast asfutajad wälja Amerika ja Asia male, ja isseärranes Indias said nemmad Porneo, Jawa, Sumatra ja Moluffide saarte peal sured makonnad päris ossaks. Hispania ma uhkus kaddus päew päewalt, agga Hollandi au ja hea põlw kaswis sureks.

VI. Uusso parrandamine Preisi ja Diitwlandi maal.

Preisi maast teame meie, et temma Saksa rüütliite seltsi käes olli, kelle suurmeister temma ülle wallitfes, ja et Pola ma funningas wimate ni suurt wõimust temma ülle sai, et suurmeister selle funninga kässo al seisis (wata 188. lehhe l.). Nenda olli luggo sel aial kui Preisi rahwas weel paawsti usku piddasid, agga Lutteruse aial ollid Saksa rüütliid ennesele suurt-meistrit Saksa würstide seast wallitfenud.

Brandenburgi krahw Albrecht olli se uus suurmeister. Kui temma Lutterusest kuulda sai, läks

temma isse Wittenbergi llinna, sai Lutterusega tutwaks ja wöttis temma usku wasto. Seddasamma usku fulutati nüüd ka Preisi maal, ja feik Saksia rüütliid ja feik Preisi ma rahwas jätsid paawsti ussu mahha. Agga feik need seadused, mis rüütliite feltfile paawstist ollid seätud, et nemmad piddid Türlklaste ja pagganate wasto söddima, et nemmad ei tohtind abbiello sisse miinna, ja mõnda muud, — feik need seadused ei sündinud ennam Lutteruse ussuga ühte. Sellepärast jäeti rüütliite feltsi seadus mahha, Saksia rüütliid saiwad paljalt mõisnikuks, ja Albreht, kes suremeistri ammeti mahha jättis, peastis ennast leppimise läbbi Pola kuningaga wallitsuse alt lahti, sai Preisi maad ommaks pärris maaks ja nimmetati tedda Preisi ma hertsogiks. Sest aiast sadik wallitses Lutteruse uss Preisi maal. Albrehti pärriate al on Brandenburri würsti riik ikka Preisi hertsogi rigiga ühhendud olnud, seni kui 1701. aastal Brandenburri kuurwürst Widrik hertsogi nimme mahha jättis ja ennast Preisi ma kuningaks laskis nimmetada.

Selsammal wisil kui Preisi maal, sai ka Liivlandi male usso parrandamise läbbi teine wallitsus. Meie kuulsime 191. lehhe k. et Liivlandi, Gesti ja Kura ma üks risti usso riik olli; mis kahhe isfanda wallitsuse al seisis. Liivlandi ma piiskop ja mõgawendade söawäemeister wallitsesid selle rigi ülle, agga sure waewaga jõudsid nad tedda Wennerigi würstide pealekippumise wasto warjata. Nenda olli luggo Lutteruse aiani olnud. Agga kui Lutteruse läbbi Saksia maal parremat õppetust fulutati, siis olli ka Liivlandi maal pea teine luggo. Riia, Tartu ja Tallina linnas hakkasid mõnned õppetajad parrandud usso õppetuse järrele jutlust piddama ja llinna rahwas wötsid neid kuulda; agga liinadest läks se uus õppetus ülle feige ümberkautse ma wälja, nenda et pea ka ma-firrikudes paawsti seadust mahha jäeti, ning et Saksia, Ma ja Lätti rahwas ülle feige Liivlandi,

Gesti ja Kura ma Lutteruse usku ommaks wõtsid. Mungad lasti floostritest wälja, floostrid mudeti kolimajadeks ja wanna piiskopi asjemele säeti nisugune piiskop, kes õppetajate üllem pididi ollema, kel agga ilmliko wallitsusega middagi ennam teggemist ei olnud. Sellesinnatse parrandud usfuga ei sündinud ka mõega-wendade seadus ennam kokko. Nende wi-manne sõawäe-meister olli Rothard Ketler. Temma isse olli Lutteruse usso mees, ning lõppetas sellepärast mõega-wendade seaduse ärra, nenda et temma allamad rüütlid paljalt mõisnikuks jäid. Agga et temma omma weikest riki ennam ei jõudnud Wenne-laste ja mu waenlaste wasto warjata, siis teggi temma 1561. aastal Pola kuningaga seadust sedda wiisi, et ta ennesele muud ei jätnud kui Kura ma, kelle hertsogiks tedda nimmetati, ning kelle-ülle temma pididi Pola kuningaga kaitsemise al wallitsema, ja selle eest, et Pola kuningas tedda töötas keige waenlaste eest kaitsta, andis ta Liwlandi ma koggoni temma kätte. Ennam ei wõinud ta temmale mitte anda, sest Gesti ma allandas ennast Rootsi kuningaga wallitsuse alla, ning Sare ma wõttis Dani kuningas ennesele. Wenne suurwürst jäi keigest sest sagist ilma, ning sest on siis tulnud, et weel kaua aega pärrast sedda meie maal paljo söddimist on olnud, sest meie ma jäi riiasjaks, kelle pärrast Rootsi, Wenne ja Pola rahwas allati teine teisega taplesid. Nenda on Ewangeliumi usf meile jubba Lutteruse aial sanud, agga rahhul ei sanud meie wannemad sedda armast usku mitte pidada, sest et paawsti usfuline Pola kuningas õigusega meie ülle ei wallitsenud, waid mitto katoliki preestrit ja üllemat Liwlandi male läffitas, kes Lutteruse koggudustele liga teggid. Se ussu kiusatus ei jänud enne järrele, kui Rootsi kuningas 60 aastat pärrast Ketleri aega Liwlandi ma Pola kuningaga käest ärrawõttis, mis asjast pärrast rägime.

VII. Usfo parrandamine Rootsi ja Tani maal.

Tani, Norwegi ja Rootsi rahwas tulles pea ühheks rahwaks arwata, sest nemmad on Normannide suggust sündinud ja kele murde poolest ei olle nende wahhel suurt wahhet. Paawsti Gregori VII. aial olli surem jaggo neist jubba risti usku wastowõtnud, ja sest aiast sadik kautati ebba jummalate tenistus ifka ennam ja ennam nende seltsist ärra, ehhitati kiririkud ja floostrid nende male, preestrid ja piiskopid koggusid nende jurest suurt au ja rikkust, ja Rootsi rahwas wisid risti usku ka ommalt maalt wõerale male, kui nemmad Some rahwast omma wõimuse ja paawsti seaduse alla sundisid. Rõwimine merre peal, mis Normannide wanna wiis olli, jäi kül aega möda mahha, sedda möda risti usk ifka ennam maad sai, agga wanna sõddimise waen jäi weel kaua nende sisse. Need kolm riki, et rahwas kül ühhest soost ja otsekui wennatsed on, ei pidanud teine teisega rahho, waid mitto sadda aastat olli neil allati teine teisega tülli ja sõddimist. Wimate sai nattukene rahho Norwegi kuningana Margareta läbbi. Wäekauba ja ka leppimise läbbi teggi temma need kolm riki ühheks. Temma kässo peale tullid 1397. a. Norwegi, Tani ja Rootsi wannemad Kolmari linna kokko ning teggid leppimist sedda wisi, et eddespidi üks ainus kuningas keige kolme rigi ülle pididi wallitsema, agga et sellegipärrast igga ühhele rigile ommad isseärralised wannast pärritud seadused pididid jäma. Sedda leppimist nimmetati Kolmari ühhenduseks, agga suremat abbi ei olnud temmast mitte, sest ka pärrast sedda leppimist olli küllalt weel tüllitsemist ja sõddimist, kui mõnni kuningas, kes nende kolme rigi ülle wallitsetes, neid isseärralisi seadusi tahtis tühjaks tehha ja keik ühhe ainsa seaduse alla sundida.

Nenda olli luggu ifka olnud, agga se tüllitsemine läks keige hirmsamaks, kui Lutteruse aial Kristjan

II. funningaks sai. Se wäekaubas teggia ja kawwal mees olli Dani ja Norwegi funninga kroni pärrinud ja satis käsku Rootsi rahwale, et nemmad Kolmari leppimise järrele tedda piddid ka ommaks funningaks wastowõtma. Rootsi rahwas teadsid, et temmal nende wasto wihha meel olli, sellepärast pallusid nemmad tedda, omma male Stokholmi liinna tulla ning neile wandega töötada, et ta tahhab õigusega nende ma seaduse järrele nende ülle wallitseda. Temma lubbas tulla, agga temma andis käsku, et Rootsi ma wanimad omma lapsi temmale piddid saatma, kes Dani male ni kaua pandiks piddid jäma, kui temma isse ilma kahjuta Stokholmist taggasi tulli. Rootslased teggid temma käsko järrele ja saatsid temmale paar-kümmend noort meest surest suggust, ja Kristjan panni nemmad omma pealiinna Kopenhageni wahhi alla ja läks Stokholmi.

Rootsi maal wöeti tedda funningliko auga wasto. Kirrikus sai temma omma ammeti peale wannutud, ja kui temma olli töötanud ning wandunud Rootslaste wanna seadusi piddada ja armo ja õigusega wallitseda, ning kui temma selle töötuse kinnituseks ka pühha altari sakramenti olli wõtnud, siis sai temma Rootsi ma funningaks kronitud. Nüüd peti kolm päewa Stokholmi liinnas kronimise pühha sure rüemo ja uhkusega, kelle tarwis feik suurt suggu rahwast ja üllemaid sinna olli kofko kutsutud, ja funningas olli helde ja lahke feikide wasto. Agga kolmandal päewal, kui feik need, kelle hinge temma püdis, lõksus ollid, laskis temma liinna wärrawad finni paanna, andis käsku, et ükski ommast majast ei piddanud wälja minnema ja laskis feik Rootslaste üllemad wangi wõtta ja turro peale kofko weddada. Siin laskis temma kulutada, et Rootsi ma paawsti polest selle pärrast on wande alla pantud, et palju Rootslasi paawsti usjust on Lutteruse usku pöörnud ja et temma paawsti nimmel on tulnud sedda maad fundima.

Ugga se ei olnud muud, kui tühhi wabbandamine, sest kui nüüd neid, kes wangis ollid, hakkati tayma, siis ei küsitud, kas nemmad paawsti ehk Lutteruse usku ollid, waid iggaüks pididi surrema, kes rikkas, sure ammeti peal ehk Rootsi rahwa melest armas olli. Selle kurjateggia läbbi sai 94 ausal mehhel pea otfast mahha lödud, paljo muud sai ülespodud, mõnned jälle hirmsal wisil ärrahuffatud, ja ni paljo werd sai wallatud, et werri turro pealt ulitsate sisse jooksis. Kui se werre wallamine Stokholmis olli lõppetud, sadeti keige Rootsi piride sisse ja ka Some male käs-ku, ausamaid rahwa seast ärrahuffata, ning Kristian läks Tani male taggasi ja laskis weel te peal paljo ärrahuffata. Ugga Rootsi maad laskis temma Tani sõawäe läbbi wahtida ja nisugguste Tani ma üllemate läbbi wallitseda, kel wihha meel Rootslaste wasto olli. Nenda olli Rootsi ma ühhe hobiga Kristjani waljo kässo ja seaduse alla pantud ja ükski ei tohtind ennam suud lahti teha.

Nende noorte suurt suggu meeste seast, fedda Kopenhageni liinas pandiks peti, olli üks, nimmega Kustaw Wasa, wangist ärrapöggenenud jubba enne kui need hirmsad asjad Stokholmis sündisid. Temma tundis Kristjani wihha meelt ja ei tahtnud, et temma issa ma nisugguse kurja wallitseja alla pididi sama. Sellepärast püdis temma Rootsi male taggasi ja wangist lahti sada. Temma pöggene mine olli sedda wisi. Ta panni tallopoea rided selga, pöggenes wahhi alt ärra ja heitis ühhe farja kaupmehhe jures sullaseks, kes kokko ostetud härgi Tani maalt Saksa male ajas. Soldatid, kes pöggenu d wangi tagga otisid, ei mõistnud sullast mitte kinni wötta, ja nenda sai Wasa ilma kahjuta Tani ma pirist wälja. Kui temma Saksa male olli sanud, läks temma Lübeki linna ja andis ennast linna kohtule tutwaks. Sel aial olli Lübeki lin paljo rikkam ja wäggewam kui temma nüüd on, ja Kustaw Wasa pallus kohto isfandid,

tedda rahha ja sõalaewadega aidata, et ta wõiks Rootsi maad Kristjani kiusamise wasto warjata. Seitse kuud kauples temma liina kohtuga, wimate lubbasid nemmad abbi, kui Rootslased wõttaksid Danilaste wasto sõddida.

Peale selle läks temma kauba laewaga Rootsi male watama, mis nõu issa ma kassuks tulleks pruukida, agga kui temma siina sai, leidis temma jubba keif Rootsi ma liinnad täis Dani sõawägge ollewad ja sai ka kuulda, et tedda kui pöggenejat otsiti. Jälle panni temma tallopoea rided selga, ja käis keif ma läbbi. Agga kegi ei wõtnud tedda kuulda, ei tohtind tedda ka omma warjo al hoida, ja sedda wisi sai temma wimate omma issa mõisa. Issa ei olnud koddus, waid olli Stokholmi liinnas kronimise pühhal, ja kui Kustaw mõnne päewa siin olli wiitnud, tullid temmale sõnnumed Stokholmi hirmsast luggust, et temma issa ka üllekohtust surma olli leidnud. Se ajas tedda tagga, et ta omma warjopaiga mahha jättis. Tallopoea rides läks temma nüüd küllast küllasse ja kulutas keige rahwale, kellega temma te peal kofko sai, neid hirmsaid Stokholmi asju. Agga surma hädda olli allati temma kannul, sest arwaliko kulutamise läbbi olli jubba Kristjani polest suur hind temma kinniwõtmise peale pantud, ja Kristjani soldatid käisid keif ma läbbi tedda tagga otsides. Wahhel metsas, wahhel wilja sees põllo peal ennast ärrapeites, sai temma wimate Dalekarlia male. Se olli üks mägginne ma koht, kus tuggewad tallopoead ellasid, kedda Dalekarliks nimmetati, ja kelle õiglase mele peale Kustaw keige ennam lotis.

Siin tulli temma essite ühhe rikka perremehhe jure, kel paljo perret olli, kellele temma ka sullaseks heitis. Nu perrega teggi temma mõnne päewa keif tallopoea töö, agga pea said teised märki, et temma nisugguse raske töö peale ei olnud harjanud, ja üks näggi ka foggemata, et temmal jämmeda kue al wägga

penikene särk seljas olli. Isfand, kes sedda kuulda sai, küsis temma käest, kes temma olli, ja kui Kustaw temmale omma nimme ning omma ettevõtetud nõu tunnistas, ütles isfand lahke näuga temmale: „ota siin, minna lähhan abbi otsima“. Ratsal läks temma koddust ärra, agga temmal olli se kawwal nõu, et temma keige lähhemas linnas tahtis Dani pealikule sedda teada anda ning Kustawi finniwõtmise hinda ennesele sada. On olli, et maja emmand omma mehhe kurja nõu teadis ja et temmal tagga kiusatud norest mehhest halle meel olli. Se satis temma koddust ärra saniga ühhe ausa õppetaja jure, kes tedda fallaja wasto wöttis ja terwe näddali ommas weikeses firrikus peitis. Siiski pididi Kustaw pea ka siit ärrapõggenema ja üks tallopoeg wöttis tedda ommas majas warjata, ning siin juhtus mõnne päewa pärrast, et otsijad soldatid äkkitselt tarre astusid, kui Kustaw ahjo ees paistel olli. Keik kookusid ärra, agga perrenaisel olli terraw nõu walmis. Labbidaga, mis tal käes olli, löi temma Kustawile lopsu selga ja augutas: „Oh sinna sullase raibe, ifka ahjo ees laisk! Kas si wälja omma töö jure!“ Menda peasis Kustaw tarrest wälja, ja soldatid läksid muiale tedda otsima. Kui nemmad ollid ärraläinud, siis tundis perremees, et Kustawil ennam küllas warjo ei olnud, sellepärrast panni temma õlle koorma ree peale, peitis Kustawi õlge sisse ja wiis temma teisse küllasse. Se peal juhtusid jälle soldatid temmaga kokko. Reed küsisid, kas põggeneja ehk õlge al on? Ja üks neist tahtis läbbi katsuda ja pistis omma odda mitto korda õlgest läbbi. Üks hoop juhtus Kustawi pusa ja hawas tedda wallufaste, agga Kustaw ei liikunud, ja soldatid läksid jälle ärra. Siiski näggi perremees, et werri koorma alt walge lumme peale tilkus, sellepärrast hawas temma usfinaste noaga hobbose taggumise jalla ärra, et otsijad saaksid petteud, kui nemmad ehk werre jälgi mõda järrele tulleksid.

Sedda wisi sai Kustaw wimate Mora küllasse. Se olli feige surem külla Dalekarlia maal, ja siin kutsus temma awwalikult külla rahwa kofko, juttustas neile feik kurja, mis Rootsi rahwas Kristjani läbbi pidid kannatama, ja maenitses neid, et nemmad mehhe wisi wöttaksid Danilaste wasto söddida. Kül fihhutas ta nende süddameid omma tullise waimo ja könne läbbi, agga nemmad ei julgend, omma weikese hulgaga ni suurt asja Kristjani wihha ja wäggewa wõimuse wasto ette wötta, ja Kustaw pidid jälle ärraminne ja otsima, kas temma muialt abbimehhi saaks.

Warsti pärrast temma ärraminneist tullid sadda Danilast Mora küllasse. Nemmad teadsid, et Kustaw siina olli tulnud, nad otsisid möllates feik majad läbbi ja teggid selle jures nipaljo wäekaua tööd, et külla rahwas sedda ennam ei wõinud kannatada. Nüüd saatsid nemmad sadikud Kustawile järrele ning lastid tedda taggasi palluda. Kustaw tuli, ja faksadada Dalekarlid wötsid sõariistad kätte ja lubbasid temmaga surmani wõidelda.

Kustaw Wasa hakkas nüüd wäggewa Kristjani wasto söddima. Omma weikese sõawäega otsis temma waenlasi esite sealt ülles, kus nemmad sures hulgas koos ei olnud. Jummal andis temmal õnne, nenda et temma mitmes weikeses lahingas Danilaste üle wõimust sai, ning midda ennam temma asse edasi läks, sedda ennam koggusid ka Rootslased feigelt poolt temma lippo alla. Kolm aastat söddis temma Danilaste wasto; üks Rootsi lin teise järrele sai nende käest ärrawõetud ja wimate olli feik Rootsi ma waenlastest peastetud, muido kui pealin Stokholm olli weel nende käes, ja Kustaw ei lootnud sedda omma nõuga kätte sada, sest temmal olli rahhast ja muust tarwidusest pudus, mis ni sure linna ärrawõtmise tarwis waja olli. Sellepärrast kutsus temma feik Rootsi wannemad ja üllemad nõu pidamisele kofko. Nende

foos olli nüüd otsetui üks waim ja üks meel. Keif armastasid Kustawit temma wahwuse, temma helduse ja õiglase mele pärrast. Keif töötasid isfama peastmisesks keif omma warra anda ja tahtsid tedda ommaks funningaks teha. Agga Kustaw wastas neile: „Teie abbi ja teie andid wöttan minna kül isfama kasuks wasto, agga funningat seada, ei olle nüüd mitte parras aeg. Minna ollen alles noor ja ei kõlba ni sure ammetile; minna tahhan teie sõawäe pealik olla; wimate, kui Summala abbiga keif Rootsi ma waenlastest tühhi on, siis on aega kül ausat meest otsida, sedda meie ennestele funningaks wöttame.“ Nüüd korjati keigelt poolt sõddimise nõu kokko, Stokholmi liina ümber ehhitati wallid ülles, odatud abbi tulli ka Lübecki radikohto polest, mis sõalaewade läbbi merre te finni panni, et Tani maalt ei wöinud uut sõddimise nõu Stokholmi sata, ning sedda wisi sai wimate Kristjani sõawäe pealik, kes Stokholmis olli, sunnitud, et temma sedda liina pididi käest ärra andma ja omma sõawäega koddo minnema.

Kui Stokholmi liina ärra peastmise läbbi keif Rootsi ma Tani wöimuse alt olli lahti peastatud, siis tullid rahwa wannemad jälle kokko nõu piddama, kelle kätte rigi wallitsust pididi antama.

Kustaw, kes süddamest allandlik olli, ei tahtnud ka nüüd weel sedda au wasto wötta, agga kui keif rahwa wannemad selle ülle wägga kurwastasid ning ligutud süddame ja filma weega põlwile maas tedda pallusid, et temma — se isfama peastja — nüüd ka sedda head neile wöttaks teha, et ta rigi wallitsuse waewa ennese peale wöttaks, siis ei wöinud temma ennam wasto olla, ning 1523. a. sai Kustaw Wasa funningaks tõstetud. Se olli essimene Lutteruse usso funningas, kes Rootsi rigi ülle on wallitsenud. Tõsse olli temma jubba ammogi paawsti usku mahha jättnud; Lutteruse usso õppetud olli ka Kristjani aiag jubba Rootsi rahwa seltsis paljo sõbru leidnud, ja kui

nüüd Kustaw nende kuningaks sai, siis jäid paavsti seadused ilma tüllita keigel Rootsi maal mahha, ja sest aiaft sadik on seal Ewangeliumi usk wallitsemas, mis läbbi Rootslased walgustud ja au wäärt rahwaks on sanud.

Kustaw Wasa olli ka sellepolest Jummalast önnistud kuningas, et temmal pik igga olli. Kolmkümmend seitse aastat kandis temma kuningaga kroni ja wallitfes ni targaste, et weikene ja waene Rootsi riik ni jõudsaks sai, et temma sedda rasket aega jõudis kanda, mis pärrast Kustawi surma tulli. Kustaw surri 1560. a. ja pärrast tedda wallitfesid temma kolm poega üks teise järrele rigi ülle.

Nende aial olli Rootsi rahwal allati söddimist Wenne- ja Pola rahwa wasto. Kül söddisid Rootslased ni wahwaste nende waenlaste wasto, et nemmad keige wähhemat tükki ommast maast käest ärra ei annud, ning et nemmad pealegi Ingermanlandi ja Karelia ma*) ärrawötsid; siiski olli se söddimine wägga raske, ja Kustawi keige noremal poel, kuningal Kaarlil IX. sai wimate weel Dani rahwaga taplemist, ja se olli siis se kolmas waenlane. Nenda olli söddimist kolme rahwa wasto, kui Karel IX. ärrasurri ja kui temma poeg Kustaw Udolhw rigi wallitfust issa käest pärris.

Kustaw Udolhw ei olnud weel täis 17 aastat wanna, kui temma 1611. a. Rootsi ma kuningaks sai, ja se noor inimene pididi issamaad kolmest waenlastest peastma. Ugga Jummal olli temmale temma wanna issa waimo annud. Keige esfite läks temma Danilaste wasto, kes waenlaste selfist keige wähhemad ollid. Üffitselt tulli temma nende peale, sai nende ülle wöimust ja sundis neid rahho palluma ja üks tüf maad temma kätte jätma. Siis pöris temma

*) Se ma, mis meie aial Peterburri kubermang on, kutsuti sel aial Ingermanlandi ja Karelia maaks.

ilma aia wiitmata omma sõawäe Wennelaste wasto. Mendega olli sõddimine kül palju waewalisem, siiski läks ka se nenda ebdasi, et Wennelased pidid rahho teggema ja Ingermanlandi ja Karelia ma temma kätte jätma. Nüüd ei olnud Rootsi riik ennam ni weikene, kui temma enne olli olnud, sest Some maast seni kui Gestimani olli keik Läne-merre rand temma pärralt, ning nüüd läks Kustaw Adolhw kolmanda waenlase, Pola rahwa wasto. Liwlandi maal, mis Pola kuninga pärralt olli, sõdditi mitto aastat raskest. Perno ja Dünamünde lüna wõitis temma 1617. a. ärra; ja 1621 tulli temma sõwalaewadega Riia alla, teggi walli lüna ümber ja wõitis temma fue näddali pärrast ärra. Kui peale selle keik Liwlandi ma temma kätte sai, teggi temma selle male palju head. Perno lünnas seadis temma sure koli ehk Uniwersiteti ülles; temma kandis hvolt et lünnades ja maal Summala tenistus Ewangeliumi usso õppetuse järrele sai petud ja andis mitto muud kasfulist seadust. Agga sõddimine Pola rahwa wasto ei löpp nd weel mitte ärra, ja temma sai kui wahwa sõawäe pealik mitmes lahingas wõimust, wõitis Kura ma ja selle jao Preisi maast ärra, mis weel Pola kuninga pärralt olli, seni kui 1629. a. rahho tehti. Kustaw Adolhw on Rootsi rahwa nimme Europa maal sureks teinud, ja on Rootsi rigi piri nenda kaswatanud, et keik Läne-merre rand Some maast seni kui Marienburri lünnani Preisi maal temma pärralt olli. Agga temma ei olnud ükspäinis julge sõddija, waid ka tark wallitseja, helde kuningas ning wagga, Summala kartlik innimene, kes keigest süddamest Ewangeliumi usku hoidis ja ka selle usso üllespiddamiseks ja kaitsmiseks weel suremaid asju on teinud, kui siin on nimmetatud.

Temma teggude juttustamine jägo siin polele, sest et meie weel eddespidi, § 30, sedda peame fulutama, kuidas Kustaw Adolhw meie Lutteruse usso keige wäggemaks toeks on sanud.

Enne kui meie omma juttustamisega ebbasi läh-
hame, peame siin nattukene taggasi watama ning lüh-
hidelt nimmetama, mis sel aial, kui Rootsi ma Kris-
tjani II. käest ärra kadduš, Dani ja Norwegi maal
on sündinud. — Lutteruse õppetusest ollid sel aial ka
Dani ja Norwegi male sõnnumed sanud. Siin tun-
dis ka surem jaggo rahwast ärra, et se tödde olli,
mis Lutterus Saksa maal paawsti seaduse wasto kulu-
tas, ning piiskopid ja preestrid püüdsid ilma asjata
keelda, et Lutteruse usk ei pidand siin ennam maad
leidma. Kristjan II., kes paawsti nimmel Stokholmi
linna olli hirmutanud, wallitses ka Dani ning Nor-
wegi rigi üle wäekaubä ja üllekohtuga. Siiski ei
olnud temma paawsti sõbber mitte, waid usku prufis
temma silma kirjaks, ja nenda kuidas temma üksford
omma kurja tö jures paawsti nimme olli nimmetanud,
nenda ütles temma teineford jälle ennast Lutteruse
usko pole hoidwad, kui temma piiskopide rikkust ja
wõimust tahtis wähhendada.

Wimate jättis temma paawsti seadused foggoni
mahha ja wöttis Lutteruse usku wasto; agga temma
teud jäid kurjaks nenda kui ennegi. Keige selle läbbi
said innimeste süddamed temma poolt ärra pöördud,
ja kui temmal Holsteini hertsogi Widrigiga tülli
tulli, siis lootsid temma allamad teise peale ennam
kui temma peale ja ei tahtnud temma eest sõddida,
nenda et hertsog Widrik temma üle wõimust sai ja
temma Dani rigist ärra ajas. Rüüd lotis Kristjan
weel Norwegi rigi peale. Siina temma pöggenes,
ja sest et sel aial surem jaggo Norwegi rahwast weel
paawsti pole hoidis, siis wandus Kristjan Lutteruse
usko ärra ja tunnistas ennast jälle paawsti usko-tun-
nistaja ollewad. Agga ka se nõu läks nurja. Kaw-
wala mehhe eest ei tahtnud fegi omma werd ärra
wallada, ja kui Widrik omma sõawäe Norwegi male
läffitäs, sai temma hõlpsal wisil temma üle wõimust
ja laskis temma wangi wötta ja Dani male tua.

Seal heideti Kristjan wangi torni, kus temmal aega küllalt olli sedda kahhetseada, mis temma ello aial olli teinud; sest 16 aastat peti tedda pimmedas wangi hones. Pärast anti temmale kül laiemat ellamise rumi, agga ta jäi ifka wahhi alla, seni kui temma 10 aasta pärast ärra surri. Pärast Kristjani ärra wõitmist sai hertsog Bidrik kuningaks ülle Tani ning Norwegi ma. Se hoidis Lutteruse usso pole, agga sest et temma ellopäewad lühhikesed ollid, ei saanud temma keifi paawsti seadusi mitte ommast rigist ärra kautada. Sedda teggi temma poeg ja troni pärria Kristjan III., ja sest aiast sadik on Lutteruse usst Tani ja Norwegi maal wallitsemas.

§ 30.

Kolmekümne aastane jõdda.

Wõttame nüüd tähele panna, mis pärast Lutteruse surma Saksa maal on sündinud. Meie olleme 241. lehhekülje peal luggenud, et keiser Karel V. keif Saksa rahwast jälle tahtis paawsti seaduse alla sundida, et Saksama würstid, kes Ewangeliumi usku ollid, teine teisega nõu pidasid, kuidas nemmad wõiksid nisugguse sunduse wasto seista, ning et möllemilt poolt jõdda walmistati.

Kui nüüd Lutterus 1546. a. olli ärra surnud, siis olli ka rahho aeg otsas. Karel V. tulli Hispaaniast Saksa male, heitis nende Saksa ma würstidega ühte, kes paawsti ussoliseks ollid jänud, jõddis Ewangeliumi usso würstide wasto, wõttis faks nende seast wangi ja panni rasket seadust keifide peale, kes Lutteruse usku ei tahtnud mahha jätta. Siiski ei jõudnud temma sedda usku Saksa maalt ärra kautada, sest ürrikese aia pärast läks jõddimine Lutteruse ussuliste jälle nenda õnneks, et Kaarlit sunniti rahho teggemise tarwis keif Saksa ma würstid Augsburgi

liina kofko kutsuda. Seal leppiti mõllemilt poolt selle peale, et keiges Saksa maas usso pärrast ennam sundust ei piddand ollema, waid et iggaüks ilma keelmata sedda usku wõis piddada, mis temma omma süddame tundmise järrele arwas õige ollewat. Ürrifese aia pärrast sedda Nugsburri leppimist andis Karel V. rigi wallitsuse omma wenna kätte. Temma wend, keiser Berdinand I., ei teinud usso pärrast kellelegi liga, nisammoti ka Berdinandi poeg Maksimilian II., kes pärrast temma surma keisriks sai ja Lutteruse usso rahwast armastas, et temma kül isse paawsti usku olli. Nende aial wõis iggaüks ilma keelmata omma usku piddada, agga õiget rahholist põlwe ei olnud siiski mitte. Keigis paigus Saksa maal ellasid paawsti ussolised ja Ewangeliumi ussolised teine teise kõrwal seggamine, ja ka Austria ja Põmi maal, mis keisri pärrismaad ollid, leiti sel aial paljo Lutteruse usso kirrikuid. Wigga olli agga se, et rahwas isse rahholikult teine teise kõrwal ei ellanud. Teine ei tahtnud teise usku kannatada, ja nende waimolikud juhatajad kihutasid neid wastastiko wihhale. Sedda teggid paawsti usso preestrid, agga ka Lutteruse usso õppetajate seltsis olli paljo nisuggusi tülliteggiaid, kes ommas jutluses roppo sõnnaga paawsti usku sõimasid. Mõllemate sü läbbi olli usso riid keigis paigus leida, ja asfi läks weel kurjemaks, kui 1576. a. Rudolhw II. Saksa ma keisriks sai. Se mees olli tasfane, agga wägga holetu innimene, nenda et temma wallitsuse al iggaüks wõis tehha, mis temma tahtis. Nüüd hakkasid paawsti usso würstid mõnnes makonnas Lutteruse usso rahwast atwalikult tagga kiusama, ja Austria hertsog häwwitas ilma keisri keelmata ommas rigis keif Lutteruse kirrikud ärra, ajas Lutteruse õppetajad ommast maast wälja ja kautas Ewangeliumi usso Austria maast foggone ärra. Et nisugguse wäe-kauba wasto keisri käest abbi ei sanud, siis heitsid nüüd jälle Ewangeliumi usso würstid ühte ja leppisid

selle peale, et nemmad omma usku Saksa maal tahtsid warjata ja wäekauwa wäekaubaga keelda.

Nenda olli keif söddimisele walmis, kui Rudolhw II. 1612. a. ärra surri, ja Matias keisriks sai. Se tahtis omma wallitsuse waewa wähhendada ja andis Pömi ma wallitsuse omma wenna poea Berdiniandi kätte. Berdinand wihtas jubba lapsse põlwest sadil Lutteruse usku, sest Jesuitid ollid temma õppetajad olnud. Pömi rahwas teadsid sedda ja seisid kõwwaste selle peal, et temma neile pididi töötama Lutteruse usku rahhule jätta. Pühha wandega töötas temma sedda, ja siis sai temma Pömi ma kuningaks kronitud. Agga isse ei ellanud temma Pömi maal, waid temma seadis Pragi llinna üllema kohto, mis temma assemel selle ma ülle pididi wallitsema.

Agga Lutteruse usso rahwas sai mitmel wisil kiusatud ja naerdud; krahw Turn, kedda Pömi rahwas wägga armastas, sai ilma süta ommast ammetist lahti tehtud, kaks ueste ehitud Lutteruse usso kirrikut wöeti ärra, üks kistsuti mahha ja teine anti Jesuitide kätte, ja paljo muud nisuggust tehti, mis rahwa kartust kaswatas. Rahwa wannemad tullid kokko nõu pidama. Agga kui nüüd riidlemine ja wihta mõllemalt poolt ifka suremaks läks ajasid moistmata Pömi rahwas keif Jesuitid, kelle kihutamise läbbi keige ennamiste usso kiusamine olli tulnud, Pömi maalt wälja ja walmistasid söawägge. Kui keiser Matias neid asju kuulda sai, wihtastas temma kül nende pärrast, kes Pömi rahwale ollid liga teinud, agga wastopannejaid ei tahtnud temma ka nuhtlemata jätta, ja temma wenna poeg, Pömi kuningas Berdinand, läks söawäega nende wasto. Se sündis 1618. a. ja nenda hakkas üks södda, mis aega möda ifka suremaks läks, ja mis 30 aastat keif Saksa maad on hirmsal wisil häwwitanud ja risunud.

Matias surri jubba teisel aastal ärra, ja Pömi kuningas sai temma assemele nüüd ka Saksa ma

feisriks, nimmegea Berdinand II. Agga Pömi rahwas teggi ennast temmast foggoni lahti ja wallitses ühhe Saksa würsti, kes Ewangeliumi usku olli, Waltsi ma (Pfalz) kuurwürsti Widriki ennesele funningaks. Nemmad pallusid abbi ka teiste Saksa würstide käest, kes Ewangeliumi usso warjamise polest ollid kokko leppinud, ja need saatsid neile weikese söawäe appi. Agga suremat abbi saatsid katoliki würstid feisrile, sest nemmad ollid ka teine teisega ühte leppinud selle peale, et paawsti usf nende läbbi saaks toetud. Ürrikese aia läks söddimine Pömi rahwale eddasi, agga pea sai katoliki würstide söawäggi nende ülle wöimust. Uus Pömi funningas pöggeneš ärra, ja keif Pömi ma sai ärrawöidetud. Nüüd nuhheldi tedda ilma armota. Kaks kümmed seitse rahwa üllemat said surma möistetud, mönned heideti ello aiaš wangi ja paljo said paljaks risutud, ja nende warrandus kingiti Jesuitidele. Keif Lutteruse usso öppetajad ja koolmeistrid ajeti Pömi maalt wälja, rahwast sunniti paawsti usku piddama, ja Lutteruse usf sai keigelt Pömi maalt nenda ärra kautatud, et paljalt seal ja teal mönned innimesed tedda fallaja weel piddasid.

Pömi ma ärra wöitmene ei teinud söale weel mitte otsa, waid nüüd hakkas södda weel öiete laiale minnema. Söawäggi, mis paawsti usso würstid feisrile ollid appi saatnud, läks nüüd Pömi pirist wälja nende Saksa ma würstide wasto söddima, kes Ewangeliumi usku hoitsid. Tilli olli söawäe pealik. Se mees olli wägga tark ja wahwa söddia, agga wihhane ja ilma hallastufeta. Keigi ei jõudnud temma wasto seista. Kuhho temma läks, seal sai temma wöimust, seal teggi temma ma paljaks, ja temma röowli farnatsed soldatid tapsid mehhi ja naisi, risusid linne ja põlletasid küllasid. Siiski ei jõudnud temma keifi Ewangeliumi ussolisi paawsti wöimuse alla sundida. Saksa ma on suur, ja kui Tilli ka mitto ma-

fonda ärra wõitis, siis ei ullatanud temma sõawäggi ommeti ülle feige Saks ma. Sellepärrast püdis keiser Berdinand weel teist sõawägge walmistada, misga neid paiku risuda, kuhho Telli ei sanud. Ugga ilma fulluta ei sa sõawägge pidada, ja Berdinand kel rahha pudus olli. pididi sellepärrast teist nõu pidama. Temma kindralite feltsis olli üks rikkas, wahwa ja auwüüdja mees nimmega Wallenstein. Sel andis temma käsku, et temma omma fulluga ni paljo soldatid pididi palkama, kui wõimalik ja et temma nendega Ewangeliumi usuliste wasto pididi sõddima, ning selle kullo ja waewa tasumiseks andis ta temmale lubba, et ta waenlastega keik wõis tehha, mis ta ial tahtis.

Wallenstein kutsus nüüd feigelt poolt kofko, kes temma lippo al tahtsid tenida. Nikrutidele kes tullid, andis temma sure läerahha ja lubbas neile weel suremat saki, kui nemmad sõddimises waenlaste linne ja küllasid ilma temma keelmata saaksid risuma, ni paljo kui iggaüks jõudis. Temma kutsumise peale foggus paljo rahwast temma lippo alla, ei üksi Saks maalt, waid ka muialt. Temma kuulsa nimme pärrast tulli nikrutisi hulgani kofko, sest se olli teada, et Wallenstein tuggew pealik ja soldatide sõbber olli. Iggaüks, kes wahwa soldati au himmustas ehk kes wäekaubatööd armastas, ehk kes rööwli ammeti peale harjunud olli, ehk kes risumise saki peale lotis — tulli Wallensteinini kutsumise peale. Peale selle olli ka sel aial pikka sõa läbbi wägga paljo innimesi ommast majast ja ellamifest ilma ja nenda waeseks jänud, et nemmad mu töga ei mõistnud omma pead toita, kui sõddimise töga. Rahha pärrast, mis läerahhaks anti ja saki pärrast, mis risumifest lota olli, foggus wägga paljo julgeid mehhi Wallensteinini ümber, nenda et tal pea suur sõawäggi käes olli. Selle sõawäega läks temma nüüd nende Saks würstide wasto sõddima, kes Ewangeliumi usku ollid. Mitmes lahkingas sai temma

nende ülle wõimust, mitmed würestid ajas temma nende rigist ärra, ja selle kullo, miska temma omma sõawägge olli walmistanud, sai temma pea käsuga kätte, sest keigist ärra wõidetud makondadest risus temma ennesele arwamata suurt rikkust kokko ja suremat lotis temma weel sawat, sest süddame põhjas olli temmal se nõu (mis temma kül kellelegi ei arwaldanud), ennast wimate keisri kässo alt lahti tehha ja isse ennesele neist kokko risutud makondadest suurt kunningrifi tehha.

Tilli ja Wallenstein ollid Ewangeliumi usfulistele hirmsaks witsaks. Keif södda on raske rist, agga se södda olli keige hirmsam. Sest need kaks pealikud ei maksnud omma soldatidele mitte palka, waid sõameeste palk olli se, mis nemmad risumisega ennesele jõudsid korjata. Kes omma warra neile ei tahtnud anda, se tappeti ärra, ja kel middagi ei olnud anda, sedda pinati surmani, sest ehk temma omma warra olli ärra peitnud. Peale selle tõi wihha usso pärrast keige hirmsamaid teggusi. Paawsti ussolised sõamehed mõtlesid keif wäekaubas tö öige ollewat, miska nemmad neid sundisid, kes paawsti ussust ollid lahkunud. Wihha ja wallatuse polestipanti majasi põllema, tappeti lapsi wannemate filmi ees, teotati naesi ja tütrufuid, ja üllemate polest ei keeldud ühtegi rööwli tööd.

Se keif ei sündinud kül ühhe päewaga, waid södda kestis mitto aastat. Ewangeliumi usso würestid püüdsid iggaüks omma sõawäega omma maad ja omma rahwast nende kurja waenlaste wasto kaitsta, ja neil olli ka mõnni wahwa pealik, kes tuggewaste södis, siiski ei olnud neil õnne, waid waenlane sai sam sammult ikka ennam wõimust. Ewangeliumi usfuliste jures olli üks suur wigga, mis nende jõudo wägga wähhendas, se olli se, et nemmad ühhel meel ühte ei hoidnud. Usso polest ei olnud suurt wahhet nende wahhel, agga siiski ei olnud neil õiget usso ühhendust.

Mõnned hoidsid Lutteruse, mõnned Kalwini usso pole, ja et nemmad kül keif ollid paawsti seadused mahha jätnud ja et kül nende keifide ust Ewangeliumi põhja peal seisid, siiski põlgasid nemmad teine teist selle wahhe pärrast, mis mõnnes tükkis Lutteruse ja Kalwini usso wahhel on. Nende õppetajad tüllitfesiid selle ülle, kelle õppetud keige õigem olli, ja õppetajate riidlemine kihutas ka rahwast ja würistid wihhale, nenda et mele ühhendus ärra kaddus, ja et Lutteruse usso würistid ja Kalwini usso würistid teine teist ei aitanud, kui üks neist waenlase kätte sattus. Olleksiid nemmad keif ühhemelelisiid olnud ja ühtlase nende wasto seisnud, kes nende möllemate waenlased ollid, siis ehk olleksiid nemmad jõudnud neid ärrawärata, agga tüllitsemine enneste keskel andis waenlastele wõimust nende ülle, nenda et Tilli ja Wallenstein ühhe würisti teise järrele ärrawõitfisiid. Kui 12 aastat järjest keif Saksa ma seddawisi olli sõa hädda kandnud, ei olnud enam paljo würistisiid, kes weel olleks julgennd ehk jõudnud Ewangeliumi usso kaitsemiseks sõddida, ning pea olleks se kallis ust keigelt Saksa maalt sanud ärrakautatud, kui muialt ei olleks abbi tulnud.

Se abbi tulli Rootsi maalt. Kustaw Udolhw, Rootsi kuningas (wata 272. lehek.), olli jubba ammo sure kurbdusega neid asju kuulnud, mis Saksa maal sündisiid ja himmustas ammo jubba omma usso wende aidata, agga ni kawa kui tal Pola rahwaga sõddimist olli, ei wõinud ta muud tehha, kui Summalat koormatud Saksa rahwa eest palluda. Wimate sai Pola kuningaga rahho tehtud 1629. a., ja seddamaid walmistas temma ennast Saksa keisri wasto sõddima, et se kül raske ja waewaline ettewõtmine olli, Werdinandi wasto sõddida, kelle wõimus sel aial Saksa maal wägga suur olli. Kui 1680. a. keif walmistud olli, kutsus temma Mai kuul Rootsi rahwa üllemad Stokholmi kofko ja kulutas neile ligatud

süddamega seddawisi: „Pea 20 aastat ollen minna omma ma eest söddinud ja waewalist ello ellanud, nüüd lähhan minna jälle sötta. Ürge arwake — ma pallun teid — ärge arwage mind mitte tühja au püüdjaks, waid möttelge, et meie kohhus on Jummal ja keige usklikude ees omma usso wende aidata ja keigest jõust püda, et meie kallis Ewangeliumi usk ei saaks paawsti läbbi ärrakautatud. Issanda nimmel lähhan minna sötta, ja teadmata on, kas minna taggasi tullen, agga kui minna nüüd jubba omma ello peaks jätma, siis lodan minna kindlaste, et minna teid jälle seal nähha saan, kus ennam waewa ei olle. Säge Jummalaga!“

Peale selle jättis temma Rootsi rigi wallitsuse ja omma ainsa lapse, kuaaastase tütre Kristina, omma ministri ja armsa söbra Dfsenstierna holeks, läks 15,000 söamehhega laewa peale ja purjetas Saksama pole. Kui temma Saksama randa astus, langes temma keige söawäe nähhes põlwile mahha ja pallus Jummalat. Temma pealikud seisid temma ümber ja tõstsid ligutud süddamed Issanda pole. Kui temma nende silmis näggi wet ollewad, ütles temma: „ärge nutke, minno söbrad, waid palluge. Widda ennam palwet, sedda ennam wöitnust.“

Nüüd walmistas temma Pommeri makoõnnas nende waenlaste wasto minnema, kes seal ja teal liisnades ja küllades seisid, enne kui nemmad sureks söawäeks ühhendasid. Mitmes weikeses lahingas sai temma nende peale wöimust ja iggal pool tagganesid nemmad temma eest ärra. Ollid nad enne jubba wihhased söbdiad olnud, siis olli tagganeses nende wihhaline rövimine weel hirmsam. Needmist ja wandumist olli nende hulkades palju. Keik küllad, kust nemmad ärraläksid, põlletasid nemmad ärra. Külla rahwa, kes eest ärra ei pöggenenud, tapsid nemmad ärra, ellajad ajasid nemmad ärra, wilja ja mu waranduse, mis nemmad ärra ei wötnud, wiskasid nem-

mad wette, ja häwwitafid nenda hirmsaste maad, et mõnnes kohhas 30 wersta peal mitte üht ellaja loma ennam leida ei olnud. — Koggoni teine sõddimise wiis olli Kustawil. Temmal olli sest rahwast halle meel, kelle ma sõahädta pididi kandma. Mis temma omma sõawäe üllespiddamiseks wöttis, sedda maksis temma rahhaga. Temma pealikud pidid holega walwama, et ükski soldat liga ei teinud, ja iggaühhe regimendi jauks olli üks õppetaja säetud, kes hommiko ja õhto sõameestega palwe tundi piddas.

Swangeliumi usso rahwas Saksa maal hakkasid nüüd parremat põlwe lootma. Kuhho Kustaw Udolhw läks, seal wötsid nemmad tedda rõemuga kui omma ärrapeastjat wasto. Ka würstide süddamed läksid jälle rõemsamaks ja julgemaks, ja mõnned neist heitsid temmaga ühte. Nenda läks üks aasta heaste möda. Pommeri ja Sleswighi makoõnad said Kustawi kätte, Brandenburri fuurwürst teggi temmaga sõbrust ja andis omma sõawäe temmale abbiks. Sakseni fuurwürst tahtis ka temmaga ühte heita, siiski olli temma kawa kahhe wahhel selle polest, kas ta pididi Rootsi kuningaga sõbrust teggema, ja Kustaw fuurwastas wägga, et keif need tallitamised selle polest temma aega nenda ollid ärrawiitnud, et temma ei sanud suurt Magdeburri liinna õigel aeal waenlaste käest peasta.

Lilli, se wäggew ja kõwwa süddamega pealik, seisis sure sõawäega Magdeburri liinna ees ja tahtis sedda keisri ja paawsti wõimuse alla sundida. Temma ehitas walli liinna ümber, agga liinna rahwas, kes päewast päewa Rootsi kuningaga tullemist lootsid, sõddisid wahwaste wasto. Kue nädali pärrast, enne kui Kustaw sai tulla, wõitis Lilli liinna tormiga ärra. Reddelitega romasid temma sõamehed liinna walli peale, ja et kül liinna rahwas keigest ommast wäest wasto seisid, siiski olli waenlaste arv wägga suur ja Lilli sai wõimust. Hirmus olli nüüd tapmine, risu-

mine ja põlletamine. Ei halli peaga wannad innimesed, ei ka lapsed emma süüles ei sanud armo; suurem jaggo liinna põlletati ärra, ja koddanikute arrust, mis enne 35,000 olli, ei jänud ennam kui 5000 el-lusse, ja katoliki rahwas kiitsid, et pärrast Jerusalemma ärrarikkumist selle sarnast ei olle olnud.

Kui Sakseni kuurwürst, kes kaua kahhe wahhel olli olnud, wimate ka Rootsi kuningaga ühte heitis ja selle läbbi temma sõawäe suremaks teggi, siis arwas Kustaw Adolhw jõudo ollewat, Tilli suurt sõawägge watama minna. Ta läks temma wasto ja sai 7. Septembril 1531 Leiptsiigi liinna jures temma liggidale. Wahwust, tarkust ja ettewatamist olli wägga tarwis, sest et wäggew Tilli ei olnud seni aeani ühes ainsas lahkingas allamaks jänud. Siiski lotis kuningas Jummal abbi peale, wiis omma sõawäe waenlaste wasto ja ei püüdnud ka omma ello hoida, waid läks ifka siina, kus taplemine keige fibbedam olli, ja Jummal abbi olli temmaga, nenda et wõit temma kätte jäi ja waenlased ärrapillati ja laiale aeti.

Se õnnelik lahking satis kuningaga kätte suurt wõimust. Keif Ewangeliumi usso würstid, kes seni aeani kartuse pärrast ei olnud liikumas olnud, heitsid temmaga ühte nõusse ja temma läks nüüd katoliki würstide makondade sisse. Baieri ma, kelle kuurwürst Berdinandi keige wäggewam abbimees olli, sai ärrawõidetud. Seal tulli Tilli, kes jälle sure sõawäe olli korjanud, teist forda temma wasto, agga lahkingas sai temma ärrawõidetud ja nenda raskestes hawatud, et ta mõnne päewa pärrast ärrasurri. Nenda läks jälle üks aasta Kustawil õnnelikult möda, keif Ewangeliumi usso würstid ollid temma poolt ja mõnne katoliki würstide makonnad ollid temma wõimuse al.

Berdinandi ainus lotus olli nüüd weel Wallenstein. Sel olli seni aeani Pömi maal teggemist olnud, ja keiser andis temmale käsku, ilma aea wiitmata Rootslaste wasto minna. Kustaw Adolhw ja Wal-

lenstein piddid nüüd omma wahwust ja jõudo teine teise wasto katsuma. Mõllemad läksid tasfaste meelt möda eddasi. Teine tundis teise tuggewust, ja teine kartis teise tarkust. Kummagi ei tahtnud ilma ette watamata lahingat hakkata. Mõllemad sõawäed ollid nelli kuud teine teise liggidal ja kummagi ei julgend suurt asja ette wõtta. Wahhel seisid nemmad teine teise ees iggaüks ommas leris, wahhel läksid nemmad teine teise kõrwal ühhest paigast teise. Üks olli teist wahtimas ja otis, kas teine hakkas middagi ettewõtma. Nenda ollid nemmad Lütsemi jure jõudnud, mis üks weikene lin Leiptsi liina liggidal olli. Siin piddi lahing sama. Talw jõudis jubba kätte ja Kustaw Udolhw wöttis nõu, pikka wiitmist lõppetada.

16. Nowembril 1632 hommiko kattis pakš uddo maad. Kuningas wöttis sõariistad kätte, ja kui temma pois tahtis raudriet temma selga panna, ei sallind temma sedda rasket riet, waid ütles: „Summal on minno raudrie.“ Temma kutsus omma sõawäe lerist wälja, walmistas ja seadis temma taplusele. Weimari hertsog Bernhard sai sõawäe kurrapoolse jao üle pealikuks, parremapoolse jao wöttis kuningas isse omma hõle ja watamise alla. Kui feik seatud ja sõddimisele walmis olli, laulis feik sõawäe hull ühhe suga: „Meil tulleb abbi Summalast.“ Siis lasti sure-tükkidega waenlaste peale ja Wallensteini sured-tükkid kostsid mõnne pauguga. Agga pea jäi feik jälle waiwaks, sest et nemmad pakso uddo pärrast teine teist ei näinud. Kello 10 aeal läks ilm selgetš. Kustaw lugges lühhikese palwe, astus hobbose selga ja Rootslased ruttasid waenlaste peale, kuningas ifka ees otsas. Lahingas sõdditi mõllemal pool sure wahwusega, agga kui nad kolm tundi ollid wõidelnud, hakkas kuningaga hea poolne sõawäe jaggo jubba natufene ette jõudma ja waenlased tagganesid jalg jallalt taggasi.

Teine luggo olli sõawäe festpaigas. Kunningale todi sõnnumeid, et Rootslased seal ei jõudnud waenlaste pealekippumise wasto seista. Ilma aea wiitmata sõidab temma siina watama, kuidas ommadele abbi sata; agga te peal juhtub hulk waenlaste rüütliid temma wasto, ja ommade polest ei olle ennam temma jures kui kaks pealikud, kaks tallipoissi ja üks noor tener mõisnikude suggust. Pistoli kuul hawab temma kääwarre ja kui temma seltsimehed temma hobbose kää körwale wõttawad, tedda sealt ärrawia, saab temma teise kuli läbbi nenda hawatud, et temma hobbose seljast mahha saddab. Rüütliite hulk lähhab temma kehha ülle eddasi ja temma seltsimehed tappe-takse ärra ja aetakse pöggenema. Kuninga werrine hobbone üksi tulleb Rootslaste jure taggasi ja annab teada, mis on sündinud. Keif küssendasid kurbduse pärrast, agga Weimari hertsog Bernhard sõidab sõameeste read läbbi ja hüab: „Rootslased, Soomlased, Saksad! meie keige parrem sõbber on surnud, mis maksab meie ello weel! Lähme ja wõidame waenlased ärra temma mälestuse auuks.“ — Selle sõnna peale lätsid keif ue sõddimise wihhaga waenlaste peale. Pimmeda õfeni taplesid nemmad üht luggu, wõimus jäi nende kätte ja Wallensteini sõawäest pöggenesid paljalt mõnned Põmi male taggasi.

Et kül Lützeni lahingis läbbi Ewangeliumi ussulised suurt wõimust said, ei teinud Werdinand süiski weel rahho. Temma walmistas uut sõawägge, agga kaddunud Rootsi kuninga minister Ofsenstierna kandis ustawalt hoolt, et temma ueste jälle keife Saksa maad ennese wõimuse alla ei sündinud. Ürrikese aia pärrast juhtus Werdinandil weel teine õnnetus. Wallenstein, kes temma keige wäggewam pealik olli, hakkas omma kassu otsima ja ei holinud keisri kassust, himmustas ennesele kuningriiki, ja Werdinand sai kuulda, et temma sallaja keif selle peale walmistas, et ta keisri mahha jättaks ja omma sõawäega temma

wasto lähhaks. Nüüd olli keisril surem kartus omma sõawäe pealiko eest kui waenlaste eest, ja et ta ei julgend tedda atwalikult kinni wõtta, piddasid temma ministrid sallaja nõu ja lastsid Wallensteini mõrtsukat läbbi temma kambriis ärratappa.

Weel kaua aega pärrast sedda södditi Saksamaal. Berdinand II. surri 1637 ärra, agga temma poeg Berdinand III. püdis ifka weel söddimise läbbi Ewangeliumi usku ärrakautada, ja enne ei sanud rahho, kui mõllemal pool keif söddimise jõud foggone otsas olli. Wimate, kui 1648. a. se hirmus södda 30 aastat olli kestnud, lepsid Saksama würstid keisriga sedda wisi, et usso pärrast ennam kiusatust ei piddand ollema ja Ewangeliumi ussolised Saksamaal ilma keelmata omma usku wõisid piddada. Mis suurt kahju se pil södda on teinud, on räkimata. Pärrast rahho teggemist leiti sured makonnad tühjad ollewad, mitto ja mitto külla olli ma pealt foggoni ärrakaddunud; soldatid, rööwliid ja santa olli ennam kui töteggiaid, ja koeradki jooksid hulgakeste ilma möda ja fiskusid nenda kui hundid ellajaid ja innimesi, sest et neil isfandaid ei olnud. Paljo hädda on selle sõa läbbi sanund, siiski ta on möda läinud, agga jädaw on se kasso, et Ewangeliumi usf temma läbbi sai hoitud, ja kui meie temma peale mõtleme, siis jägo meile ka Kustaw Udolhw ifka mele, kes Summalast läkkitud meie kalli usso kallis üllespiddaja ja tuggew tuggi olli.

§ 31.

Inglisma.

Tark ja holehändja Inglisma kuningana Elisabet surri 1603. a. 70 aastat wanna ärra. Norel eal ei tahtnud temma mehhele minna, ning sest et temmal lapsi ei olnud, pärris Cotti kuningas Jakob temma troni. Jakob I., faddunud Maria Stuardi poeg,

(wata 250. lehhek.) ühendas Inglis- ja Sottima omma wallitsuse alla, ja temma aeast sadik nimmetati need kaks rifi ühte kofko Sureks Britannia rigiks, kelle kõrwal weel Trima sellesamma kuningaga päralt olli.

Jakob olli õppetud mees. Ramato luggemisega olli temmal paljo teggemist, isse kirjutas temma ka mõnne ramato, agga ministrite kätte andis temma keik wõimuse. Usso pärrast olli paljo ridu. Kolm usso seltsi olli temma rigis. Paawsti ussolised ellasid Trimaal, agga ka Inglismaal olli neid paljo üllejänud. Ewangeliumi ussolisi olli jälle kaks seltsi: piiskopi ussolised Inglismaal, ja presbiterianid Sottimaal (wata 249. ja 250. lehhek.), ja kuningas olli wägga pehme paawsti ussoliste wasto. Selle usso rio pärrast hakkasid sel aeal paljo omma pärrismaalt ärraminnema ja Põhja-Amerikamale assuma, süna, kus nüüd Põhja-Amerikama pri:riik on. Selle usso rio pärrast olli keigel pool Inglismaal kõlbmata luggo, mis pärrast Jakobi surma weel suremaks läks. Jakob I. surri 1625. a. ja temma poeg Karel I. sai kuningaks. Noor kuningas wõttis endise Prantsuse kuningaga tütre ennesele abikasaks. Se noor kuningana olli paawsti ussust ja keik Ewangeliumi usso rahwas pahhandasid temmast ja kartsid, et Ewangeliumi õige ja selge usk temma läbbi sai ärrarikkutud.

Puritanid ollid üks ishesuggu usso-selts, mis ennast arwas parrema ja puhtama ollewad, kui keik muud. Kui Inglis-rahwas paawsti usku mahajättis, siis ollid mõnned innimesed nende seas, kes sellega ei leppinud, mis Piiskopi kirrikus säeti, sest et nende arwamise järrele need ued kirriko seadused weel mitte koggoni pühha kirjaga ühte ei sündinud. Paawsti wannad seadused pidid koggoni sama ärrahawwitud, nemmad tahtsid kirrikut, usku ja ello põhjani puhastada, ning se ep siis olli, mikspärrast neid Puritanideks (puhastajaks) sõimati. Nende tahtmine ja püüdmine olli

eest otsa kül hea, agga pühha kirja luggemine, mis nemmad ei mõistnud selletada, teggi nende mele seggaseks. Nemmad püüdsid puhtaste ellada ja ei sallinud patto, nende ello wiis ja nende usk olli kõwwa; nemmad luggesid paljo palwet, piibli ramatut ja keige ennamiste wanna Testamenti; nende kõnnes olli paljo pühha kirja sõnnu. Puhhast Ewangeliumi usku pidadasid nemmad keige kallimaks, ning nemmad ollid walmis omma ello temma eest jätmas. Kided, mis nende seljas ollid, piddid puhtad ja ilma kunstita ja ehteta, ja pea juukses piddid lühhikeseks leigatud ollema. Ka nende nimmede läbbi, mis nemmad omma ristinimme asemel pruuksid, piddi nende pühha meel nähha ollema, nenda et nemmad omma ristinimme mahha jätsid ja temma asemele mõnne piibli sõnna pannid. Üks nimmetas ennast: „De-rahho, Häton“, teine: „surreta-patto Pimle“, kolmas: „Ärra-nutta Billing, neljas: „Wöitle-usso-wöitlemist Wite“ j. n. e.

Ilma põlgasid nemmad ärra, agga ennast isse nimmetasid nemmad pühhaks rahwaks. Keit kirriko seadused, mis mu ristirahwas pruuksid, ollid nende melest sadana pimmedus, altari ja kirriko ehhet ei sallind nemmad; Piiskopid nimmetasid nemmad Paali preestriks, ja ka kirriko õppetajaid ei tahtnud nemmad, waid kiitsid, et iggaüks usklik isse pühhast Waimust juhhatud on, ja nende koggoduses olli iggal ühhel lubba jutlust piddada. Agga et nemmad ennesest isse ni suurt luggo piddasid, se sünnitas aega möda ifka suremat kõrkust nende süddames, nenda et nemmad wimate keit alwaks laitsid, mis mu rahwa jures likus, ning et nemmad keit innimese seadused ärrapõlgasid.

Misugguse õppetusega ollid Puritanid pühha kirja õppetusest kaugele ärraeksinud, siiski said nemmad parlamendi kohtus ifka ennam wõimust, ja ka allama rahwa seltsis leidsid nemmad paljo sõbru. Sündmata luggo olli nüüd Londonis, ja Karel läks omma pea-innast ärra, ja läks omma sõawäe jure, mis Sotti-

ma piri peal seisis. Selle sõawäega tahtis temma wastopannejaid omma wõimuse alla sundida, agga parlamendi kohhus walmistas nüüd isse ka sõawägge, miska temma hakkas kunninga wasto sõddima. Keif rahwas olli nüüd kahte jalku lahjutud. Üks jaggo heitis kunninga alla, teine jaggo hoidis jälle parlamendi pole, ning seitse aastat sõddisid nemmad teine teise wasto, seni kui Cromwel, parlamendi sõawäe pealik, wõimust sai. Misuggune se mees olli, sago nüüd lühhidelt juttustud.

Temma nore ea ellokäit ei kõlbanud kuhugi. Temma issa, üks jõukas mõisnik, olli kül temma kaswatamise eest heaste hoolt kannud ja püüdnud tedda heaste kolitada; agga kui koliaeg möda olli ja issa ärrasurri, siis pillas Cromwel keif omma kaddunud issa warra ärra ja ellas mitto aastat wallatus ellus. Siiski pöris temma wimate selle kurja te pealt ümber. Temma olli jubba 30 aastaseks sanud, kui tal äkkitselt parremad mõtted tullid. Temma pattud langesid temma süddame peale. Tal olli kurbdus ja hädda onima raske eksituste pärrast, ta jättis ommad wannad lombed mahha ja töötas ennast parrandada. Nüüd sai ta koggoni teiseks innimeseks. Temma lahkus neist sõbrust ärra, kellega temma seni aeani olli prassinud ja püdis pühha kirja luggemise ja iggapäewase palumise läbbi sedda sallajat kaebajat waigistada, kes temma süddant waewas. Puritanide kõwwa ust ja ello-wiis olli nüüd temma melest õige ello-te, sellepärrast heitis temma nende seltsi. Sest et temma tark ja õppetud mees ning terrawa waimuga olli, sai Cromwel puritanide koggoduses pea esimeste sekka ja selle läbbi sai temma ka parlamendi kochto luliikmeks wallitseturd. Se olli esimine sam temma üllendamise te peal, sest kui parlamendi läbbi unt sõawägge walmistati, panti esite üks sõawäe jaggo temma wallitsuse alla, ja sam sammult sai temma ikka suremat ammetit. Dnmad allamad teggi temma ennesele sõbruks, sest soldatid ja

allamad pealikud armastasid tedda wägga temma hel-
duse pärrast, ning temma ei pidand ennast mitte kui
nende pealik ja üllem, waid ellas nendega ni kui
temma nende sarnane ja nende wend olleks. Veris
piddas temma puritanide usso järrele nendega palwet
ja piddas neile otsekui üks õppetaja jutlust. Piibli
sõnnad ollid allati temma suus, ja puritanide seggase
õppetuse järrele maenitses temma neid, et nemmad
paawsti sullase — Kaarli wasto wahwaste söddisid,
et nemmad omma funninga — Kristuse eest rõemuga
sõtta lähkaksid ning Pabeli funningat wõttaksid ärra-
wõita, ja kui lahking tulli, ei tagganend temma ühhegi
hädä eest ärra, waid kus feige surem hädä olli,
nähti tedda feige paksemas taplemises wõitlewad.
Selleläbbi sai temma parlamendi söawäe pealikute
seast pea feige kuulsamaks ja ausamaks, ja kui temma
mõnniford nõupiddamise pärrast söawäest ärralaksus
ja Londoni läks, siis jäi ka seal parlamendi nõupid-
damises temma sõnna ifka feige üllemaks.

Risuggune mees olli Kromwel, kelle wasto Karel
pidi söddima, ning kes wimate pärrast seitsmeaastast
sõdda nenda täieste wõimust sai, et Kaarli söawäggi
1649. a. foggoni ärrapillati ja Karel isse wangi wõeti.
Mis Kromweli süddame põhjas olli, sedda ei tea feigi.
Kas temma nore ea patto kahhetsemine, mis meie
olleme juttustanud, süddamest tulli wõi paljalt wäljas-
pidmine näitmine olli, — kas temma puhtast südda-
mest uskus puritanide õppetust õige õppetuse ollewad,
wõi kas temma paljalt silmakirjaks puritanide pole
hoidis, kes sedda teab selgeks teha: agga se on aw-
walik, et sest sadik, kui Kaarli wallitsus otsas olli,
kurri waim Kromweli süddant juhhatas.

Parlamendi kohtus peti nõu, mis nüüd sest wangi
wõetud funningast Kaarlist pididi sama. Mitmed koh-
towannemad ütlesid õige ja kohhus ollewad, funning-
liko wallitsust Kaarli kätte taggasi anda, kui temma
wõttaks töötada, Ewangeliumi usku faitsta ja rigi

wannu seädufi üllespidada. Kromwel ei lausunud sõnna. Kül ihaldas temma sedda, et üllem wallitsus temma kätte saaks; siiski ei rätinud ta isse üht sõnna, agga omma sõbrade läbbi laskis ta parlamendi wannemaid Kaarli wasto kihutada. Kromweli sõbrade sõnna jäi üllemaks ja et kül Inglisrahwas ärrakohkus, kui ta sedda kuulda sai, siiski wõimus olli parlamendi käes.

Pärrast Kaarli surma anti üllem wallitsus Kromweli kätte. Kuninga kroon ja nimmi olleks temmal kül keige armsam olnud, ning temma sõbrad tahtsid tedda ka kuninga troni peale tõsta, agga sedda ei sallinud parlament mitte. Parlament nimetas tedda Inglisma Protektoriks (kaitsejaks) ning teggi sedda seadust, et temma parlamendi abbiga rigi üle pididi wallitsema. Selle nimme al wallitses Kromwel 9 aastat Inglis, Sotti ja Trimaad. Temma wallitsus olli selle polest kül hea, et temma keif mässamist kelis ja wäggewa wõimuga rahho ommas rigis pidas, ning ka wõera ma waenlased ärrawõitis, agga wägga walli olli temma allamate wasto. Parlamendi nõuandmist ei sallinud temma, mis temma tahtis se pididi sündima, ning kui kegi julges rigi wannast õigusest rätida, siis olli ka surma nuhtlus seddamaid käes. Kaddunud Kaarli poead, Karel ja Jakob, ollid Prantsusemale ärrapõggenenud, agga Inglismaal olli neil palju sõbru, kes nende taggasitullemist ihaldasid, agga Kromwel laskis iggaühhe ärratappa, sedda temma arwas nende pole hoidwat. Kuninga nimme ei olnud temmal mitte, agga üllem wallitsus, mis temma ennesele ni wägga olli sowinud, ja kuninga wõimus olli täieste temma käes; siiski ei leidnud temma südda rõemo ei ka rahho. Temma kawwaluse ja üllekohtuse tö mällestus waewas allati temma süddant. Temma ei uskunud seddagi innimest. Ommad wannad sõbrad, puritanidgi, jättis temma mahha ja iggaüht innimest, kes temma liggi tulli, kartis temma, et ta ehk temma

ello püdis. Soldatid, kalli rahhaga palgatud, piddid temma maja wahtima. Et ta mõrtsuka mõeka kartis, sellepärast ollid temmal allati raud rided riete al. Kui temma ulitsa peal käis ehk sõitis, olli hull soldatid temma ümber, ja ommas sures majas maggas temma igga õ isse kambriis, et mõrtsukad tedda ei leiaks. Kuninga wõimus olli temma käes, kuninga austamine olli temma ümber, agga kurjateggia ahastus waewas temma süddant, seni kui temma 1658. a. haigeks jäi ja ärrasurri.

Pärast Kromweli surma sai temma poeg Rikard protektori nimme ja wallitsuse ammeti ennese kätte, agga temma olli nõrga waimo ja kartliko süddamega innimene, ja kui ued mäsämised seal ja teal hakkasid tõusma, siis andis temma omma ammeti käest ärra ja wallitsuse hool jäi parlamendi kätte. Selle läbbi sai temma kül rahholiko ello, agga rigis ei olnud rahho, sest teigis paigus olli waene luggo selle pärast, et üllemat wallitsejat ei olnud. Et sedda iggawest mäsämist waigistada, wöttis üks mees, kes omma issa-maad armastas, uut nõu piddada. Kindral Monk foggus kaddunud Kaarli sõbrad, kes weel Inglismaal alles ollid, ennese ümber, läks nendega ja omma soldatitega Londoni linnna ning andis parlamendi kohtule käsku, et ta piddi kaddunud Kaarli poea, kelle nimmi ka Karel olli, issa troni peale tõstma, kui temma lubhaks Ewangeliumi usku kaitsta ning rigi wanna seaduste järrele wallitseda. Mongi käes olli wõimus, sellepärast olli parlament sellega rahhul ja läkkitas Hollandimale, kus noor Karel sel aeal elas, käsku, et nemmad temmale teada annaksid, mis temmale pakkuti ja mis temma käest tahheti. Karel wöttis sedda rõemuga wasto, tõotas keif nimmetud tahtmised täita, astus laewa peale ning läks Inglismaale, kus keif rahwas tedda sure rõemuga wasto wöttis, kus tedda kroniti ja kuningaks Kaarliks II. nimmetati.

Keif head innimesed, kes omma isä-maad armastasid, rõemustasid, et tülli lõpnud olli ning lootsid nüüd kallist rahho aega. Agga se rõem ja lotus sai kurbduseks. Karel II. ei täitnud, mis temma olli töötanud, ning otsesui olleks temma sedda ärraunnustanud, mis asja läbbi temma isä õunetus olli tekkinud, pahhandas temma rahwa meelt, nenda kuidas kadunud olli teinud. Temma wõttis ka abbikasa, kes paawsti usku olli, temma wend Jakob — kes üksford temma aujärge pididi pärrima, sest et temmal ennesel last ei olnud — heitis awalikult paawsti usku; temma piddas suremat luggo neist teenritest kes paawsti usust, kui neist, kes Ewangeliumi usust ollid. Peale selle ei holinud temma ka rigi wannaišt seadustest mitte, ei sallinud parlamendi nõuandmist, ning teggi ja ellas omma tahtmise järrele, ni kui ei olleks temma middagi töötanud. Sel wisil ei wõinud rahho ma sees üllespetud sada. Et kül kuningaga kätte wõimus jäi wastopannejate ülle, nenda et temma 20 aastat sõawäe abbiga omma kuningliko au üllespiddas, siiski ei olnud temma wallitsuse aeal õnneliko luggo temmal ei ka temma rahwal. 1685 surri temma ärra ja temma troni pärriaks sai temma wend

Jakob II. Rahwa hea meel ja armastus, midda temma wend ennesele ei olnud püüdnud, kadus Jakobi II. käest foggoni ärra. Enne troni samist olli temma jubba Ewangeliumi usso ärraheitnud, ja kui nüüd kuningaga wõimus temma kätte sai, tahtis temma ka keif Inglis rahwa paawsti seaduse alla sundida, ja temma kutsus Jesuitid Inglismale, et nemmad keif rahwa paawsti usso pole pöraksid. Mendasammoti püdis temma ka rigi wanna õigust ja seadust ärrahäwvitada, ja wallitses ni üllekohtusel wisil, et Inglaesed selle mitme kordse hädda wasto temma wäimehhe jurest abbi otsisid. Temma wäimees olli Willem von Dranien, Hollandima taathalter (wata 261. lehek.) üks aus mees, kes Ewangeliumi usku kalliks piddas

ning omma targa wallitsuse läbbi Hollandimaad kerge põlwe sisse satis. Se tulli Hollandi sõjalaewade ja sõawäega Inglismale, keif Inglased wõtsid tedda sure rōemuga wasto, ning kui Jakob näggi, et kegi temma pole ei hoidnud, siis pididi temma ilma sure tüllita omma funninga ammeti mahhajatma. Temma jättis ka Inglisma mahha, läks Prantsusemale ellama ning andis funninga troni omma wäimehhe kätte, kedda nüüd kui Inglisma funningat Willemiks III. nimmetati. Selle armsa mehhe targa ja õiglase wallitsuse läbbi lõppetati need hirmsad mäsämised, mis pea 80 aastat Britannia riki ollid waewanud, ja Willemi III. aeast sadik on se riik meie päiwini ifka kaswanud wõimuses, rikkuses ja heas põlwes.

§ 32.

Wenne rigi kaswamine meie päiwini.

Suurwürst Swan III. Wasiljewits, kes omma rigi Mongolide wallitsusest olli ärrapeastnud (wata 197. lehhek.) surri 1505. a. ärra, ja temma poeg

Wasili IV. Swanowits wallitses ni kaua kui temma 1534. a. ärrasurri ja rigi wallitsuse omma poeale jättis. Se poeg olli

Swan IV. Wasiljewits, kes wanna suurwürsti nimme mahhajättis ja ennast tsariks laskis nimmetada; agga rahwas nimmetas tedda temma wallitsuse pärrast liignimmega: Waljuks Swaniks. Tsaar Swan IV. piddas 50 aastat omma rigi wallitsust wägewa wisiga ülles, ning finnitäs omma rigi wägge weel selle läbbi, et temma Mongolide wõimust sõddimises weel ennam wähhendas ja Kasani ja Astrakani makonna nende käest ärrawõttis.

Muido olli rigi luggo waene kül. Rahwas olli foggoni õppimata rahwas, nenda et ka keige rikkamad ja suremad ilma kolimata ollid ülleskaswanud. Tullulifud tarkused ja õppetused, mis wisaka rahwa jures.

leitasse, olliid Wennemaal teadmata. Tsaar Swan kutsus kül Saksa ja Inglismaalt mõnne meistri ja õppetud mehhe omma riiki, et nemmad temna rahwast piddid õppetama, agga neid tullejaid olli wägga wähha, sest et sel aeal muud Europalased Wennemaad hirmsaks maaks piddasid ja ei julgenud tsari kutsumise peale tulla. Kauplemist Europa rahwaga ei wõinud ka mitte olla, sest et Wenne-rigi piir weel ei ullatanud ei Läne- ei ka Musta = merreni, ning ainus soddam, kuhho kauba laewad Europamaalt Wennemale wõisid tulla, olli Arhangeli linn, ja siina hakkasid ka mõnned Inglise laewad purjetama; agga sest et nemmad waewalisi teed Ca = merrest piddid läbbi käima, olli ka nende tullemist foggone arwa.

Et Wannelased wõisid jaggedamine Europalastega fokko sada ja selle läbbi wisakaid ello kombeid õppida, ning et Wennema wõis kauplemise läbbi parrema põlwe sisse sada, püdis Swan mõnned makonnad Läne = merre weres ennese kätte sada. Sellepärrast hakkas temna mõega, welliste wasto Liwlandimaal ning ka Rootsi ja Pola kuningate wasto sõddima (wata 263. lehhes.); agga se sõdda ei läinud temmale mitte õnneks. Temma tulli kül sure sõawäega Liwlandimale wõttis ka ürrikese aiaga Karwa ning Tarto liina ärra, agga wimate pididi ta keif liinad ja makonnad jälle mahhajätma, mis ta olli ennese kätte wõitnud. Keif temma ello aeg olli Wenne = riik Europamaast lahutatud ja otsekui kõrwaline ma. Agga hommiko pole teggi temma omma rigi piri heaste laiemaks; sest ühhe Kassaka läbbi sai suur Sibberima osja temma wõimuse alla heidetud, mis otsekui foggemata sündis, mis meie siin lühhidelt tahhame juttustada.

Kassakaid olli sel aeal palju ennam kui nüüd. Pea keif Ukränema olli Kassakate käes, ja üks jaggo olli neid Wenne tsari, üks jaggo Pola kuningaga wõimuse al, ja üks jaggo ei olnud kellegi wõimuse

al, waid nende üslem, sedda hetmanniks kutsuti, wallitses nende ülle kui isse-kuningas. Söddia rahwas ollid nemmad feif, ja rõwimise ja wastopannemise läbbi teggid nemmad paljo waewa neile, kes nende piride ümber ellasid. Nisugguse rõwimise läbbi olli ka üks hetman, nimmega Sermaf Timowejew, tsari Iwani wihha kihhutanud, ja et temma nuhtlust kartis, olli temma 6000 Kasakaga ärrapöggenenud ja hommiko pole Wenne pirist foggone wälja läinud. Ma, kuhho temma läks, olli foggone tundmata, ja Tattarlased, kes seal ellasid, ei tahtnud temmale asumise rumi anda. Taggasi ei tohtind temma miinna, sellepärast püdis temma söddimise läbbi ennesele maad sata, kus temma wöis ellada. Se läks temmale eddesi ja mitmes lahingas sai temma waenlaste peale wöimust, ja üks makond teise järrele sattus temma wöimuse alla. Sel teadmata laggedal maal olli söddimine kül waewaline, nenda et temma weifene söawäggi ni heaste waenlaste möega kui külma, nälja ning mu hädda läbbi wähyanes; agga Sermaf ei jänud sellega rahhule, mis käes olli, waid midda ennam önnema olli, sedda suremaks läks temma wöimise himmo, ja mitto aastat järjest söddis temma ühte puhku. Wimate olli feif ma Wenne pirist seni kui Irtissi jõeni temma wöimuse al, agga temma wahwad söawühed ollid ennamiste ärrafurnud, ja temmal ei olnud ennam alles kui 600 Kasakat. Kui temma nüüd ärratundis, et temma jõud ennam ei kannud, sedda suurrt ärrawöidetud maad ni weifese söawäega hoida ja üllespidada, siis satis temma käskusi Wenemale taggasi, kes tsarile piddid teada andma, mis ön Sermafil olli olnud, ning kes feif sedda ärrawöidetud maad tsarile piddid pakkuma, kui temma omma wanna wihha Sermafi wasto mahhajättaks ning temmale andeks annaks. Iwanil olli hea meel, et temma ilma waewa ja fulluta omma rigi pire nenda wöis kaswatada, temma andis Sermafile andeks, wöttis selle

kingitud ma omma wallitsuse alla ning sest aiaft sadil on keif Sibberima aega möda Wenne rigi alla sanud.

Iwan IV. surri 1584. a. ärra, ja temma poeg Wedor I. sai tsariks, kes mitte ennam kui 14 aastat ei wallitsenud. Poegi ei olnud temmal, ning sest et temma ainus wend Demitri jubba enne tedda olli ärrasurnud, siis olli esimese Wennema suurvürsti Kuriki suggowõssa otsas, kui Wedor 1598. a. ärrasurri. Nüüd ei olnud keddagi õiget troni pärriat ennam ollemas, ning selle läbbi sai mitto hädda Wennerigile. Kaddunud Wedori suggulane, Boris Godunow, wöttis kül rigi wallitsuse ennese kätte, agga sest et temmal pärranduse õigust ei olnud, ei tahtnud ka rahwas temma wallitsust mitte hea melega kanda, ning seitsme aasta pärrast sai temma ühhe kawwala mehhe läbbi ärraajetud. Se mees olli üks munk, Griska Utrepjew, kes näo polest kaddunud Demitri sarnane olli. Se läks Polamale ning ütles ennast Demitri ollewat, kes mitte ei ollewa ärrasurnud, waid kes agga Borisse wihha eest ollewa floostris ärrapeidetud olnud. Polamaal leidis temma palju sõbru, kes uskufid tedda kaddunud tsari Wedori wenna ollewat, ja Pola kuningas andis temmale sõawägge, selle abbiga temma omma kaddunud wenna riki ennesele pididi pärrima. Selle sõawäega tuli temma Wennemale, kus palju innimesi ka temma pettust uskufid, ja kui temma lahkingis olli wõimust sanud, ajas temma Boris Godunowa paku ning istus Moskwa linnas Pola sõameeste abbiga tsari troni peale. Selle walle Demitri õn ei kestnud kül mitte kaua, sest ühhe aasta pärrast sai temma pettus awwalikuks, ning temma sai — mis temma töö wäärt olli — surma nuhtlust kätte; agga pärrast temma surma ei sanud weel rahho, waid kaks teist petjat eksitasid järjest rahwast ja ütlesid ennast Demitrid ollewad; ja et kül ka nende pettus awwalikuks sai, siiski olli nende läbbi rigi rahho kural wisil rikkutud.

Pola kuningas, kelle sõawäggi weel Moskwa linnas seisis, püdis sedda mäsamist ennesele käsüks pöörda. Sest et Wenne rigis õiget wallitsust ei olnud, laskis Pola kuningas omma sõawäe pealikud linnad ja maad wallitseda ning suur Wennema olli Pola kuningaga wõimuse al. Se häddaline luggo olli Wenne rahwal raske kannatada. Kaks meest, kes omma maad armastasid, Minin ja Posharski, kihutasid wõeraste wallitsejate wasto, ajasid Polakad linnast ning pea ka keigest Wenne rigi pirst wälja ja kutsusid rahwa wannemad kokko, et ma-wallitsuse pärrast nõu saaks petud. Nende läbbi sai siis 1613. a. tsariks wallitsetud aus mees

Mihael Romanow, kelle soost need keisrid weel on, kes meie aeal Wennemaad wallitsewad. Temma surri 1645. a. ärra ja temma poeg

Aleksei pärriis temma tronni ja wallitses 31 aastat nisammote austa fui temma isä. Agga fui Aleksei 1676. a. ärrasurri, jäid temmast nelli last järrele, esimesest abbikasast kaks poega, Wedor ja Swan, ja üks tüttar, Sohvia, teisest abbikasast üks poeg, Peter. Wannem poeg

Wedor Aleksejewits, foggone noor mees, sai tsariks ja wallitses targaste, agga ürrikese aea, sest temma surri jubba 1682. a. ärra. Last ei jänud temmast järrele, sellepärrast sai temma järgmine wend Swan tsari au sisse. Agga et Swan waimo andide polest foggoni nõrk olli, teggid rigi wannemad sedda seadust, et temma poolwenda Peter, kes alles 10 aastane olli, ka tsari nimme piddi kandma ja üksford temmaga ühtlase rigi ülle wallitsema, ning Peetre poolõdde Sohvia nimmetati temma wöörmõndriks nenda, et üllem wallitsus piddi ni kawa Sohvia käes ollema, fui temma käswis. Se seadus olli kül hea ja Sohvia wallitses ka muudo targaste, agga omma poolwenda ei armastanud temma mitte. Tggal wisil püdis temma Peetrit allamaks tehha ja püdis an ah

nufega rigi asju nenda tallitada et walitsus ifka temma kätte jäeks ja et Peter milalgi neist ossa ei piddand sama. Peetril olli selle wasto nisuggune waim, mis ennast ei lasnud ärrahirmutada, waid holeliko öypimise läbbi püdis tarkuses kaswada ja wöttis aegsaste jubba rigi asjade peale möttelda. Temma hohwmeister Lewoor, Sweitsi mees Genhwi liinnast, selletas temmale Saksa, Prantsuse ja mu Europama luggo, ja noor innimene panni terrawa waimuga keif öppetused tähhele ja ihaldas süddamest, et temma üksford wöiks omma öppetamata Wenne rahwast wisaka Europalaste sarnatseks teha. Moskwa liina liggidal ellas temma Preobraszenski küllas omma hohwmeistriga, ja temmaga ühhes ollid mitmed üllemate poead kolis ja Peter olli öppiate seas ifka esimene ja keiges öppimises teistest üllem. Kui naad kolitunnist lahti said, siis mängisid nemmad soldati mängi, ja Lewoor öppetas neid Saklaste soldatite öppetusi. Paljo suurtsuggu rahwast saatsid ommad poead Preobraszenski küllasse, et nemmad nore tsariga ühhes öppiksid, nenda et pea terve regiment nori innimesi seal temmaga üleskaswis. Lewoor olli selle regimenti kindral, Peter olli esite paljalt soldat, siis sai temma trummi löjaks, siis pealikuks nimmetatud, ja nenda sai temmal söawäe amet ue Saksa wisi järrele selgeks. Kui temma hakkas suremaks sama, siis läks temma wahhete peal ka Moskwa liina, rigi wannemate nõu piddamisest ossa sama, agga seal olli Sohwia ifka temma wasto ning ei tahtnud nore innimese ossasamist sallida. Midda targem pea Peetril, sedda surem wiha olli Sohwial temma wasto, ja wimate kui Peter 17 aastaseks olli sanud, tahtis Sohwia öige wäggise tedda förwale heita ja soldatite abbiga tedda omma tahtmise alla fundida. Agga nore mehhe jõud olli üllem. Omma regimentiga läks temma Moskwa, temma noorte söbrade wannemad, kes isse ka rigi wannemad ollid, hoidsid temma pole, ja Sohwia pididi järrele andma.

Temma heitis' wöörmündri ja wallitsuse ammeti mahha, ja läks floostrisse ellama ja

Peter I. wöttis rigi wallitsuse ennese kätte. Temma poolwenda Swan ellas kül weel kaua aega pärrast sedda ja kandis ka tsari nimme, agga temma kõwwa pea ei wisinud rigi asjadega teggemist tehha, ja temma olli keigega rahhul, mis Peter teggi. Parremat wallitsejat ei wöinud ka Wenne rahwale sada, kui se olli, ja suurte teggude ja kõwwa hokeandmise pärrast nimmetati tedda Sureks Peetriks. Tõsse jättis temma nüüd wanna tsari nimme mahha ja laskis ennast Europalaste wisi järrele keisriks nimmetada.

Dige imme on, mis keiser Peter omma pärrisma heaks on teinud. Temma kutsus Saksa, Prantsuse ja Hollandimaalt keisjuggu õppetud mehhi, meistrid, wäepealikuid ja mõistlikuid teggiaid Wennemale, et nemmad temma rahwast targaks teeksid. Tõsse olli temma allati õppimas. Suur keiser wöttis isse kirwe kätte ja laskis ennesele wõera meistrite läbbi näidata, kuidas honeid waja ehitada ehk laewu tehha; wõera tohtrite läest õppis temma adert laskma ja hambaid wälja tõmbama; wõerad pealikud õppetasiid tedda sõdimeise kunsti, ning mis ial Wennemaal weel teadmata olli, sedda püdis temma isse õppida. Agga temma sundis ka omma allamaid; et nemmad wanna harrimata wisi piddid mahhajätma ja wisaka rahwa tõmbel ellama. Rided piddid neil nenda tehtud ja abbe nenda aetud ollema, kuidas mu Europama wiis olli, omma lapsi piddid nemmad kolitama, ja soldatid ni heaste kui handwergid ja muud ammeti mehhed piddid omma asju nenda ajama, kuidas wõera ma meistrid neile näitasiid. Siiski teadis temma, et selle keige läbbi temma riik ei wöinud weel mitte õitsewa põlwe sisse sada, kui temmal ei olnud kauplemise läbbi teiste Europa-madega teggemist; sellepärrast püdis temma omma rigi piri merre rannani ullatada, ja ka se nõu läks temmale korda sest Türlaste wasto sõd-

dides wõitisi temma Nsowi liina ärra. Se olli esimeene sabbam, mis Wenne rigile Musta merre randa sai, ja Peter laskis nüüd keige holega laewu tehha, et temma rahwas õppis purjetama ja ülle merre fauplema.

Et weel täielikumalt tundmist sada, kuidas wisaka rahwa ello ja rikka rikide wallitsus on, läks Peter reisi peale Europama rikisid watama. Kindral Lewoor pididi kui keisri kässt Europama funningate jure minnema. Mitto keiserliko teendrit olli temma seltsis ja Peter isse läks teenri rides nendega ühhes. Seddawisi sai temma funningate asju nähha ja wõis ka feelmata allamatega läbbikäia. Ria liina kaudo läks temma Preisimale, sealt läks temma mönne Saksama würstide jure, ja kui temma wimate Hollandimale olli jõudnud, siis lahkus temma Leworist ärra. Lewoor pididi eddesi minnema Prantsuse funninga jure; isse panni Peter tõmehhe rided selga, ning läks Saardami küllasse, mis Hollandimaal merre äres on ja kus paljo laewu tehti. Seal laskis temma ennast kui wenne plotnik, Peter Mihailow, tõteggiate seltsi üllspanna, ja teggi mitto kuud kõwwaste tööd. Kirwes olla peal olli temma hommiko esimeene wäljas ja õhto olli temma wimane tö kallal. Temma suur seisus ei wõinud kaua teadmata olla, siiski ei sallinud temma middagi aupakkumist, waid ellas tõteggiate ja meistrite seltsis kui nende suggune. Kui laew walmis sai, kelle jures temma olli tööd teinud, siis ostis temma selle ärra, palgas kipperid, matrosid ja satis temma Wennenemale Arhangeli liina. Peale selle läks temma Inglismale, kus funningas Willem III. tedda aufaste wasto wõttis. Agga ka siin ei teinud temma funningliko seisusega paljo teggemist, waid otssis keige ennamiste neid paiku, kus temma middagi wõis õppida. Uurmaakrid ja muud ammeti mehhed pididid temmale omma kunsti näitma, tähhetundja prohweeseri jures käis temma kolis, ja wõeras kuub seljas läks

temma õhtul trahteri eht mu aiawitmise paika, et temma keisrugguse rahwaga läbbikäies uut asja kuulda saaks. Kuningas Willem kinkis temmale illusa sure laewa, ja Peter wöttis 25 fippert, 3 laewawäe pealikut, 30 tohtrit ning ennam kui 300 meistrit ja mõistliko teggiat omma tenistusse ja satis naad Wennemale. Inglismaalt läks temma jälle Hollandi ja Saksiamale taggasi, keis holega tähhele pannes, mis ta nähha sai; agga kui temma weel kaugemale tahtis reisida ja jubba walmis olli Italiamaad watama minnema, siis todi temmale Wennemaalt pahhad sõnnumeid.

Nenda kuidas ikka rahwa wiis on, et temma uut asja ei tahha, nenda ollid ka Peetri targad ettewõtmised ja ued seadmised Wenne rahwa mele wasto, ja soldatid, kedda sel aial trelitsiks nimmetati, kes ei tahtnud ue Saksa wiisi järrele õppida, tahtsid Peetri poolõdde Sohwia jälle wallitsuse ammetile seada. Sedda kuuldes läks Peter Wennemale taggasi. Kui temma Moskwa sai, siis ollid temma ustawad teenrid jubba trelitside peale wõimust sanud, ja Peter wöttis nüüd kätte neid nuhhelda. Nasket nuhtlust ollid nemmad küll teninud ja waljo kohto läbbi sai pea rahho keiges Wenne rigis.

Suur pudus olli sel aial Wenne rigil selle polest, et temma piir Läne merrest kaugel olli. Liivlandi, Eesti ja Ingermanlandima (wata 272. lehhek.) olli Rootsi rigi pärralt, ja Wennelastel ei olnud Länemerre rannas saddamat suggugi, kust nemmad olleksid wõinud Euroyamale purjetada. Sedda putust tahtis Peter parrandada. Rootsi kuningas Karel XI. surri 1697. a. ärra ja jättis rigi wallitsuse omma poea Kaarli XII. kätte, kes alles pool laps olli, sest temma ei olnud ennam kui 15 aastane. Iggaüks wõis arwata, et nisuggune noor wallitseja ei mõistnud omma riki hoida, ja temma pirimees, Dani kuningas, arwas nüüd parraja aia ollewat, neid mafonde jälle

taggasi sada, mis Kustaw Adolhw ennemuiste olli Dani rigi küljest ärrawõtnud. Siiski ei julgend temma üksi Rootsilastega tülli teha, sellepärast kihutas temma Pola kuningat ja Wenne keisrit, et nemmad temmaga ühtlase wõttaksid Rootsi kuningaga wasto sõddida. Käske sadeti siina ja tenna; kolmekeste piddasid nemmad nõu ja walmistasid sõawägge, et nemmad ühbel hawal peale kippudes Rootsi riki jälle ni weikeseks teeksid, kui temma enne Kustawi Adolhwi olli olnud. Kui nemmad kolm aastat ollid nõu piddanud, siis allustas 1700 a. se kaua aega walmistatud sõdda.

Dani kuningas läks omma sõawäge Rootsi piirist ülle; Pola kuningas, kes ka Sakseni kuurwürst olli, satis omma sõawäe Ria liina alla, et ta selle liina ja keif Liwlandima ärrawõidaks, ning Peter läks 80,000 Wennelasega Ingermanlandimale ning teggi leri Narwa liina ümber. Kolmest kohast kippusid waenlased peale ja Rootsi rigi ots nähti käes ollewad; agga asji läks teiseti, kui innimesed mõtlesid.

Gest otsa, kui waenlaste sallajad nõupiddamised Rootsimaal weel teadmata ollid, ei teinud noor kuningas Karel rigi asjadega paljo teggemist. Temma minister Piper olli tark ja ustaw mees, ja Karel jättis keif asjad temma hõlks, agga keif rahwas ütles, sest norest kuningast ei sa ialge õiget wallitsejat. Kolme aasta pärrast sai äkkitselt waenlaste nõu kuulda. Keif ministrid tullid nüüd kohkumisega kokko nõu piddama, kuidas nisuggust suurt hädda saaks ärra-keelda. Karel olli ka nende seltsis, agga temma olli waid ja laskis nemmad kõnnelda. Usja kaluti siina ja tenna, agga wimate arwasid keif, wõimato ollewad, kolme wäggewa rigi wasto sõddida, ja õige ollewad järrele anda ja iggal wisil rahho palluda. Siis tõusis Karel äkkitselt ommast tolist ülles ja ütles: „milgi wisil ei tahha ma üllekohtust sõdda allustada, agga kui meie rigi peale üllekohtusel wisil tükkitakse, siis ei tahha ma ial järrele anda“. Dtseskui pois sellesinnatse

ühhe tunniga olleks mehheks sanud, nenda paistis mehhe tarkus ja mehhe julgus temma filmist, ja jalla pealt walmistas temma ennast söa wasto.

Nenda fuidas Kustaw Udolhw olli teinud, nenda teggi Karel ka. Keige esste püdis ta sedda ärrawõita; kes kolme waenlase seltsist keige wähem olli. Tani söawäggi olli jubba Rootsi rigi piri, agga selle wasto ei läinud temma mitte, waid purjetas söa laewadega otsekohhe Tani kunninga pealiina, Kopenhageni wasto. Ranna liggidale saies, kus Tanilased sure tükkidega temma laewade peale lasksid; kargas temma, möel käes, laewast wälja merde, läks rinnuni weest läbbi otsekohhe sure-tükkide peale; temma söamehhed, temma immeliko julguse läbbi kihhutud, käisid temma kannul ifka eddasi, ja ühhe tunniga ollid waenlaste sure-tükkid ärrawõetud. Dhto olli käes. Teisel hommikul pididi siis liina wasto mintama, kel nüüd ennam warjajat ei olnud. Agga liina rahwa fartus olli ni suur, et Tani kunningas käsku läkkitas ja allandlikult laskis rahho palluda. Kaarlit olli hea meel, et temma ni ussinaste ühhest waenlastest peasis. Temma leppis temmaga ärra ja läks omma laewadega Rootsi male taggasi.

Siin korjas temma weel ni paljo söamehhi kui wõimalik, läks nendega jälle laewa peale ja purjetas ülle Läne merre Liwlandima pole. Perno liina al tulli temma wälja. Süggise olli käes, teed ja ilmad ollid halwad, agga ilma aia wiitmata läks temma omma söawäega Narwa pole, et sedda liina waenlastest peasta, mis Wennelastest waewati. Kui Peter temma tullemist teada sai, jättis temma omma söawäe Narwa ees mahha ja läks isse Pihkwa, kust temma weel 40,000 meest appi tahtis sada. Agga Karel ei annud ni paljo aega. 30. Nowembril sai temma Narwa liggidale. Temmal ei olnud ennam kui 8,000 meest, agga Wennelasi olli 80,000; siiski ei kohkund temma selle sure hulga eest ärra. Ilm olli hullas,

agga sest et kõwwa lummetuist Wemmelastele wasto, temmale agga järrele olli, sest lotis temma ennesele abbi, ja ilma aia wiitmata allustas temma lahhingat. Hobbone lasti temma alt mahha ja langes mahha, agga naerdes astus temma teise hobbose selga. Dm-maksid maenitsedes ja kinnitades ajas temma ifka edasi ja juhtus mädda so sisse, kus hobbone ärrawaus ja temma ühhe sapa ommast jallast ärrakautas; agga segi ei teinud temmale wiwitust, waid ilma sapata astus temma teise hobbose selga ja ajas keige paksema waenlase hulga sekka. Nenda kuidas pealik ees, nenda sõamehhed tagga. Rootsilaste sõddimine olli immelik ja kolme tunniga olli wõit nende käes. Ritto tuhhat waenlast jäid surnud mahha, 30,000 said wangi wõetud, ja mis ülle jäi, sai laiiale pillatud. Keif waenlaste sured-tükid, keif nende sõa nõu ja rahha sai Kaarli kätte, nenda et nemmad ei wõinud ni pea uut sõawägge temma wasto kogguda. Kui sedda õnnetust Peetrile teada anti, siis ei heitnud temma meelt ärra, ei püüdnud ka mitte rahho teggemist, waid ilma murreta ütles temma: „kül minno Wemmelased õppiwad ka aega möda ni wahwaste sõddima“.

Pärrast sedda wõito laskis Karel talwel omma sõawäe Liwlandimaal puhhata, agga ni pea kui 1701 a. sai ilm jälle maantefi olli parrandanud, läks temma Ria pole, ka sedda liina waenlaste käest ärrapeastma. Se lin olli minnewast Augusti kuust sadif wahwaste Pola kunninga wasto wõitlenud, ja kui Karel nüüd appi tuli, siis sai temma lahhingas Ria liina liggidal täieste waenlaste ülle wõimust. Karel sai pärrast sedda keif Karama ennese wõimuse alla ja läks siis Polamale, kus temma weel mitmes lahhingas üllemaks jäi. Pola kunningal olli nenda kitsas käes, et temma hakkas rahho palluma. Agga Karel wihtas sedda waenlast ennam, kui müüd, ja ei tahtnud enne rahho teha, enne kui ta selle kunninga olleks ärrajanud ja teise temma asfemele seadnud. Kül olli se

üks waewaline ettewõtmine, omma weikese sõawäega sedda suurt ja laia Polamaad koggoni ärrawõita, mis selle läbbi weel raskemaks läks, et Rootsi piir kangel olli, kust temma hõlpsal wifil abbi ei wõinud sada; küll pallus temma ustaw ja tark minister Piper tedda allandlikult, et temma siin rahho teeks ning selle peale mõtleks, et temma weel keige wäggewama waenlase, Peetriga, teggemist olli; agga se olli Kaarli suur wigga, et temma isfemeleline ja kangekaelne olli. Mis temma üksford nõuks olli wõtnud, sest ei jõudnud ükski tedda pöörda; ja nenda wiwis temma seitse aastat Polamaal sõddides, seni kui temma omma waenlase olli troni pealt mahha heitnud ja teise kuninga Pola troni peale seadnud.

Sel aial, kui Karel Polamaal sõddis, ei puhkand Peter mitte. Rootsilaste sõawäggi, mis Liivlandi, Eesti ja Ingermanlandimaad pididi hoidma, olli wägga weikene, ja Peter satis omma pealikutele, kes seal nende wasto sõddisid, allati uut abbi, nenda et nemmad omma sõameeste sure arro pärrast sammult ma sisse said. Tartu lin, Narwa lin sai pitka sõddimise läbbi Bennelaste kätte, ning Ingermanlandima wõitis Peter koggoni ärra. Seal Ingermanlandimaal Nawa jõe äres hakkas Peter seddamaid üht uut liina üllesehitama, mis temma omma nimme järtele Peterburri liinaks nimmetas; seal lastis temma laewu teha, miska temma rigi kaupmehhed pidid omma kaupa Europamadele saatma; siina kutsus temma Hollandi- ja Inglise maalt kaupmehhi, et nemmad siina asjusid, ning et se lin ja se ma iggaweste temmale jäeks, walmistas temma suurt sõawägge, mis Kaarli wasto pididi sõddima.

Wimate 1708 a. tuli Karel Polamaalt ärra ja sõddis jälle Peetre wasto. Tälle sai temma wõimust temma sõawäe ülle, agga et temma rahwal mona pudust olli, ei wõinud temma nenda usfinaste eddasi minna, kui enne. Üks Kassakate hetman, nimmega

Matseppa, tulli temma jure ja töötas keige omma Kassakatega Peetri wasto söddida, kui temma Ukränimale tulles, kus temma innimeste toito ja hobbooste mona rohkeste pididi ees leidma. Karel läks halwa talwatega Ukränimale, agga temma olli kurjaste pettetud. Moon olli sel talwel wägga kassin, Kassakad ei lasnud ennast Matseppa walle nõuandmise läbbi eeskitada, waid jäid keisrile sõnnakulelikuks; ja igga päew pidid waesed waewatud Rootsilased waenlaste wasto taplema, kes allati nende kannul ning nende kõrwal ollid. Karel isse sai weikeses lahingas raskeste hawatud, nenda et temma haige jallaga ennam ei wõinud ratsal sõita. Seddawisi sai temma Poltawa lüüna alla, kus Peter isse sure sõawäega temmale wasto tulli. 8. Julil 1709 a. olli siin kulus Poltawa lahing. Karel laskis ennast toli peal kahhe hobbose wahhel lenda, kus temma rahwas taplemas olli; Peter ei tagganenud ka tapluse hädda eest ärra. Kaarli hobboseid langesid kulisid hawatud mahha, Peetri kühbarast läks ka üks kuul läbbi, teine temma särgist. Ühhe sugguse wahwusega söddidi möllemilt poolt, agga wõit jäi surema wäe kätte. Rootsilaste sõawäggi sai foggoni otsa. Keik tappeti ärra ehk wõeti wangi, ja fegi muud ei sanud ärrapöggeneda, kui Karel, kedda temma teenrid ühhe tõlla peale ollid töstnud, ja paar tuhhat Rootsi rüütlid. Selle lahingaga läbbi on Rootsi riik foggoni weikeseks, agga Wenne rigi wõimus sureks jänud meie päiwini.

Karel pöggeneb ülle Wenne piri Türgimale. Seal teggi temma leri ülles, kus temma omma rüütlidega ellas, ja sultan laskis kuulsal mehhel mona ja rahha polest anda, mis temma ning temma selttimeeste üllespiddamiseks tarwis läks. Karel lotis weel suremat abbi temma käest. Temma satis käskusi sultanile, kes tedda pidid söddima kihhutama Wennelaste wasto. Sultan teggi ka sedda, agga sõas ei olnud temmal õnne, ja pea teggi temma jälle Peetriga rahho. Karel

ei wäsfind mitte Järva sultanit fihhutades, et temma piddi ueste södda wallustama, ja et kül sultan sedda ennam ei tahtnud kuulda, süisti ütles Karel, et temma uuido ei tahtnud Rootsimale taggasi miina kui Ben-nemaast läbbi Türgi sõawäe abbiga, mis sultan temmale piddi andma. Rootsimaal tullid nüüd käsud Kaarli jure, kes tedda wägga pallusid taggasi tulla, sest et temma rigi luggu ilma temma wallitsufeta wägga kitsaks läks, agga kangekaelne mees ei lasknud ennast sest nõust mitte pöördä, mis temma olli ette wötnud, et Türglased temma eest piddid söddima. Sultaniga waidledes witis temma wiis aastat ilma asjata aega, ja ellas keif selle aia ni kui üks soldat leris ja põlgas parramad ellomajad ärra. Sel ajal, kui temma otsekui kangekaelne laps Türgimaal kallist aega witis, läks keif kautseks, mis temma omma wahwa söddimise läbbi olli toimetanud. Pola kuningas, kedda temma troni pealt olli mahha lüftanud, tuli taggasi, ajas ue kuningaga ärra ja sai omma rigi wallitsuse jälle kätte. Dani kuningas hakkas ueste Rootsi rigi wasto söddima ja wöitis mõnne hea makonna ärra.

Selsammal ajal sai ka suur tüf Somemaast, ning terwe Gesti ja Liwlandima Peetri wöimuse alla. Ustawad Rootslased püüdsid kül neid makonde keige wahwusega hoida, agga nende söddimine ei mõeunud Peetri sure wäe wasto. 1710 a. piddi ka Riia lin dinnad wärrawad Wennelastele lahti teggema. Kaua aega ollid selle linna söddanikud Rootsi sõameestega ühhes Peetri sõawäele wastopannud, agga wimate, kui nälg wägga sureks läks, teggid Riia linna radi isfandad ja Liwlandi mõisnikude wannemad, kes liinas ollid, 10. Juli ku päewal leppimist seddawisi, et nemmad linna ja ma Wenne keisri kätte andsid, ning Peter lubbas neile selle wasto, et nende wannad seabused ja Butteruse ust piddid hoitud ollema ja rikku mata jääma.

Karel ei wöinud sedda ennam taggasi sada, mis sedda wist olli kaddunud. Kui temma wiis aastat olli asjata Türgimaal ellanud, siis läks temma wimate Rootsimale taggasi, ning seal olli temmal küllalt tööd, sest Tanilased ollid temma rigi piriis. Tälle söddis temma nende wasto keigest ommast jõust ja püdis Norwegimaad nende käest ärrawötta. Seal olli üks weikene kindel lin, Wridrikschal nimmi, mis temma keft talwe aial ümberpiris, ja kui temma üksford ösel ommast telgist wälja läks walli peale, et sealt fu walgega waenlaste müri watama, ei tulnud temma ennam taggasi. Temma werrine fehha leiti walli pealt. Pistoli kuul olli peast läbbi läinud ja teadmata on, kust se kuul olli tulnud; mitmed arwawad, et mitte waenlased, waid mönni walle söbber temmale sedda on teinud. Nenda surri Karel XII. 1718 a. ärra, üks mees, kes olleks jõudnud omma isfamaad keige wäggewama waenlaste eest kaitsta, kui temma hea sõbrade maenitsust olleks kuulnud ja ei olleks liig julge omma tarkuse peale olnud.

Weel kolm aastat pärrast Kaarli surma püüdsid Rootsilased waenlastele wastopanna, siis ei jõudnud nemmad ennam sõa hädda kanda ja pallusid rahho. Sellepärrast teggi Peter 1721 a. rahho nendega sedda wisi, et keft ma Väne merre weres Wiburri linnast sadik Somemaal seni kui Ria linnani Liwlandimaal Wenne rigi jauks anti, ja se on meile, Liwlandi rahwale, sureks õnneks läinud. Pea 600 aastat olli meie maal allati sõa-hädda olnud, selle läbbi, et temma kolme wäggewa rigi wahhel olli, kes temma pärrast tüllitfesid; agga sest aiast sadik, kui meie Wenne keisri pärralt olleme, ei olle mitte üht ainust forda södda meie maal olnud.

Suur keiser Peter I. teggi weel palju head seabust, mis läbbi Wennema ja Wenne rahwas ausa korra sisse ou sanud. Peterburri lin sai temma rigi pea-linnaks, ja sealt wallitfes temma sure tarkuse ja

wässiinata hõlekandmisega, mõnniford waljusega omma mitmesugguse rahwa ülle, seni kui temma 1725 a. ärrasurri. Sest et temma ainus poeg jubba enne tedda olli ärrasurnud, sai temma abikõnne

Katarina I. keisri troni peale. Agga se keisri proua surri jubba 1727 a. ärra, ja temma troni pärria olli

Peter II., kes sure Peetri poea-poeg olli. Peter ei olnud weel täis kaswanud, nenda et temma wõõr mõndriid temma assemel rigi asju tallitasid, ja 1730 a. surri temma jubba röugete kätte ärra. Pärrast temma surma sai wallitsus jälle ühhe naesterahwa kätte, kelle nimmi

Anna Swanowna. Sure Peetri wenna Swani tüttar. Temma wallitsuse aial pididi Wennerahwas rasket södda Türgima wasto söddima. Wennerlaste söawäe pealik, kindral Münnihf, olli kül tark ja julge söddia, sai ka mitmes lahkingas Türglaste peale wõimust, agga katk ja mu õnnetus, mis temma söawägge wähhendas, sundis tedda wimate, keif ärrawõidetud maid jälle taggasi andma. Anna teggi rahho sultaniga ja surri isse 1740 a. ärra. Temmal ennesel ei olnud last, agga temma õe tütrek, kes Braunschweigi hertsogiga abbiellus ellas, olli üks poeg

Swan, kes alles kahheaastane laps olli ja kedda nüüd troni pärriaks nimmetati. Siiski ei kannud se lapsokene keisri nimme mitte ennam kui mõnne ku aega, sest 1741 a. sai Sure Peetri norem tüttar

Elisabet keisri troni peale. Södda mis temma aial Preisi kuningga wasto södditi, sago pärrast jutustud, kui meie Preisima sündinud asjade jure jõuame; agga üks uus seadus, mis keiserina Elisabet teggi, on nimmetamise wäärt. Se olli se, et temma keigis ommas rigis surma-nuhtlust ärrakautas ja käs-kis, et kurjateggiaid ei pea ärrahukfatama, waid Siberimale sadetama. Temma kässo peale jäeti ka se

wanna wiis mahha, et ennam ei lubbata, furnuid firrifusse ja firriko ümber matta. Pärrest Elisabeti surma sai 1762 a.

Peter III. keisriks, kes ka sure Peetri suggust olli, sest temma emma olli sure Peetri wannem tüttar, kes kava aega Saksamaal Holsteini hertsogiga olli abbiellus ellanud. Sse olli temma Saksamaalt ennesele proua wötnud, kelle nimmi Katarina, Anhalti hertsogi tüttar, ja kui temma pool aastat pärrest troni samist ärrasurri, sai sesamma temma abbikasa Katarina II. kroni ennesele. Sel keisri proual olli pitkem igga, kui temma eelkäiatel olli olnud ja temmal ollid ka sured waimo annid; sellepärrest on temma wallitus Wenne rigile head wölwe saatnud. Mis Suur Peter olli allustanud, sedda püdis Katarina täielikult täita, ja sellepärrest nimmetakse tedda ka liignimmega Sureks Katarinaks. Temma söddimine Türgi rahwa wasto läks temma kuulsa kindrali Suworowi läbbi nenda õnnelikult eddesi, et Krimi poolsaar ja keik lõuna poolne ma, mis Musta merre weres on, Wenne rigi pärriks sai. Sure tükki Polamaast wöttis temma ka omma rigi ossaks, ja teggi sedda Austria ja Preisi rigi abbiga. Sest seni aiani olli Polamaal allati waidlemist olnud, mis temma omma kuningas ei jõudnud keelda, ja kui Pola rahwas ei jätnud omma kuningaga wasto tülitsemast, teggi Katarina Preisi kuningaga ja Austria hertsogiga seadust selle peale, et nemmad sedda maad enneste wahhel jaggasid. Iggauks wöttis temmast kolmandama ja ennesele ja Pola kuningriik sai otsa. Nenda sammoti wöttis Katarina ka Kurama ja ühhe ja Kaukasiamaaast ennese wallituse alla, agga paljo tullusam olli Wenne rigile se, mis temma omma targa seadmist läbbi rahwale teggi. Kohtopiddamist satis temma parrema jone peale, õppetud mehhi kutsus temma wöeralt maalt omma riki, rahwa õppetamise ja laste kolitamise eest kandis temma kõrwaste hoolt,

paljo usi lüüne lastis temma ehitada, kuidas Wörro liina Liivlandimaal, nenda ka paljo muud teistes kubernemängudes. Saksama tallopoegi asutas temma süna, kus maad küllalt, agga rahwast wäbha olli, et Wenne rahwas neist öppisid omma maad parremine harrima. Temma aial teige esite allustati Wenne rigis rõugeid pannema, ja et rahwas sedda uut asja ei tahtnud, andis temma isse ees head märki ja lastis ennesele rõuged panna. Haigete ja waeste majasid lastis temma paljo tehha ja kandis wäsimata teige asja eest hoolt, mis temma allamatele wöis kasuks olla, nenda et Sure Peetri ja Sure Katarina läbbi Wennema koggoni teiseks maaks on sanud. Pärast temma surma sai 1796 a. temma ainus poeg

Paul I. keisriks. Se ei ellanud ennam kui wiis aastat troni peal, agga temma wallitsusest on meile se hea mäletus jänud, et need magasid, mis nüüd igapäühhes wallas on, temma kässo peale said säetud. Pärast temma surma sai 1801 a. temma wannem poeg

Aleksander I. keisriks. Wäbha kuningaid on ma peal olnud, kes omma rigi rahwast nenda helde süddamega on armastanud, kui temma Hädda aega on temma näinud selle hirmsa Prantsuse sõa läbbi, kellest meie pärrast juttustame. Siin sago agga nimmetud, et Aleksander I. meie Marahwa heateggia olli selle läbbi, et temma kässo peale tallorahwas Liivlandi, Gesti ja Kuramaal priiks lasti, ja et temma meie Liivlandimale se kalli ande on annud, et suur-kool (Uniwersiteet) Tartu liina säeti. Last ei olnud temmal mitte, ja kui temma 1825 a. ärrasurri, siis olli temma järamine wend Konstantin, kes Warsawas ellas, ühhe kirja läbbi isse jubba troni pärrimisest ennast lahti teinud, ja temma kolmas wend

Nikolai I. sai keisriks. Mis temma aial on sündinud saab pärrast mu Europama asjadega ühhes juttustud, siin sago agga nimmetud, et temma 1855

a. ärrasurvi ja rigi wallitsuse omma poia kätte jättis. Se olli Aleksander II., kelle armoliko wallitsuse al meie praego ellame.

§ 33.

Preiji funningriik.

Preisi hertsogiriik sai 1701 a. funningrigiks nimmetud, kui Brandenburri kuurwürst Wridrif I. enast laskis funningaks nimmetada (wata 263. lehhel.). Se riik ei kaswanud selle läbbi kül suremaks, et temma suremat nimme sai, waid temma olli Euroopama rifide seltsis ni weikene, et mu rahwas selle weikese rigi suurt nimme naeruks pannid. Agga sel maal on se ön olnud, et mitto tarfa funningat teine teise järrele temma ülle on wallitsenud ja tedda rikka põlwe sisse saatnud. Aega möda on kül mönni tük maad selle rigile jure sanud, siiski ei olle temma piride laiuuse polest mitte pahjo suremaks läinud, waid hea wallitsejate targa seadmiste läbbi on temma seestjõud nenda kaswanud, et weikene Preisi riik meie aial teigewägewama rifide sekka arwatakse.

Wridrifi I. poeg Wridrif Willem I. sai 1713 funningaks. Se kandis kõwwaste hoolt, et temma rigi jõud kaswis, ei mitte selle läbbi et ta wõeraid maid ärrawõitis, waid selle läbbi, et rahwa hull temma weikeses rigis siggis, et temma rahwas rahhuga tööd tehhes ja kaubeldes rikkaks ja jõudsaks läks, ja temma sõawäggi heaste õppetud iggal aial walmis olli söddima, kui mönni waenlane ehk püdis, temma weikest riki ärraneelda. Sel aial sai Putteruse usso rahwas Austriamaal ja Hugenottid Prantsusemaal (wata 251. lehhel.) usso pärrast kiusatud, ja Wridrif Willem kutsus keik need, tedda usso pärrast sealt ärraajeti, omma riki, andis neile maad, kus nemmad

rah hul wõisid ellada ja aitas neid keigesugguse asu-
 mise nõuga. Selle läbbi said paljo holi kaid tallo pvegi
 ja ussinaid töteggiaid Preisimale, ja temma weikene
 riik läks heaste perrefaks. Sõddimist ei armastanud
 egga allustanud temma misalgi, agga temma kaswatas
 omma sõawägge sureks ja koggus sure hulga suur tükke
 ja muud sõddimise nõu, et temma iggal aial walnis
 olleks, waenlaste peale kippumise wasto omma piri
 hoidmas. Ikka olli teiste wäggewamata kunningate
 peale kippumist karta, ja sest et temma teadis, et ilma
 rahhata ei wõi sõddida, siis kandis temma keige sure-
 mat hvolt selle eest, et rigi warrandus sureks sai.
 Uhke elluga ei teinud temma teggemist, tühja kullo ei
 sallinud temma mitte, waid faks teenrit, üks kof, paar
 tallipoissi ja üks toatüdruk, kes temma prouat tallitas,
 se olli temma kunningliko maja ainus perre. Keif
 trono maksud ja rahhad kullutas temma rigi kassuks
 ja panni muist ka tagga warraks, ja kui temma 1740
 a. ärrasurri, ollid keif warranduse hõned täis kulda
 ja hõbedat. Temma troni pärria olli temma poeg
 Wridrik II. Se on keige Preisi kunningate
 seast keige targem ja keige holi kam olnud, on keige
 kuulsamaks sanud ja kutsutakse Sureks Wridriks.
 Ürrikese aia pärrast temma kunningaks samist surri
 Saksama keiser Karel VI. ärra, kelle käes ka Austria
 riik olli. Preisi kunningal olli õigus temma järrele
 jänud maist üht jaggo pärrida, mis Slesiamaks
 nimmetakse, ja kui Kaarli tüttar keiserina Maria
 Teresia sedda pärranduse oska wälja ei annud, siis
 ei kartnud Wridrik mitte Austria rigi suurt wõimust
 ja wägge, waid läks selle sõawäega, mis temma kad-
 dunud isä olli walmistanud, Slesiamale ja wõitis
 selle ärra. Slesiamana rahwas wõtsid tedda rõemuga
 wasto, sest Putteruse ussolised, kes seal ellasid, said
 temma läbbi sest usso kiusatusest ärrapeastetud, mis
 neid Austria wallitsuse aial olli waewanud. Maria
 Teresia sõddis ilma asjata temma wasto, sest Wridriki

tarfus ja nobbedus ja temma heaste õppetud sõameeste wahwus said ni mitto forda Austria kindralide ülle wõimust, et Maria poolteise aasta pärrast piddi rahho palluma ja lubbama, Slesiamaad iggaweseks aiaks Wridrikile jätta. Siiski ei wõinud Maria Teresia sedda mitte ärraunnustada, et se weikese rigi kunnigas temma ülle olli wõimust sanud, ja kahhe aasta pärrast walmistas temma jälle sõawägge, kelle abbiga temma tahtis Slesiamaad taggasi sada. Agga Wridrik sai sedda aegsaste teada ja ruttas temmale ette ja läks temma wasto sõddima, enne kui teine omma walmistamist olli lõppetanud. Selle äkkitselt peale tükkimise läbbi ajas Wridrik Austria sõawäe kaugele taggasi; agga waenlaste arw olli wägga suur, pea hakkasid nemmad jälle eddesi jõudma ja Wridrikil olli omma weikese hulgaga wägga waewaline sõddimine nende wasto. Siiski mõistis temma keiki asju ni targaste seada ja temma sõamehhed armastasid tedda ja läksid ni rõemsaste temma eest sõtta, et temma wimate jälle wõimust sai. Maria Teresia pallus jälle rahho ja töötas teist forda, et Slesiamaa temma ommaks piddi jama. Nüüd olli 12 aastat rahho.

Sellesamma usinusega, miska Wridrik sõa asju olli ajanud, sellesammaga tallitas temma ka rigi-asju rahho aial. Tööd tehhes ei wäsinud temma ial ärra. Hommiko kello 4 olli temma jubba rides ja seni kui õhtoni ei seisnud temma mitte poolt tundi ilma töta. Hommiko warra pidid ministrid temmale teada andma, mis luggo rigiga iggas paigas olli; nendega piddas temma nõu, neile andis temma käsku, et keik käsfulised tööd ja head seadused saaksid eddesi sadetud. Siis läks temma wälja omma regimendit watama ja kindralid pidid temmale soldatite õppimist näitama. Siis wöttis temma jälle neid kuulda, kel middagi kaebamist olli. Keige waesem foddanik, keige allam tallopoeg wõis ilma kartuseta temma jure minna, omma hädda temmale kaewata, ja temma walwas sure

hõlega selle ülle et kohtudes õigus piddi wallitsema ja et üllemad kellelgi liga ei teinud. Siis läks temma jälle neid honeid watama, mis temma laskis ehhitada, ehk temma mõtles ka selle peale, kuidas temma neid innimesi wõis ellama asutada, kes usso kiusatuse pärrast wõerast maalt tullid Preissimale ellama, nenda kuidas temma kaddunud isja ka olli teinud. Kui päwa tö lõppetud olli, siis olli targa innimeste jutto ajamine temmal feige armsam aiawide. Uhfust egga suurt piddo ei armastanud temma mitte, agga wägga saggedaste kutsus temma õppetud mehhi, kel kaunid waimo annid ollid, omma lauda, ja nendega leiba wõttes ajas temma tarka ja rõemfat jutto, ja nemmad wõisid temmaga kõnnelda, ni kui olleks temma nende suggune olnud. Temma olli paljo tarkust õppind ja püdis ifka weel peale õppida. Waimo tö olli temmale wägga armas, ja kui rigi asjade tallitamine tedda küllalt olli wäsitanud, siis istus temma saggedaste weel süggawa õni kirjutuse laua jures ja kirjutas kirju, miska temma omma sõbru tahtis rõemustada, ehk ka muud kirju. Meie käes on nüüd weel wiis pakso temmast kirjutud ramatut, kus temma omma aia sündinud asjad on üllespannud. Tark mängimees olli temma ka. Kui murre temma süddant kurwastas, siis wõttis temma omma armsa willespilli kätte ja ajas tedda, ühhest toast teise käies ni kauniste ja ni kaua, kui südda jälle rõemfaks läks.

Nenda kuidas Bridrit kõrwaste selle eest hooft kandis, et õigus temma ma sees piddi wallitsema, nenda ei tahtnud temma isse ka kellelgi liga tehha, et temma kül äffiline lomast olli. Rio assi, mis temmal ühhe möldrega olli, selletab sedda kauniste ärra. Kuningas olli ennesele lasknud ue aea tehha, mis temma wägga armastas ja mis temma ifka weel suremaks ja illusamaks tahtis tehha. Selle aea kõrwal seisis wanna west, ja kuningas käskis sedda illuta honet möldre käest ärraosta, et temma sedda wõiks ärra-

hävvitada ja temma asfemele illusad põesad istutada. Ugga kui mölder omma westit ei tahtnud müa, siis käsits Bridrif tedda ennese jure kutsuda ja pakkus temmale kolmewõrra suremat hinda, kui hone wäärt olli. Mölder ei tahtnud ka nüüd mitte kaupa, waid ütles: „Se west on minno isfa ja minno wannaisfa pärralt olnud, ja minna ei tahha ei miski hinna eest temmast lahkuda“. Kawa aega rätis Bridrif temmaga lahkel wisil, agga kui temma järrele ei annud, siis läks temma meel pahhaks ja temma ütles: „Kui sinna head sõnna ei kule, siis wöttan minna sedda ilma rahhata ärra! Eks sinna ei tea, et minna kuningas ollen ja wöin tehha, mis minna tahhan?“ Ugga mölder wastas: „Tah, aulif kuningas, se wöimus on teil kül, agga siis pean minna liinas selle kofto jures abbi otsima, mis teie isfe ollete seadnud, et iggal mehhel õigust saaks“. — Se sõnna kustutas Bridrifi wihha, temma jäi rahhule, westi jäi seisma, ja kui Bridrif pärrast sedda ommas aeas kõndis, siis läks temma mitto korda möldrit watama ja kõnneles temmaga kui omma hea naabriga.

Nisugugust kuningat armastasid keif temma allamad. Niskad ja waesed, liina-rahwas ja tallopoead, kindralid ja soldatid; keigil olli üks ja sesamma meel, et nemmad omma kuningat ni armisaks piddasid, et iggaüks walmis olli, wimast koppikat ja ka omma ello ärraandma, kui sedda kuningale tarwis olli. Ugga temma isfe armastas üllemaid ja allamaid, olli armoline keifide wasto, ja lahke näuga rõemustas temma neid, kel temma jures asja olli, nenda et iggaüks õiglane ilma kartuseta temma ette wöis astuda. Siiski ei wöinud kegi süüdlane temma helduse peale lota. Sesamma armoline kuningas piddas rigi wallitsust kõwwa käega, ei sallinud middagi kurja, ja kui temma kurja näuga ja omma suurte tulliste silmadeza inimese peale watas kel süüd olli, siis panni se tedda wärrisema. Temma furis silmis olli otskui tulli ja

wõimus, mis tegi ei wõinud kannatada ja mis üksford ka temma waenlase on ärrawõitnud. Sest kui sõi aial Wridrik üksford kõrwalises kohhas seitis olli, kust temma sõamehhed kangel ja üks wõi kaks pealikut üksipäinis temma kõrwal ollid, siis olli waenlaste lerist üks soldat sellesamma kohha peale juhtunud. Soldat seisis õige liggidal põesa tagga, wõttis omma püssi ja sihkis kunninga peale. Wridrik sai weel parrajal aial näha et teine filmapilgul tedda tahtis mahhalasta, agga temma ei kohkund mitte ärra, waid tõstis omma keppi ülles, watas omma suurte filmadega soldati peale ja ütles: „sinna!“ Ring temma filmade tulli olli waenlase ärrawõitnud, sest se ei julgend lasta, waid pöggeneb ärra.

Seddawisi wallitses Wridrik 12 aastat rahhus omma rigi sureks kassuks; agga temmal ei olnud ello otsani mitte rahho. Maria Teresia püdis ikka weel Slesiamaad taggast sada, ja olli sellepärrast rahho aial teiste rikide kunningaid sallaja Wridriki wasto wihhale kihhotanud, seni kui wimate Prantsuste kunningas Ludwik XV. ja Wennemia keiserina Elisabet temmaga ühendasid ja ühtlase Preisima wasto hakkasid söddima. Se olli se södda, mis seitsme aastaseks sõaks nimmetakse, mis mõnned wannad innimesed meie maal weel mälletawad, et nemmad omma wannemate käest sedda luggo on kuulnud, kui meie wäggi Pramburi (se on Brandenburri) läks. Kolmest keige suremast Europama rigist kippusid 1756. a. õhto, lõuna ja hommiko poolt sured sõawäed weikeste Preisima sisse ja püdsid temmale otsa teha. Ärraarwamata paljo innimesi on ses sõas hukka sanud, ärraarwamata paljo rahha on selle peale kullunud, pea keit Preisi makonnad said ärrarwisutud, paljo liinne ja kullasid ärrapõlletud; üksford olli pealin isse, Berlin, Wennelaste käes, ja et Wridrik kül mitmes lahingas kahhe ja kolme wõrra surema waenlase wäe pöggene ma ajas, süiski jäi temma ka mitmes lahingas

allamaks, ja mittoford olli temmal ni kitsas käes, et
 ennam peasmist ei olnud lota; agga ifka leidis temma
 uut nõu, nenda et temma ja temma riik alles jäi.
 Se olleks kül luggemise wäärt, kui meie wöttaksime
 laiemalt sellesinnatse kuulsa sõa luggo juttustada, mis
 läbbi Sure Wridriki nimmi on kuulsaks sanud, agga
 meie ei tohhi omma ramatokest liig paksuks tehha.
 Lühhidelt nimmetame agga sedda, et Wridriki tarkus,
 temma kartmata südda, temma pealikute wahwus, temma
 sõameeste ja keige temma rahwa armastus temma
 wasto, kes keif rõemuga omma wimast koppikat ja
 omma ello omma armastud kunninga eest olleksid
 jätnud, et selle keige läbbi Preisi kunningriik sai hoi-
 tud. Wimate, kui Wridrik jubba kuus aastat olli sõd-
 dinud, ja kui temma luggo jubba koggoni kitsas olli,
 surri Wennema keiserina Elisabet ärra, ja temma
 järgmine troni peal, Peter III., ei tahtnud ennam
 Wridriki wasto sõddida. Peetri südda hoidis Wridriki
 pole, temma piddas suurt Preisi kunningat kalliks ja
 kõrgeks, andis Wenne sõawäele käsku, Preisimaalt
 ärratulla, ja Maria Teresia ei jõudnud nüüd ilma
 Wennelaste abbita ennam middagi tehha, waid kui
 temma weel ühhe aasta ilma asjata olli sõddinud,
 pididi temma ning ka Prantsuste kunningas 1763. a.
 rahho teggema, ja Slesiana jäi Preisi rigi pärralt.

Pärrast rahho teggemist olli Wridriki üllem hool,
 neid wiggadusi ja rikkumisi parrandada, mis selle
 pitka sõddimise läbbi temma male ollid sanud. Temma
 wallitses nüüd weel 23 aastat rahhus omma rigi üle.
 Temma sai 74 aastat wannaks ja surri 1786. a. ärra.
 Pärrast temma aega on Preisima kunningad olnud:
 temma wenna poeg

Wridrik Wille m II., kes 1797 ärrasurri.
 Selle järgmine olli temma poeg

Wridrik Wille m III., selle aial se suur Prantsuse
 sõdda on olnud, mis meie pärrast tahhame juttustada,
 ja kes 1840. a. ärrasurri. Temma poeg

Widrik Willem IV. olli Preisima kuningas
seni kui 1860. a. lõptuseni, kus temma ärrasuri.
Temma wend

Willeml. on nüüd Preisima kuningas.

§ 34.

Ewangeliumi usso luggo Saksamaal Sure Widriki aial.

Meie olleme Sure Widriki wahwat söddimist
immes pannud, meie olleme tedda ka kiitnud temma
tarkuse, õiguse ja helduse pärrast, siiski olli üks suur
pudus temma jures, se olli se, et temma usso polest
leige olli. Temma kandis kül nende innimeste eest
hoolt, kes usso kiusatuse pärrast wöeralt maalt ollid
ärrapöggänenud ja temma riki tullid, temma laskis ka
keigis paigus, kus tarwis olli, kolid üllesseada ja kir-
rikuid ehhitada, et rahwas tarwilist õppetust saaks;
agga isse ommas süddames ei piddanud temma suurt
luggo sest õppetusest, mis õppetajate läbbi Summala
tenistuses kulutati; Piibli sõnna ei piddand temma
ka walguseks omma ello teraea peal, waid omma
mõistust ja tarkust piddas temma ommaks juhatajaks.
Isse ennese jures mõtles temma nenda: kui minna
agga õigust teen ja patto: te peal ei käi, siis saan
minna õnsaks, ja sedda juhhatamist ei olle mul tar-
wis, mis kirriko õppetuses pakkutakse.

Se olli se suur pudus, mis meie Widriki jures
peame laitma; ja nendasammoti kuidas se suur kun-
ningas — kes muudo wägga kallis mees — usso polest
leige olli, nenda leiti temma aial ka paljo muid inni-
mest Saksamaal, kes uskmatab ollid. Esimene arm,
mis Lutteruse aial süddameid ligutas, olli aega möda
leigeks jänud, ja Ewangeliumi uss olli otsekui laggu-
nemise peal. Et luggeja teada saaks, kust se riffe on

tulnud, peame ommas juttustamises nattokene taggasi minnema ja Lutteruse surmast kinni wõtma.

Meie olleme 246. lehkel. ärraselletanud, mis wahhe Lutteruse ja Kalwini usso wahhele on jänud, kui Lutterus ja Tswingli selle õppetuse polest ei mõistnud kokko leppida, mis pühha kirri pühhast õhtosõmaajast õppetab. Pärrast Lutteruse surma lahkusid need kaks usso seltsi weel ennam teine teisest ärra, kui nende õppetajad ja sure koli prohwerserid kõwwaste teine teise wasto riidlesid. Riid sünnitab wihha ja wihha läbbi lähhawad waimo filmad sõgedaks. Nenda said ka need elsitatud, kes rahwa juhatajad piddid ollema. Kirrifudes ei olnud paljo maenitjusi kuulda, mis puhta ja Summala melepärralise ello polest tarwis läksid, waid keige ennamiste maenitseti puhta õppetuse pärrast. Lutteruse rahwale kulutati, et Kalwini rahwas ei wõi õnsaks sada, sest et neil puhhas usso õppetus ei olle; Kalwini usso kirrifudes kulutati, et Lutteruse rahwas iggawest hinge hukkatust omma seggatse usso õppetuse pärrast saab. Se olli wägga kahjo, et need kaks usso-seltsi — mis ommeti mõllemad Piibli põhja peal seisid — selle rio läbbi teine teise wasto ollid; agga se kahjo läks pärrast sedda weel paljo suremaks, kui kolmekümne aastase sõa läbbi Saksama sai ärra härwitud.

Sõdda rikkub innimeste süddamed ja kumbed. Kui se pitk sõdda otsas olli, kui üllesräkimata waesuse hädda keigis paigus olli, kui innimesed selle kurja läbbi, mis nemmad ollid näinud muid teggewad, isse kurja peale ollid harjunud, siis ollid ka süddamed kõwwaks läinud, nenda et nende ussul ennam risti-innimese armastust ei olnud. Rahwas hoidis kül kõwwaste omma usku, agga ennamiste piddasid nemmad sedda õigeks ussuks, et innimene neid peab wihkama, kes teisest ussust on.

Sõdda olli kül otsas, agga sõddimise waim olli alles, ja ka õppetajate ja sure koli prohwerserite peale

olli nisuggune waim tulnud, et nemmad enneste wah-
 hel hakkasid riidlema ja omma waimo s'bariistatega
 söddima, nenda et ka Lutteruse usso õppetajad ennam
 teine teisega ühte ei sündinud. Iggauks tahtis puhhast
 õppetust üllespidada ja kui selleruse sõnnad täieste
 nende sõnnadega ühte ei sündinud, misga Lutterus
 usso tükki olli ärraselletanud, siis olli kohhe neid, kes
 ütlesid: se ei olle puhhas ust. Usso õppetuse sõnnade
 pärrast waieldi palju, agga selle ülle unmustati sedda
 wilja ärta, mis ust peab kandma.

Nenda olli siis wimate meie armsa Lutteruse kir-
 rifuga luggo seddawisi, et kül targad, õppetud ja us-
 tawad mehhed kirriko ammetid pidasid, kes keige
 holega puhhast õppetust püüdsid üllespidada, et Sum-
 mala sõnna ja Lutteruse õppetus rahwale põhjast
 põhjani ärraselletati, et neid kõrwaste maenitseti õige
 õige usso jure jada; — ja et siiski innimeste ust
 furnud ust olli. Nende ust olli ennam nende peas
 kui nende süddames. Innimesi õppetati keiki neid sõn-
 nu, misga meie omma õiget usku peame üllestunnis-
 tama, agga ust ei läinud ellawaks nende süddames,
 ja ei teinud neid ussinaks waimo ellule.

Sedda furnud usku, mis sel aial Lutteruse kirriko
 wigga olli, tahtis üks mees parrandada, kelle nimmi
 Spener, kes essimalt Strasburri liinas kirriko õp-
 petaja olli, sealt Brankwurti, siis Dresdeni, siis
 Berliini liina kutsuti ja wimate 1696. a. Halle liina
 sure-koli prohwerseriks sai. Wagga südda, ello Sum-
 malas, süddamlif armastus liggimese wastu, — need
 ollid need annid, misga Issand sedda meesi rohkesti
 olli õnnistanud. Waljo innimesi on Spener õige te
 peale saatnad ja furnust usfust õige usso pole pöör-
 nud. Issse ellas temma laitmata ello, olli ussin heale
 töle ja läks igga päew süddamliko palwega omma õn-
 nisteggia jure; agga temma wäsimata tö olli, et
 temma ka teisi selle õnnistuse osalifeks teggi, mis
 Summal neile kingib, kelle südda, meel ja ello temmale

pühhitsetud on. Kirrikus ja sures kolis maenitses temma allate, et innimene omma usku ei pea üksi päinis pähha öppima ja suga üllestunnistama, waid et temma töö ja ello kait sest usjust ka peab tunnistust andma, mis süddame Jummalale sönnawötlikuks teeb. Selle wagga mehhe maenitsus ei olnud ilma asjata. Paljo parrandasid ennast temma öppetuse järrele, ja nendega, kes weel täielikumalt öppetust ihhaldasid, piddas temma ommas majas luggemise tundi. Seal kõnnelesid nemmad temmaga waimolikuiust asjust, ja need laulud, mis temma nendega seal laulis ja palwed, mis temma nendega piddas, ollid neile ärratamiseks ja finnitamiseks. Jummal rahho olli temma pärrandus ellus, et kül mitmed innimesed ka temma wasto ollid ja tedda laitsid, ni kui olleks temma õigest usjust ärraeksinud; Jummal rahho olli ka temma surma tunnil temma õsa, kui temma 1705. a. ärrasurri. Keige Saksamale on Spener waimoliko kasso saatnud, sest seal ja teal on mitto süddant temma maenitsuse ja temma kirjade läbbi ellawama ussule sanud ärratud; siiski jäi surem jaggo wanna harjunud wisi jure ja laitsid Speneri asju. Ugga paljo neist, kes ennast Speneri öppetuse järrele seadsid, laideti ka õigusega, sest paljo neist ei hoidnud lia eest, pannid Speneri maenitsustele weel mõnne liig maenitsuse jure, nenda et nemmad pattuks söimasid, mis pat ei olle, mängiriista ajamist, tantsimist ja muud ilma süta mängi. Reidsinna si Speneri söbru, kes kurwa näo ja wäljaspiddise kombe läbbi püüdsid üllesnäidata, et nemmad mailma ollewad ärrasalganud, neid nimmetati Pietistideks, se on liigwaggaks.

Sealsammas Halle linnas olli Speneri keige armsam söbber, öppetaja Branke, kelle ellust arowalikuks saab, mis kallist wilja innimese usst wöib kanda, kui temma ellawalt süddames ellab. Branke ammeti palk olli weikene ja isse olli temma waene, siiski sai temma waeste issaks. Rende heaks korjas temma an-

did, misga temma palju waesid üllespidas, ja kui temma üksford waeste laefut lahtiwöttes nelli taalrit leidis fees ollewad, siis ütles temma rõemuga: „Se on suur tüf rahha, nüüd peame suurt asja ettewõtma.“ Nüüd wöttis temma waeseid lapsi omma majasse ja laskis neid tudentide läbbi folitada, kes neid temma pallumise peale ilma palgata õppetasiid. Ikka weel forjas temma rahha, nenda et temma pea sure ue maja wõis ehitada, kus palju waeseid lapsi üllespeti ja folitati. Et ka rikka innimeste lapsed saaksid risti-innimese wisil ülleskaswatud, seadis temma nende heaks teise koli ülles, kus nemmad rahha eest said folitud, ja selle rahha, mis neist üllejäi, kullutas temma jälle muul wisil waeste heaks.

Temma ehitas ka ramato-trükkimise maja, kus piiblid said trükkitud, mis temma oddawa hinna eest waestele müüs; temma ehitas apteki, kust waestele muist oddawa hinna eest, muist ilma rahhata rohto anti, ja palju muud nisuggust teggi temma, ja Summal õnnistas keifi temma ettewõtmisi immelikul wisil, nenda et neist honetest, mis Branke hole läbbi ehitati, kaks pitka ulitsat Halle liinas tekkisid, mis praego weel alles on, ja kust nüüd weel mitmesuggust abbi ja head waestele sadetakse. Sedda keif teggi üks mees, kes isse foggone waene olli.

Rikka ja suurtsuggu rahwa laste seast, kes Branke kolis ollid folitud, olli ka krahw Esintsendorhw, Saksenimaalt. Se olli jubba lapse põlwest sadif Jesuse armastaja olnud ja ellas pärrast omma folitamise aega omma kaddunud isfa mõisa peal, kelle nimmi Bertelsdorhw olli. Temma jure tullid 1722. a. waesed pöggenejad Bömimaalt, kes ennast Bömi ehk Märi-wendeks nimmetasiid ja pallusiid temma käest asfutamise asfet.

Märi-wennad ollid Husstitide suggust, kes pärrast Husstitide södda (wata 218. lehhef.) Bömi ja Märi-male ollid järrele jänud. Seal ollid nemmad ikka

sedda usku pidanud, mis nemmad Husist ollid sanud; paawsti seadusest ollid nemmad lahkunud, ja Summala sõnna olli nende usso põhhi; agga sest et nende ma Austria rigi pärralt olli, ollid nemmad omma usso pärrast allati paawsti preestritest kiusatud. Need kiusatused läksid wiimate nenda raskeks, et nemmad omma isämaalt pididid lahkuma. Krahw Tsintsendorhw andis neile omma mõisa küljest tükkikese maad, kuhho nemmad asutasid ellama, ja sedda külla, mis nemmad seal ehitasid, nimmetati Herrnhudiks. Nende usk olli Ewangeliumi usk, siiski ei sündinud temma teigis tükkis Lutteruse ussuga täieste ühte, agga Tsintsendorhw ei põlganud neid mitte ärra, sest et nemmad waggal wiisil ellasid. Selle rahholise ja waikse ello pärrast, mis neil seal krahwi armolise wallitsuse all olli, tullid ka muialt muist Lutteruse muist Kalwini ussolisi siina ellama; külla sai liinaks, wennalik armastus ühhendas neid keik ühheks koggoduseks, ja Tsintsendorhw, kes ajalikus asjus nende üllem olli, seadis neile ka mitto waimoliko seadust, kelle teige üllem nõu olli, et nemmad armastuses Jesuse wasto ja waimolikus ellus nenda pididid ellama, kui õnnisteggia jüngerite kohhus on. Nenda on se koggodus tekkinud, mis nüüd weel Herrnhudi ehk Welliste koggoduseks nimmetakse. Nende koggodus kaswis suremaks, nenda et ka mõnnes muus kohhas Welliste koggodused tõusid. Nemmad ollid ka nimmetamise wäärt selle polest, et nemmad missionärid läkitasid külma Kröndlandimale, kuma Läne-Indiamale ja metsaliste sarnatse Hottentotti rahwa jure Löune-Uhwrifamale. Tänno wäärt on ka se, et pärrast, kui Sure Wridrifi ajal mitme ristünnimese usk koggone leigeks olli läinud, usku weel Welliste koggoduses leida olli. Siiski laideti neid, ja neid laideti mitme asja pärrast bigusega. Et nemmad ennast Summala lapsiks, ja neid, kes nende koggodusest ei olle, ilma lapsiks peawad, — et nemmad liso ehk losi läbbi läh-

havad Jummalale käest küsima ja wastust sama, — et nemmad risti- fogguduses lahutust tevad ja teisi ei lasse omma palwe tundidest osfa sada, — et nemmad sallaja asja ja warjule hoidmist armastawad, — se ja mõnni mu asst on kül üks wigga ja eksitus, mis mitme süddamed neist on ärrapöörnud.

Weel üht teist eksimist peame nimmetama, mis Lutteruse fogguduse liikmete jures olli leida. Se sur- nud usk, mis kama aega olli wallitsemas olnud, teggi ka sedda kahjo, et paljo inimesi wimate sedda usso õppetust, mis kirrikus kulutati, ominas süddames hakkasid põlgama. Nemmad ütlesid: „õige usk ei olle mitte se, et inimene omma usku nendesammade sõnnadega üllestunnistab, mis Lutteruse ja meie endiste wannemate suus on olnud, waid usk on waim ja ello, mis mitmel wisil wõib üllestunnistada.“ Et kirrikudes ni paljo waieldi puhta õppetuse pärrast, mis sõnnast sõnnani Lutteruse sõnnadega pididi ühte sündima, se olli nende wasto meelt; agga kui nemmad nüüd hakkasid neid usso tükke ärraselletama, iggaüks sedda möda, kuidas temma arwas õige ollewad, siis eksisid nemmad pea kirriko usso õppetusest kaugele ärra. Paljo ei holind ennam kulatud õppetusest middagi, waid uskusid üfsipäimis sedda, mis nemmad omma mõistuse ja tarkuse järrele arwasid õige ollewad. Reid, kes selle te peal ollid, nimmetati Raatsionalistiks, mis inimega sedda tähhendati, et nende omma mõistus nende ainus juhataja olli. Rifugune Raatsionalist olli Bridrik ka, ja et se kunningas, kes muido ni aus ja kulus mees olli, kirriko usso pole ei hoidnud, se on paljo ärrarikkunud! Ullam rahwas jäi kül weel selle usso jure, mis nemmad omma wannemate käest ollid pärvinud, agga illemate ja õppetud inimeste seas olli neid wägga paljo, kes kül nimme polest Lutteruse fogguduse liikmeks jäiwad, agga nende süddamed ollid temma ussust kaugel ja täis sedda tõrkust, mis omma mõistuse peale ennam kui kirriko

öppetuse ja Zummala sõnna peale lotis. Se usmata luggo jäi meie usso rahwale ni kawa, kui 30 aastat pärrast Wridriki surma Zummal Prantsuse sõa ränga nuhtlusega Europa rahwast karristas ja selle läbbi nende süddamed jälle usklikuks teggi.

§ 35.

Põhja Amerikama riik.

Meie olleme 288. lehef. juttustanud, et Sakobi I. aja paljo innimesi ussorio pärrast omma isä maalt ärraläksid ja Inglismaalt Põhja Amerikamale ellama asfutasid. Se assumine olli kül waewaline. Ürra arwamata suur ja tundmata ma olli täis paksu metsa, odder ei olnud seal weel milalgi waggusid ajanud. Assujad pidid metsa laastama, immeliko paksu puid mahha rajuma ja paljo waewa näggema, enne kui naad ni paljo maad said, et naad ennesele wõisid urtsikud ülles ehbitada ja weikest põldo harrida. Keige selle tö waewa jures olli neil ka söddimise waew, sest meffalised Indianid, kes jahhi sagist ellasid ja kui wahwad küttid ka kardetawad söddiad ollid, püüdsid allati wõeraid ärratappa ja ommast maast ärraajada. Assumise waew olli wägga suur, agga waewa palk olli ka suur, sest se uus ma, mis weel milalgi ei olnud wilja kandnud, andis neile rohket leitust, nenda et töteggiad mõnne aasta pärrast, kui assumise kitsikus olli ärrakannatud, rohket üllespiddamist leidfid. Peale selle olli neil selle polest wägga wabba ello, et nemmad omma usku ilma keelmata wõisid piddada. Laias Amerikamaas ellasid wed asfutajad iggäiks üksikult omma perrega seal ja teal, kus nemmad isse ello asset ennestele ollid wallitsenud, wallitfesid omma maja ülle, teggid uut maad ni paljo peale, kui nemmad jõudsid, piddasid sedda usku, mis nemmad omma wannemate käest ollid sanud, ja teiste innimeste polest ei olnud neil mingisuggust kalmist.

Se ello kutsus ikka usi asfutajaid peale Põhja Amerikamale. Ei üksi Inglismaalt, waid ka Saksa, Hollandi, Prantsusemaalt ja muialt tullid palju innimesti sinna ellama, kel usso ehk mu rio ja kitsuse pärast ommal maal rahholist ello ei olnud, ja aega möda tõusid seal sured küllad ja linnad. Keige ennam lätsid need kohhad perrefaks, mis sure Atlandi merre weres ollid, sest seal ei ellanud rahwas mitte üksipäinis ma-harrimisest, waid nemmad hakkasid ka pea omma kaupa Inglismale wima, mis neile palju kasso tõi. Seal said Bostoni, Neu-Yorki, Wiladelphwia ja palju muud liäne kauplemise läbbi rikkaks. Keif se ma, mis Kanada piri ja Meksiko lahke wahel on, olli Inglis kunninga pärralt, kes neid mitmesuggusid makonde kubernõride läbbi lastis wallitseda; agga rahwas, mis seal ellas, olli mitmesuggusest kelest ja mitmesuggusest usfust. Ennamiste rägiti küll Inglis keelt, agga ka muud Euroyama keli olli seal kuulda, ja nendasammoti ellasid seal ka Kalkwini, Lutteruse, ja Paawsti ussolised, Puritanid, Presbiterid, Piiskopi ussolised, Belliste rahwas ja muud risti usso seltsid rahhul teine teise kõrwal, ja Inglise kunninga wallitsuse polest kanneti ennamiste ka selle eest hoolt, et nende kauplemine neil ennestel ja ka Inglismaal wõis kassuline olla.

Se rahholik seisus lõppis otssa kui 1764. a. Inglis wallitsuse polest uut maksu pärriiti, mis Amerikama asfutajad pidid maksuma, siis allustas 1775. a. asfutajate sõdda Inglisma wasto.

Euri wahwuse teggusi ei olle Amerika rahwas sesinnatses sõas küll mitte teinud. Nende sõamehed ei olnud mitte õppetud soldatid, waid nemmad ollid tallopoead, kaupmehhe sellid ja muud ammeti mehhed, kes ei mõistnud sõariistu õiete kätte wõtta. Peale selle ei olnud Amerika rahwal ka mitte õiget mele ühhendust. Küll seadsid nemmad nüüd isse ennestele parlamendi ehk üllema kohto. Agga nõupidajad ei

leppinud heaste kofko, sest et nemmad ühhe rahwa suggust ja ühhest ussust ei olnud. Inglase, Sakslase ja mu rahwa suggust, Kalwini, Lutteruse, Paarvsti ja muud ussulised ollid Amerika parlamendis ühhes koos ja paljo rido olli nende seas. Ja ka teif rahwas ei tahtnud neid käskusi täita, mis se kofhus andis. Üks makond ei tahtnud ni paljo rahha sõa kullo tarwis maksta, teine makond ei tahtnud ni paljo mehhi sõtta jata, kui parlament kästis, ja nende mitmesugguste waidlemiste pärrast olleks nende sõddimine pea nurja läinud, kui nende seas ei olleks kaks meest olnud, kes mõistfid teif neid wiggasid parrandada. Need kaks meest ollid Branclin ja Wassington. Branclin olli allama rahwa suggust. Esite olli temma ramato trükkia sel, pärrast sai temma isse trükmeistriks. Tark pea olli temmale Isfandast antud ja isse püdis temma targemaks sada, nenda et temma omma ammeti tö kõrwal paljo muud waimo tööd teggi ja mitmes õppetuses, isseärranis "wisika" õppetuses, õigeks meistriks on sanud. Temma on se, kes sedda on leidnud, et gipsi peale külwamise läbbi ristihainad rammosamaks lähhawad, et pifsewarda läbbi pifsed honetest sawad ärrapõrdud, ja muud nisuggust. Se mees sai Amerika sõa ajal ka parlamendi liikmeks wallitsetud, ja sest ajast sadif olli temma nõudmine, omma rahwa sõddimist Inglise wasto toimetada. Parlamendi kohto wannemaid maenitses temma allati, et nemmad enneste keskel riidlemist mahha jättaksid, mitto ramatud laskis temma trükkida, mis läbbi temma omma rahwast õppetas, mis suurt kahjo nemmad ennestele selle läbbi teggid, kui nemmad hea melega parlamendi seadmise alla ei heitnud, ja omma susõnaga ja firja maenitsuse läbbi on temma mitto lahku mist keelnud. Keige suremat abbi satis temma omma rahwale selle läbbi, et temma parlamendi käsko peale Prantsuse kuningaga käest läks abbi palluma. Seal Parisi liinas, kuningaga majas, kus muud ei

olnud näha, kui suri kindralid ja ministrid uhtis ri-
 dis ja kuldseis mundris, olli otsekui inime assti, et
 Branflin kui liht koddanik omma sinnise fuega tohtis
 nende sekka astuda. Agga waim on ennam kui kuub,
 ja ausa mehhe tarf könne teggi Prantsuse kuningaga
 Amerika rahwa sõbraks, nenda et temma omma laewu
 ja jalla wägge neile appi satis.

Teine mees, Washington, olli ommas nores
 eas sõa tenistuses olnud, agga pärrast sedda kaua
 aega ommas weikeses mõisas waiksel wiisil ellanud. —
 Kui Inglis sõawäggi tuli, Amerika asfutajaid sun-
 dima, wallitseti Washington ka Amerika parlamendi
 liikmeks, ja parlament teggi tedda Amerika sõawäe
 pealikuks. Sedda suurt annetit, mis temma Tätte
 usti, korra pärrast tallitada olli kül wägga raske ja
 waewalite assti. Temma sõawäel olli keigest pudus.
 Sõamehhed ollid õpmata soldatid, kel muist ka täie-
 liku ihho kattet ei olnud; sõariistad ollid pudulised,
 sõddimise nõu ja rahhagi ei olnud küllalt; — siiski
 mõistis Washingtoni tarf pea ja südda, mis omma
 maad armastas, keif wiggad parrandada. Kui waen-
 lased temma peale tullid, siis läks temma mäggede
 peale ehk sode sisse, kus nemmad temmale middagi ei
 wöinud teha; kui nemmad teise kohta läksiwad, siis
 käis temma nende kannul ehk nende kõrwal ja risus
 nende selja tagga sedda mona, mis neile järrele weti;
 kui nemmad arwasid tedda kangel ollewad, siis läks
 temma ühhe päewa ja öga mitto kümme wersta nob-
 beste eddesi ja tuli äktselt kui wälk nende peale;
 ja kui temma ka mittoford lahkingas ärrawöideti, siis
 ei heitnud temma milalgi meelt ärra, korjas ifka jälle
 uut sõawägge kokko, nenda et Inglased milalgi ei
 jõudnud temmale otsa teha. Inglased ollid sõa allus-
 tuses lootnud, selle sõddimise õige kerge asja ollewad,
 misga pole aastaga wöib walmis sada; agga Was-
 ingtoni targa sõddimise läbbi läks sõdda nenda pit-
 tale, et Inglased seitsme aasta pärrast ärratüddisid.

ja enam ei tahtnud uut sõawägge ülle laia Atlandi merre süna sata, kus surem jaggo ärralõppi, sest et wöeral laggedal maal mitto muud hädda enam tap-
 pis, kui Amerika rahwa möel. Selle abbi läbbi, mis Prantsuse kuningas Amerika rahwale satis, agga keige enam selle kindla mele läbbi, et Wasington ärra ei wässind, keikjuggust nõu waenlaste wasto prufida, — selle läbbi sai södda wimate önnelikult lõppetud. Et Amerikama ni wägga kangel Inglis-
 maalt on, et keik söddimise nõu, innimeste ja hobbo-
 moon laewadega piddi süna sama sadetud, se teggi ni suurt kullo, et Inglasted sedda enam ei wöinud kanda ja 1782. a. rahho teggid.

Sest ajast sadik on Amerika asutajad Inglaste wallitsusest lahti. Nende ma nimmetakse nüüd Põhja Amerikama rigiks; nende rigi asjad sawad selle parlamendi läbbi tallitud, mis keigist makondadest kotto tulleb, ja keige üllem wallitsus on ühhe mehhe käes, kes selle sure ammeti peale saab säetud. Sedda nimmetakse Presidentiks, agga temma ei pea omma suurt ammetit enam kui 4 aastat, sest 4 aasta pärrast wallitsetakse ikka jälle uus president. Esimene president, sedda rahwas pärrast söa lõppetust selle ammeti peale seadis, olli aus Wasington, ja 4 aasta pärrast töstsid nemmad tedda teist korda selle aujärje peale; agga kui temma selle aja ka olli ärrateninud, siis ei wötnud temma enam sedda au wasto, waid andis omma ammeti käest ärra ja läks omma weikese möisa taggasi, kus temma waiksel ja allandlikul wiisil ellades omma ellopäiwi lõppetäs.

Nenda on Põhja Amerika riik tekinud, kuhho ka meie ajal ikka weel paljo usi asutajaid Europamaalt lähhab, ja mis selle läbbi iggal aastal suremaks ja perrefamaks kaswab. Selsinnatsel meie ajal on sealt mitto head asja kuulda: sealt on suur piibli selts, selle armust ka meie marahwale mitto kuhhat Uut Testamenti on kingitud; sealt lähhawad paljo mis

sionärid wälja pagganaid ristiinnimeseks teggema, ja
 muud nisuggust; — agga seal on ka mitto wigga.
 Diget mele ühhendust ei olle nüüdgi seal leida; rahha
 ahnus ja Mammona tenistus efsitab paljo õige te
 pealt ärra; rahwal on üllelia suur wõimus, nenda
 et seal paljo kurja tehakse, mis nende parlament ei
 jõua keelda; saggedaste riidleb üks mafond teise wasto;
 agga keigesurem wigga ja häbbi on se, et neis ma
 fondades, mis ennam lõuna pool on, neegrid weel
 raskes orja põlwes petakse (neegrid on pärris-rahwas).
 Se riik on ikka weel, ni kui noor ja uus, üks wig
 galine riik, kelle mitmesuggused wiggad ehk aega
 möda sawad parrandud.

§ 36.

Prantsusema.

Kui meie nüüd mitto asja olleme juttustanud,
 mis teistes rigides meie päiwini on sündinud, siis on
 waja nüüd jälle Prantsusemale taggasi miina ja
 sedda luggo ärraselletada, mis selle maga on olnud,
 sest et Prantsusemaal ni sured agga ka ni hirmsad
 asjad on sündinud, et pea keige Europama seisus
 nende läbbi sai ümbermudetud. Prantsuse asju jut
 tustades same siis ühtlase ka neid asju juttustama,
 mis mu Europama rigides on sündinud. Lähme siis
 Prantsusemale taggasi ja wõtkem jälle sealt finni, kus
 selle ma kallis kuningas Hindrik IV. ärrasurri (wata
 256. lehhel).

Kui Hindrik IV. 1610. a. ärrasurri, olli temma
 poeg ja troni pärria Ludwig XIII. ühheksa aastane
 laps, ja temma emma ja ministrid wallitsesid temma
 assemel; agga ka pärrast, kui temma ontmas eas olli
 kaswanud, jättis temma rigi asjad ennamiste minis
 trite holeks, sest et temma waimo andide polest isse
 wägga puduline olli. Temma ministrite seast on üks

mees, kelle nimmi Risheljö, wägga kuulsaks sanud. Se olli essite preester, agga omma tarkuse ja lawwaluse läbbi sai temma ikka surema ammeti peale, seni kui temma wimate kunninga esimeseks teenriks sai. Temma targa nõuandmise läbbi sai nõdder kunningas mitme waenlase peale wõimust, agga temma lawwaluse ja üllekohto läbbi sai allamile ka paljo kurja tehtud. Keige kurjem asst olli se, et Hugenottid jälle usso pärrast said kiusatud. Se rahho, mis Hindrik IV. neile olli töotanud, rikkuti ärra, werrises söddimises wõeti need lünnad nende käest ärra, mis neile warjo paigaks ollid antud, ja keigest õigusest jäid nemmad ilma, nenda et sest ajast sadik Ewangeliumi ussoliste ello Prantsusemaal wägga waene olli.

Ludwig XIII. surri 1643. a. ärra, kui temma poeg ja troni pärria Ludwig XIV. alles wie aastane laps olli. Jälle pididi nore kunninga emma temma minis- tritega rigi asju tallitama; agga kui Ludwig 18 aastane olli, siis wöttis temma rigi wallitsuse ennese kätte. Ludwig XIV. olli foggone teine mees, kui temma nõdder issa olli olnud. Isfemeleline ei sallinud temma sedda mitte, et ükski tener middagi olleks teinud, mis temma isse ei olleks käskind; kōwwa käega pidbas temma rigi wallitsust ja hõlega walwas temma selle ülle, et temma tahtmine sai täidetud, ja targaste mõistis temma ka nisuggusid teenrid ennesele wallitseda, kes targad ja kõlblikud ollid, iggäüks ommas ammetis. Nenda olli temma wäggew wallitseja, ja temma olleks wõinud omma riki wägga õnneliko korra peale jata, kui temmal ka helde ja wagga südda olleks olnud. Agga selle polest olli suur pudus. Temma tahtis surem olla, kui keit teised Euroyama kunnin- gad, ja süddame kõrkus sundis tedda, söddimise läbbi omma rigi laiusst kaswatama. Saksa ja Hollandi, Inglise ja Hispaniama wasto on temma ilma asjata söddinud, ja kui üks södda olli lõppetud, siis hakkas temma pea jälle teist, nenda et temma pitka wallitsuse

aial, mis 72 aastat kestis, rahho aega wäbha on olnud.

Omnia surelise süddamega arwas temma keif hea ollewad, mis temma teggi, ja sellepärast ei holinud temma õigusest suggugi. Kest rahho aial, kui kellegi wasto tulli ei olnud, läkkitas temma omma sõawäe Saksamale, ja kistus äkkitselt Luksenburri, Lotringi ja muud makonnad, kalli Strasburri ja muud liinad ilma nende teadmata omma wõimuse alla. Sured makonnad Saksama yiri peal on temma kogaone laggedaks teinud; sest kui temma olli üllekohtusel wisil wõera ma sisse tülkinud ja Saksa keisri wäggi tulli, kurje rööwolid ärraajama, siis laskis temma keif liinad ja küllad ärrapõlletada, mehhed, naesed, lapsed ärratappa, ärrapillata ehk Prantsusemale weddada.

Sellesamma wäekaubaga teggi temma ka üllekohtut omma rigis. Kui temmal pahha meel ühhe innimese peale olli, siis läkkitas temma mõnne pealikule kirjaga käsku, sedda innimest wangi panna. Kohtomõistmisega ei sanud selle innimese jä mitte ärraselle tud, waid õsel sai temma ommas wajas finni seutud, mõnde teadmata wangi hone wetud, kus temma ello otsani pimmedas keldris pididi istuma, ja temma omased ei sanud kunnagi teada, kuhho temma olli jännud ehk mis temmast sanud. Siiski olli Ludwig XIV. pealt nähha helde ja suur kunningas. Innimesed, kes temma mele pärast ollid, teggi temma kunningliko kinkimise läbbi rikkaks; õppetud mehhed, kes kasulisi ehk illusaid ramatuid kirjutasid, said temma käest palju rahha; ja nenda kuidas temma isse sures uhkuses ellas, nendasammoti tahtis temma, et keif temma teenrid uhkeste ellasid ja et nende ello kumbed pealt nähha wisakad ja illusad ollid. Keiges Europamaas ei olnud ükski kunninga maja temma maja sarnane. Selle keige peale kullutas temma ilmoftata palju rahha. Ka usfo polest pididas temma ennast pealt nähha wisi pärast. Katoliki firrifud ehhitas temma keige illuga,

ja isse käis temma igga hommiko omma lossi kirrikus
Summalat pallumas.

Agga puhtast ellust ei holinud temma mitte. Om-
ma abbikasa kõrwal olli temmal ifka mõnni liignaene,
kellega temma arwalikus abbi-ello rikkumises ellas, ja
omma halwa eelkäimisega rikkus temma omma rahwa
kõmbed nenda ärra, et nemmad ka teggid, mis nende
kuningas teggi, ja et sest aiast sadik kimalus ja häb-
bemata ello Prantsuste seas hakkas tõusma. Kui
temma wimate wannaks läks ja surma peale hakkas
mõtlemä, siis langes pattude mällestus temma südda-
me peale. Et Summal temmale wõttaks pattudandeks
anda, tahtis temma Summalale melehead teha, ja
sedda leppitamist lotis temma selle läbbi ennesele sa-
wad, et temma keif wõera usso piddajad paawsti us-
sule sunniks. Hugenottid ollid temma melest walle
usso teenrid, ja temma andis käsku, et keif Ewange-
liumi usso rahwas ennast piddid paawsti seaduse alla
allandama. Nüüd olli jälle usso kiusamine käes.

Nenda on Ludwig XIV. 72 aastat wäggewa agga
üllekohtuse waimuga Prantsusema ülle wallitsenud, ja
fui temma 1715. a. ärrasurri, siis olli temma rigi
piir kül nattukene laiem kui enne, temma kuninga
maja hiilgaw ja illus, ja temma nimmi kardetaw ja
suur; agga temma rigi rahwas olli foggone waeseks
jänud, temma rigi warra olli otsas ja sure wõlla
foorma al, ja temma rahwa ello kõmbed ollid foggone
ärrarikkutud. Temma olli ni kawa ellanud, et temma
weel isse omma poea ja poea-poea olli matnud ja
pärrast temma surma ei olnud muud troni pärriat
ollemas, kui temma poea-poea-poeg, kes wie aastane
laps olli. Nenda sai jälle üks laps troni peale, kelle
nimmi

Ludwig XV. Se rikkus omma rahwa põlwe
weel enam ärra, kui temma wanna-issa olli teinud.
Kui temma alles laps olli, siis wallitsesid kõlwatumad
ministrid rigi ülle, agga kui temma mehheks sai, ei

möttelnud temma mu peale, kui krono rahha ärrapil-
lata ja mitme liignaefega häbbemata ello ellada. Sälle
on, keif temma ello kombeid juttustada, sellepärrast
nimmetame agga sedda, et temma sureks rigi kahjuks
kaua aega on ellanud, sest temma ei surnud enne
ärä, kui 1774. a.

Need laks kunningad, Ludwig XIV. ja Ludwig XV.
ollid 131 aastat järjest wallitsuse ammetit piddanud,
ja selle pitka aiaga olli Prantsuse rigi ja rahwa luggo
wimate foggone kurjaks läinud. Suur waesus olli
keigil pool nähha; krono maks olli wägga suur, siiski
olli rigi warranduse laefas allati tühhi, sest et need
kunningad ni paljo rahha ollid wölgo wötnud, et in-
tressi maksimine ennamiste keif maksud ärrakullutas ja
et sedda ülle ei jänud, misga söameestele ja krono
teenritele nende tenitud palka pididi maksetama. Sure
waesuse läbbi sünnitati pattust ello; peale selle olli
kunningate eeskäimine ka rahwa ello kombeid ärrarik-
kunud, nenda et üllemad ja allamad innetul wisil
ellasiid. Kristiusk isse olli otsekui kaddumas. Kirrifutes
peti kül Jummalä tenistust paawsti seaduse järrele,
agga rahwas piddas sedda ennamiste seaduse tööks,
ja ei möttelnudgi meleparrandamise peale. Paljo
pah handasiid ennast ka neist preestritest, kes omma
pühha ammetit kurja ello wiside läbbi teotasiid; paljo
tundsiid ka paawsti seaduste tühjust ärra, ja kui nem-
mad sedda ei wöinud uskuda, mis nende kirrifutes
sai kulutud, ja kui neil piiblit ei olnud, kust nemmad
parremat õppetust olleksiid leidnud, siis jäid nemmad
wimate keigest usjust ilma. Sel aial olli Prantsuse-
maal wägga paljo innimesi, kes risti rahwa nimme
kandsiid, agga ommas süddames keif usku tühjaks pid-
dasiid ja ka arwalikult ennast kõnnes ja kirjades üt-
lesiid usmata ollewad.

Mi waene luggo olli Prantsuse rahwaga, kui
1774. a. Ludwig XVI. nende kunningaks sai. Tem-
ma isja olli wimase kunninga poeg ja aus mees

olnud, kes enne aega olli hauda läinud. Temma kahhetümne aastane poeg, Ludwig XVI., kes nüüd kuningaks sai, olli ka aus ja wagga noor mees, kes töö melega püüdis omma rigi mitmesuggusid wiggasid parrandada. Agga riffe olli liig suur ja murre ja wallitsuse töö läks waesel kuningal aastast aastani raskemaks. Keige kitsam luggo olli rahha polest. Rigi kullo olli suur. Sõa wäggi, kotho wannemad, keif kuningaga teenrid pidid palka sama, agga pearahha ja mu krono maks, mis sisse tulli, ei ullatanud, et iggamees omma tenitud palka wõis sada, ja helde kuningas ei tahtnud rahwa käest suremat makso nõuda, sest et nemmad muido jubba waesed ollid. Kül jättis kuningas ommas ellamises keif asjata kullutamist mahha, kül jättis temma sedda uhket ello mahha, mis endised kuningad ollid ellanud, ja kuld- ja hõbbe-riistadki, mis temma kuninglikus majas ollid, laskis temma rahhaks teha, agga selle keigega ei sanud se auf mitte täidetud, mis temma endised wannemad rigi warrandusele ollid teinud. Wimete lotis temma sest abbi sawad, kui rahwas isse nõu peaks, kuidas sedda hädda wõiks parrandada. Temma käsks, et iggauhhest ma: jaust paar tarka ja ausat meest nõu piddamise tarwis kuningaga jure pidid kokko tulles.

Se koggudus, mis pärrast seaduse: andja kothuks nimmetati, ei täitnud sedda mitte, mis Ludwig temmast olli lootnud ja mis rigi rahwal olleks kasuks olnud. Kui nemmad nüüd ollid kokko tulnud, siis tüllitfesisid nemmad essite enneste wahhel. Ludwig XVI. maenitses ja kelis kül sedda rido, agga temma ei tahtnud sõawäe abbiga rahho sata, sest et temma helde südda werrewallamist ei kannatanud. Rahwas ei tunnud Ludwigi heldust.

Pärrast sedda waidlemist hakkas seaduse: andja kothus rigi asjade pärrast nõu piddama, agga meelühhendust ei olnud nüüdki seal mitte leida. Seal olli kül mõnni aus mees, kes muud ei tahtnud, kui sedda,

et rigi wiggad tasfasel wisil parrandud ja et targa seaduste läbbi feigel rahwal hea põlw saaks, agga kus suur hullf innimesi ühheskoos nõu piddamas on, seal saab õigus ennamiste ikka sellele, kel feige kõtwem heal ja feige julgem meel on. Nenda olli luggo ka siin.

Kaks aastat olli se hirmus kõlwato luggo Prantsufemaad waewanud, ja feif käsud ja maenitsused ollid asjata, miska Ludwig sedda püdis keelda. Wiimate sai helde mees, kes omma rigi rahwast armo wallitsuse läbbi tahtis parrema põlwe sisse sata, kes kellelgi ei olnud üllekohhut teinud, 21. Januaril 1793. a. ärratappetud. Rahhuga ja ilma kartuseta lahkus temma sest kurjast ilmast ärra, kus temma muud ei olnud maitnud kui murret ja teotust, ja mõnne näbdali pärrast sai ka temma ilma süta abbikasa, ärrahuffatud.

Hirmus ja hul luggu, mis nelli aastat feif Prantsuse maad olli werrega täitnud, läks pärrast Ludwigi surma weel hullemaks. Seaduseandja kohhus andis nüüd jälle uut seadust wälja nende käskude läbbi: et Prantsufema ial ennam kuningat ei ka muud üllemaid ei piddand ollema, et Prantsuse rahwas ka risti ussust ja Jummalat tenistusust wabba pididi ollema, sest et kegi ennam ei piddand uskuma Jummalat ollewad, waid mõistliko innimese ainus lotus peab temma omma mõistus ja tarkus ollema. Se olli se õnnis põlw, mis need mehhed rahwale pakkusid; innimeste prius olli se, et kurjateggiad ilma nuhtlemata tapsid ja risusid, ning ühhesuggused ollid innimesed selle poolest, et feifi ühte wisi hirmutati ja tappeti. Kurjateggiad isse taplesid teine teise wasto. Seaduseandja kohhus sai isse ennesega wihhaseks. Üks mees riidles teise wasto, üks kohtowannem, kes omma kawwala julguse läbbi üllemaks olli sanud, ei fallind teist ennese sarnast üllemat ennese kõrwal.

Europama kuningad ei tahtnud ükski sedda kõlwatumat luggo fallida, mis Prantsufemaal olli, ning

kui Ludwig weel ellus olli, saatsid Saksa keiser, Hollandi rahwas, Inglise ja Hispania kuningad ommad sõawäed furjateggiate Prantsuste wasto, nenda et leigelt poolt nende peale tükkiti. Keige Prantsuse piri peal olli pitkaline ja raske sõdda, siiski ei sadud nende peale wõimust, sest sellesamma waljo kangusega, miska seaduse andja kohhus omma wastasid Prantsusemaal ärratappis, sellesammaga kandis temma ka hoolt, et wõerad waenlased said ärrakeeldud. Sõa kullo tarwis pidid waesed ja rikkad omma wiimse koppika kohto kätte andma, ja soldatitest ei olnud milalgi pudust, sest kui neid ka hirmus paljo sõas ärratappeti, siis ajeti ikka jälle ueste nikrutid sõtta; ning ka pealikute wahwuse eest mõistis se kohhus hoolt kanda, sest kui mõnnikord üks pealik ehk kindral lahingas allamaks jäi, siis widi temma wangis Parisi linnna, mõisteti surma nuhtlusega hukka ja teine pealik panti temma asfemele. Wiride peal olli üks suur sõawäggi Hollandi wasto, teine ja kolmas sõawäggi Saksama wasto, neljas Italiamaal, wies Hispania piri peal, ja kuendat sõawägge läffitas seaduse andja kohhus omma Prantsuse rahwa wasto, et temma keigis paigus rahwast pidid sundima, ni paljo rahha ja nikrute andma, kui waja olli. Sedda kuendat nimmetati mäsajate sundjaks wäeks, ja temmal olli käst, et temma ühhest linnast teise, ühhest küllast teise, keif Prantsusemaad pidid läbbi käima, ja ilma armuta iggäiht sundima, kes kohto seaduse wasto wöttis panna; ja sedda teggi temma ka. Kui mõnni noor inimene nikruti hirno pärrast ärrapõggenes, siis otsiti temma ülles ja tappeti ärra; kui tedda leida ei olnud, siis sai temma issa ehk emma temma asfemel surma nuhtlusega ärrahulkatud; kui mitte kulla koggofond ni paljo rahha ehk nikrute ei annud, kui temma peale wäljakirjutud olli, siis sai terve kulla ärrapõlletud.

1793 Liongi lin, mis Parisi linnna järrele keige surem on Prantsusemaal, sai wastopannemise pärrast koggoni

är rahawitid, ja sest et hull timmufaid ei jõudnud ni paljo innimesi ärratappa, kui süüdlaseks arwati, siis sai linna rahwas mitme tuhanda kaupa sure platsi peale kokko wetud ja sure-tükkidega mahha lastud. Nantesse lin olli wastopand, selle eest nuhheldi tedda sedda wisi, et linna rahwas wangi wõeti, mehhed ja naesed, poisid ja tüdrukud pari wisi kokko köideti ja nenda jõkke wisati. Selle jures olli kurjateggiatel weel lusti ja rõemo, sest sebdawisi tapmist nimmetasid nemmad pilkamise nimmega mäs saiate pulmaks.

Se olli Prantsuse rahwa prius ja hea põlli. Ei jõua, ei tahha ka meie keiki hirmsaid asju ärrajuttustada, mis sel aial Prantsusemaal sündisid, ja enne ei sanud waesele rahwale rahholiko põlwe, kui 1799. a. üks kindral, selle nimmi Bonaparte, selle hullo wallitsusele otsa teggi.

§ 37.

Napoleon Bonaparte.

Bonaparte, risti nimmega Napoleon, olli mõisniko poeg, Korsika sare peal sündinud, agga Prantsusemaal ülleskaswanud, kus temma wäe kolis sõamehheks olli õppinud. Kui temma kolis olli ärrakäinud, sai temma weikest ohwitseri ammetit sure-tükkide wäe peal, ja sest et sel aial Prantsustel allati sõddimist olli, wõis temma ka omma wahwust sõas pea üllesnäidata. Keige ebsite sai temma nimmi kuulsaks 1793. a., kui Prantsuste sõawäggi Tulongi linna ees seisid, mis Inglased mõnne nädali eest nende käest ollid ärrawõtnud. Bonaparte olli sel aial weel allamate pealikute seltsis, agga temma andis üllemile pealikutele ni tarka nõu, et keige ennamiste temma tarkuse ja wahwuse läbbi Tulongi lin pea jälle Prantsuste kätte sai.

Sest aiaſt ſadiſ tõuſis temma rutto ſõa ammeti peal ſuremaks, ja kolm aastat pärraſt ſedda olli temma jubba kindrali nimme ſanud. Prantsuſte ſõawäggi, mis Italiamaal mitmes lahkingas allamaks jänud ja foggoni laggunemiſe peal olli, anti ſelle nore 27 aastafe kindrali kätte, et temma kui üllem ſõawäe pealik ſeal piddi Sardinia ja Austraia rahwa waſto ſõddima, kelle ſõawäggi paljo parrema ſeiſuſe peal ja paljo ſurem olli. Bonaparte, kedda ſõamehhed wägga armastaſid ja kelle targa juhhatamiſe peal nemmad nenda lootſid, et nemmad kellegi tõ egga hädda eest ei tagganend, kuſ temma iſe jures olli, ſai pea wõimust waenlaſte peale. Sure ruttuga läks temma ſiina ja tenna, kuſ temma teas waenlaſi walmiſtamata ollewad, nenda kui wälk tulli temma nende peale ja mitmes lahkingas ſai temma wõimust, nenda et Sardinia kuningas ommaſt rigiſt ilma jäi, ja Austraia rahwas rahho piddi palluma. Se tõ, mis lühhiſe aiaga tehtud olli, teggi temma nimme ſureks. Prantsuſe rahwas auſtaſid kuulſat meeſt wägga, ning iſeärranes armastaſid ſõamehhed tedda, ei ükſi need, keſ temma käſſo al ſeiſid, waid ka keiſ muud ſoldatid Prantsuſemaal.

Kui Italiamaal rahho olli tehtud, jättis Bonaparte omma ſõawäe mahha ja läks talweks Pariſi linna ellama. Sealt tehti temmale ſuurt au; agga need mehhed, kelle käeſ ſel aial rigi walliſuſ olli, ei rõemustaſid temma tullemiſeſt. Sel aial olli ſe aduſe andja kohto kõrwal weel üks teine kohhuſ walliſemas, mis Direktoriumiſs nimmetati, ja kelle wie liikme käeſ keige üllem wõimus olli. Need mehhed tundſid Bonaparte aupüüdjat ſüddant, ja kartsid, et temma ehk ſoldatide abbiga wõttaks nende walliſuſeſe otſa tehha; ſellepärraſt otſid nemmad uut aſja, mis läbbi nemmad tedda wõiſid ilma tüllita heaſte kaugele Pariſi linnaſt ärraſata. Nemmad pakkuſid temmale ſuurt au ja andſid ue ſõawäe temma walliſuſe alla,

miska temma pididi laewade peale minnema, ülle Bahhe merre purjetama, Egiptusemaad ärrawõitma, ja siis — kui wõimalik olleks — Indiamale minnema ja keif need rikkad makohhad ärrawõtma, mis Inglis rahwal seal olli.

Se olli kül suur ja raske tüf tööd; Bonaparte tundis ka Direktoriumi kawwaluse ärra; süiski ei olnud se aeg weel tulnud, et temma olleks wõinud selle kohtule wasto panna, ja temma läks sellepärrast temma kässo peale Egiptusemale. Seal teggi temma jälle wahwuse immet ja wõitis ühhe aasta ja kahhe fuga Egiptusema foggone ärra. Agga kaugemale ei läinud temma mitte, waid kui temma Prantsusemaalt sõnnumeid sai, et seaduse andja kohhus Parisi linnas Direktoriumi wasto tülitses, siis arwas temma aia tulnud ollewad. Omma sõawäe jättis temma teise kindrali hoolde ja isse purjetas temma Prantsusemale taggasi. Kui temma Parisi linna sai, kutsus temma keif sõamehhed ja pealikud, kes linnas ollid, ennese jure, küssis nende käest, kas nemmad tahhaksid tedda aidata, et temma rigi halwa wallitsusele wõiks otja tehha, ja keif töotasid omma armsa ja kuulsa kindrali tahtmise järrele olla. Nendega läks temma nüüd süüna, kus seaduse andja kohhus nõu piddamas olli, ja sundis kohto wannemaid, et nemmad üllemat rigi wallitsust temma kätte piddid andma. Kes sedda ei tahtnud heaks kita, sedda tõugati kohto toast wälja, ja teised andsid uut seadust, et Direktorium ning seaduse andja kohhus piddid ärrakadduma, et wanna Roma rigi wisi järrele konsulid piddid Senati abbiga (wata 52. lehhek.) Prantsusema ülle wallitsema, ja nemmad nimmetasid Bonaparte esimeseks konsuliks, ning jätsid sedda temma hoolde, et temma need mehhed isse wõis wallitseda, kes ue Senati liikmeks piddid sama.

Konsul Bonaparte sai seddawisi 1799. a. Prantsuse rahwa üllemaks wallitsejaks; sest ehk kül ue

seaduse järrele temma kõrwa suur senati kohhus olli jäetud, nenda et temma middagi ei pidand ette võtma, mis se kohhus heaks ei kiitnud, siiski teggi temma ilma keelmata keif, mis temma isse tahtis, sest selle sinnatse kohta wannemais ei seadnud temma muud kui nisuggusi mehhi, kes koggoni temma pole hoidsid ehk ka kartlike waimuga ollid ja ei julgend temma ette võtmist laita. Ning se olli rahwal sureks õnneks, et üllem wallitsus nüüd ni targa mehhe kätte olli saanud. Kõlwato luggo ja hirmus tapmine, mis kümme aastat hullo wisil olli möllanud, jäi nüüd mahha. Omma süddame polest ei olnud Bonaparte kül mitte helde, et werrewallamine olleks temma melest wägga hirmus asfi olnud, agga omma au ja kasso pärrast ei tahtnud temma endiste mõrtsukate sarnane olla. Temma ei lasnud mitte ennam kui kaks neist meestest, kes temma wastased ollid, surma nuhtluslega ärrahuffata, keif teised, kelle wastopannemist temma kartis, wöttis temma wangi ning satis naad üle Atlandi merre tühja Kajenne mapaika Amerikamale ellama, nenda kuidas meie maal kurjateggiad Sibberimale sadetakse.

Kõrwa käega wallitses temma nüüd rahwa üle, nenda et keif mäsamine mahha jäi ja rahho sai keiges Prantsuse rigis. Temma laskis ue seaduse ramato kirjutada, kus targad ja tullulifud käsud sees ollid, ja temma seadis kohta üllemad, kes selle seaduse ramato järrele pidid kohhut mõistma ja rahwale õigust teggema. Temma kandis kirrikute eest hoolt ja sedda Jummalat tenistust, mis mäsamise aial koggoni mahha olli jäetud, laskis temma jälle keigis liinades ja kihelkondades korra pärrast piddada. Temma ei sallinud ka rido usso pärrast; waid et kül surem jaggo Prantsuse rahwast nüüd jälle wanna paawsti usso pole taggasi pöörsid, siiski hoiti ka Ewangeliumi usso rahwast, et nemmadgi ilma keelmata Jummalat omma usso järrele wõisid tenida.

Temma olli wäese rahwa kaittsja, et tallopoead rahhus omma maad wöisid harrida, et linna koddanifud omma asju wöisid ajada, temma kandis hoolt laste kaswatamise eest, temma palgas tarfu mehhi, kes kasfulist öppetust kulutasid, temma seadis mitto uut koli ülles ja olli wäggew ja tark holekandja, et Prantsuse rahwas ausa ja hõlpsa põlwe sisse saaksid. Lühhikese aiaga olli Bonaparte omma tarkuse ja wäggewa waimo läbbi Prantsuse rahwa koggone ümbermuudnud, nenda et nemmad feik temma sõnawõtlikuks allamaks ollid sanud. Nimme polest ei olnud temma kül ennam kui nende wallitseja konsul, agga töe polest olli temma nende wäggew kunningas. Nelli aastat pärrast konsuliks samist jättis temma sellegi nimme mahha. Roma paawst pididi temma kässo peale Parisi linna tulles ja sure au näitmisega tedda keisriks önnistama. Issse panni Bonaparte keisri kroni omma pähha, ja sest ajast sadik laskis temma ennast kunningate wisi järrele omma ristiniimemega Napoleoniks nimmetada.

Seddawisi sai 1804. a. Napoleon I. Prantsuse keisriks. Paljo head olleme temmast juttustanud, siiski ei tohhi meie tedda heaks kita, sest et temma head teud heast süddamest ei tulnud. Nu ahnus ulli temma süddame ainus wallitseja, kelle sundimise järrele temma feik ommad teud teggi. Issse ei piddanud temma risti usku kalliks, waid kui temma risti usso kaittsja olli, siis püdis temma selle läbbi ükspäinis suurt nimme sada; issse ei armastanud temma innimesi mitte, ei piddanud ka luggo nende önnne põlwest, siiski wallitset temma targaste ja holelikult omma rahwa üle, ja andis mõisliku käsku, sest et temma omma wöimus ja wäggi suremaks kaswis, kui temma riik hõlpsa põlwe sisse sai. Nu ahnus ajas tedda ka ennesele söddimises suurt nimme otsima ja löpmata söddimise läbbi omma rigi witi ikka suremaks teggema. Omma targa seadmiste läbbi on temma kül Prantsuse

rahwale palju head teinud; siiski olli kahjo surem, mis temma neile selle läbbi teggi, et temma keif Europama funningad omma wõimuse alla püdis sundida, ja et temma selle tarwis omma rigi noort rahwast ilma armuta nende wasto sõtta ajas.

Mi kawa kui Napoleon wallitsemas olli, ei löppend temma sõddimine Inglis rahwa wasto milalgi ärra. Temma ei wõinud neile kül middagi tehha, sest et nemmad sare peal ellasid, kuhho temma omma jalla-wäega ei sanud miinna. Merre sõas jäid Inglased üllemaks, nemmad häwitasid keif temma sõa-laewad ärra, wõtsid need assumise maad ärra, mis Prantsuse rahwal teine pool merd Amerika ja Indiamaal ollid ja teggid neile merre peal nuuido weel palju kahjo, siiski ei tahtnud Napoleon nendega rahho tehha, waid temma wihkas neid ennam, kui keif muud rahwast, ja se olli temma surelifel süddamel keige suremaks wihhaks, et temma neile middagi ei wõinud tehha.

Et kül sõdda Inglise wasto iggal aastal palju rahha kullutas ja sõamehhi kautas, siiski ei tahtnud Napoleon teiste funningatega rahho piddada, waid 1805. a. läks temma Saksama keisri wasto tulli. Saksa keisri käes olli sel aial Austria, Ungri, Bömi riik ja suur jaggo Italiamaast, ning et temmal kül suur wäggi olli, siiski olli karta, et Napoleoni wahwus ja sõddimise tarkus wõimust saaks, ja Wenne keiser Aleksander I. tahtis sedda keelda, et Saksa rigi ärrawõitmise läbbi aupüüdja Napoleoni wõimust weel suremaks ei piddand kaswama. Sellepärast läkkitas Aleksander omma sõawäe Saksa keisrile appi. Agga siiski sai Napoleon omma nobbeda sõddimise läbbi wõimust. Enne kui Wenne wäggi olli Austria wäega ühhendanud, tulli Napoleon otsesui wälk Austria sõawäe peale, häwitas temma ärra, wõitis keif Austriama pari kuga ärra, ja kui siis Wenne sõawäggi Märimaal temmale wasto tulli, ei mõenud ka Wenne laste wahwus middagi, waid rastes lahhin-

gas, Austerlitsi kulla jures said nemmad ärrawõidetud, nenda et nemmad piddid Wennemale taggasi minnema.

Saksa keiser piddi rahho palluma ja ühhe jao omma madest Saksa ja Italiamaal Napoleoni pärranduseks jätma. Nüüd olli Napoleoni wõimus wägga suur. Saksamaal olli temmal ennam wõimust kui Saksa keisril. Baieri, Würtemberri ja Sakseni kuurwürstid, kes temma pole hoidsid, nimmetas temma kunningaks ja ommaks sõbraks. Saksa keisri rigil teggi temma otsa, ja keiser, kes sest rigist ilma jäi, nimmetas ennast sest aiaft sadil Austria keisriks. Napoleon teggi nüüd Italiamaad ommaks kunningrigiks ja panni omma poeandi Esheni temma ülle kunninga assemel wallitsema. Omma õemehhele, kelle nimmi Mürra, finkis temma Pöuna Italiama ja nimmetas tedda Neapoli rigi kunningaks, ja omma wenna Ludwigi töstis temma Hollandima kunningaks.

Needsinnatsed temma wennad ja ommatsed, tedda Napoleon allama rahwa seisusest ni sure au peale töstis, kandsid kunninga nimme, agga need rigid, kelle ülle neid panti, ollid tõe polest Napoleoni ommad, sest need ued kunningad jäid keige omma rigidega Prantsuse keisri allamaks, kelle wõimus nüüd jubba wägga suur olli. Agga temma himmustas, keif ma ilma ärrawõita, sellepärrast hakkas temma 1806. a. Preisi kunninga wasto sõddima.

Jälle läks Wenne keiser Aleksander I. Preisi kunningale appi, agga jälle tulli Napoleon ni sure kirusega Saksamale, et temma Preisi sõawäe jubba olli ärrawõitnud, enne kui Wenne sõawäggi jure sai. Temma kindralid ja sõamehed ollid keif wägga wahwad sõddiad, ja nemmad läksid temma kässo peale ilma nurrisemata surma hädda wasto, sest nemmad piddasid omma keisri suurt nimme ommaks auks, ja nemmad armastasid tedda wägga, sest et temma neid

ei keelnud, ärrawõidetud maid ja liine omma tahtmist möda risumast, nenda et temma kindralid wägga riikaks said ja et temma sõameestel rõemus ello olli. Napoleon olli jubba Preisima pealiina, Berlini, ärrawõitnud, kui Wenne sõawäggi temmale wasto tulli. Aleksander armastas sedda head Preisi kuningat Wridrik Willem III. wägga ja püdis keigest omast jõust tedda temma waenlastest ärrapeasta, agga mitmes raskest lahingast jäid Prantsused ifka ülemaks, ja kui nemmad jubba Wennema pirile ollid liggidale sanud, pididi Aleksander rahho palluma. Napoleon ei teinud rahho muido kui selle leppimisega, et Inglise laewadel ei piddand lubba ollema Wennema kauba liinade liggidale tulla. Sest sedda kahjo tahtis Napoleon wihhatud Inglis rahwale teha, et nende kauplemine keiges Europamaas saaks keeldud. Preisi kuningale andis Napoleon nüüd kül Berlini liina taggasi, agga temma pool maad wöttis ta enesele ja kinkis sedda omma wenna Hieronimusele, sedda temma Westwaleni kuningaks teggi. Ja et temma nüüd kül Preisi kuningaga olli rahho teinud, siiski ei lasnud temma keif omma sõawägge Prantsuse male taggasi minna, waid suur jaggo neist jäi Saksamale seisma, ja Saksa rahwas piddid neid ülespidama, ning said kurjal wisil neist risutud ja pinatud. Kui Preisi sõdda otsa sai, otsis Napoleon jälle teises kohhas uut tülli. Portugali kuningale satis temma käsku, et Portugali rahwas ennam ei piddanud Inglis rahwaga kauplema. Kuningas wastas: „Minna ollen isse kuningas omma rahwa üle, ja teil ei olle õigust, nisuggust käsku mulle anda“. Peale selle läkitas Napoleon omma sõawäe Portugalimale; agga selle weikese ma kuningas ei jõudnud selle wäggewa rõõwli wasto sõddida, sellepärast panni temma keif omma warranduse laewa peale ja läks üle merre Amerikamale, kus suur Brasiliama temma pärvalt olli. Omma weikest Portugalimaad jättis temma Napoleoni

kätte, kel wägga pahha meel olli, et temma sedda sõnnakuulmata kunningat kätte ei sanud, ja Amerika maal ellades nimmetas se kunningas ennast nüüd Brasiliama keisriks, ja temma poea poeg wallitseb weel meie aial rahhul selle sure ma üle.

Issa luggo olli jälle Hispania kunningaga. Se kunningas ei ellanud rahhus ommastega ning omma poea ja troni pärriaga olli temmal paljo tüllitsemist. Napoleon kirjutas mõllemile sõbralikul wiisil nenda: „Si sünni mitte, et isä poega tüllitseb, minna tahhaks wägga, et wiha teist mahha jääks; ja kui teie tahhate pole te peale mulle wasto tulla, siis tahhan minna — kui teie hea sõbber ja naber — teid teine teisega ärraleppida“. Se hea maenitus olli mõllemil mele pärrast, ning nemmad lubbasid tulla. Napoleon läks Bajonni liina, mis Hispania piri peal, agga weel Prantsuse rigi pärrast on, ja nemmad tullid ka siina. Agga seal ollid nemmad temma wõimuse al ja nüüd olli temmal teine kõnne. Temma ütles: „Teie ollete mõllemad süüdlased ja peate ommast aujärjest lahti sama“. Temma laskis nemmad wangi panna ja andis Hispania rahwale teada, et temma neile üht parremat kunningat tahhab nende troni peale seada.

Temma kinkis nüüd Hispaniamaa omma wenna Josefile, kes selle ma kunningaks sai. Prantsuse sõawäe abbiga läks Josef nüüd Madriti liina ja wallitsetes selle ma üle; agga Hispania rahwas armastasid omma wanna kunninga suggu ja hakkasid Josepi wasto sõbdima. Agga et neile kül Inglise sõawäggi appi tuli, ei jõudnud nemmad siiski Josepit mitte ärraajada.

Mitmes lahkingas said Prantsused nende üle wõimust, agga Hispania rahwas ei lasnud ennast kuggoni ärrawõita, waid kui nemmad ka mittokord alla jäid, siis tõusid nemmad ifka jälle ueste ülles, ja ni kawa kui Napoleon wallitsemas olli, pidid

temma ifka jälle uut sõawägge Hispaniamale saatma*).

Hispania rahwaga olli temmal küllalt teggemist, siiski läks Napoleon 1809. a. ueste Austria keisri wasto sõddima. Jälle tappeti möllemilt poolt sures lahingates paljo innimesi, jälle ollid Prantsused wõtjad, ja jälle olli keif se suur tö pole aastaga ärratehtud. Austria keiser ei sanud muido mitte rahho kui selle läbbi, et temma sure tükki ommast rigist Napoleonile andis ja peale selle weel omna tütre. Napoleonil olli kül abbitasa, üks hea abbitasa, Josef wine nimmi, kes tedda wägga armastas, agga temmal ei olnud ihho suggu ja temma olli allama rahwa feisusest. Sellepärrast lahkus au-ahne mees ommast heast abbitasast ärra ja wöttis keisri tütre ennesele prouaks.

Mis olli mehhel nüüd weel waja? keif Europama Portugalist seni kui Wenne pirini olli temma wõimuse ja kässo al; kas ta sellega ei wõinud rahhul olla? Ei olnud mitte; Wenne ma pididi ka weel temma ommaks sama. Sedda suurt rifi ärrawõita, korjas temma Prantsuse, Saksa, Hollandi, Italia ja Hispaniamaalts otsata paljo sõamehhi kokko ja tulli 1812. a. meie keisri Aleksandri I. wasto sõddima. Meie keiser olli omma sõawäe ühhe targa kindrali wallitsuse alla pannud, selle nimmi Barklai de Tolli**) olli, ja kes uut nõu Napoleoni wasto pididi prufima.

*) Sel ajal kui Hispania kuningas wangis olli ja Hispania rahwas Napoleoni wenna wasto sõddisid, ei tahtnud ka need makonnad, mis Amerikamaal Hispania rigi pärralt ollid, Josefit mitte ommaks kuningaks wasto wõtta. Nemmad teggid ennaft temma wallitsusest lahti ja lahkusid Hispania rigist ärra. Nenda on need rigid kõuna Amerikamaal tekkinud, mis Keograhwie ramatus 67. ja 68. lehhel. nenda nimmetakse: 1) Kolumbia — 2) Peru — 3) Bolivia — 4) Tsili — 5) Eaplata — 6) Paraguai — ja 7) Uruguai pri-riik. Nendasammote teggi ka Kwatamale pri-riik Kesk-Amerikamaal ja Meksiko pri-riik Põhja-Amerikamaal (wata Keograhwie ram. 71. lehhel.).

**) Se on sesamma mees, selle mälestuseks Tartu liinas au-ammast wenne pöbide kohta on ülespantud.

Sest et üffigi sõawäggi seni aiani ei olnud jõudnud lahingas Napoleoni wasto seista, siis wöttis Barklai sedda nõuks, et temma seddawisi tahtis temma wasto sõddida, kuidas wannal aial Küti rahwas wäggeta Tariuse wasto (wata 25. lehhek.) ehk kuidas Romaliste konsul Wabius ärrawõitmata Hannibali wasto olli sõddinud (wata 63. lehhek.). Barklai ei tükkunud Napoleoniga taplema, waid temma hoidis lahingast eest ja püdis agga aia wiitmise läbbi Napoleoni sõawägge wässitada. Prantsuse sõawäggi, 480,000 meest läks Juni kuul 1812. a. Wenne pirst üle; Barklai tagganes omma paljo wähhema sõawäega nende eest taggast ja wiis keik innimeste ja hobboسته mona ühhes eddesi, nenda et Prantsustel middagi järrele ei jänud. Ilma keelmata tungisid Prantsused ikka süggawamasse Wennema sisse, ja Wennelased läksid ikka nende eest ärra, agga kui Prantsused puhkamise pärrast seisma jäid, siis jäi Barklai ka nende ees seisma ja kelis ärra, et nende mona otsiad ei sanud eest ei ka kõrwalt mona kokko risuda.

Nenda läksid Prantsused Juni, Juli ja Augusti kuul ikka Moskwa te peal eddasi, ja risusid ja häwitasi keik küllad ärra, kust nemmad läbbi läksid; agga midda süggawamasse nemmad Wennema sisse said, sedda waewalisem olli nende üllespidamine, sest et nemmad ei jõudnud Preisi ja Saksamaalt saa ja tuhanda wersta pealt ni paljo mona tagga järrele weddada, kui ni sure sõawäele tarwis olli. Wimate, kui nemmad jubba Moskwa liggidale ollid sanud, ei tahtnud Wennelased omma wanna kallist pealiina nende kätte anda, sellepärrast jäid nemmad Borodino külla jure seisma, neid eddesi minnemast keelma. Seal tappeldi 5. Septembril raskest lahingas keik se päew, agga kummagi ei sanud wõimust teise üle. 6. Septembril puhkasid mõllemad sõawäed sest raskest werrikest tööst, agga 7. Septembril hakkasid nemmad jälle peale. Sessinnatses sures lahingas on 70,000

innimest ärratappetud ehk hawatud sanud, ja et kül Napoleon ka sel päewal wõimust ei sanud, tundsid Wennelased siiski wõimato ollewad, temma wägga sure sõawäe wasto seista, ja nemmad läksid sellepärast õsel eest ärra.

Nüüd olli Moskwa te lahti ja Napoleoni sõawäggi wöttis selle liina ärra; siiski ei olnud neil suremat kasso sest sagist, sest lin olli tühhi. Keif liina kod, danikud, kaupmehhed ja rikkad mõisnikud ollid keige omma warraga liinast ärralainud ja ennam ei olnud siina jänud kui mõnni tuhhat koggoni waesi innimest, kelle käest Prantsused middagi ei sanud risuda. Peale selle pannid Wennelased isse omma kalli liina põllema ja selle läbbi tulli Prantsustel kitsas luggo kätte, sest et nemmad toidust ja peawarju kusti ei leidnud. Napoleon jäi mõnne nädali Moskwa seisma ja lotis, et Wenne keiser pididi rahhoteggemist palluma, agga Aleksander ei heitnud sellepärast weel meelt ärra, et temma kallis lin olli käest ärralainud, waid temma lotis Summala peale, et Isand temmale waenlase peale wõimust annab. Ring Summal isse tulli omma keigewäggewama abbiga appi, sest enneaegu talw hul- kas waenlased ärra. Oktobri kuul läks külmi jubba ni sureks, kui muudo kest talwe aial, ja Prantsused, kes sui rides ollid tulnud, ei jõudnud kangel Wenne- ma talwe kannatada. Napoleon andis omma sõawäele käsku, Wennemaalt ärra ja Preissimale taggasi miina. Nemmad pidid nüüd seddasamma teed taggasi min- nema, mis nemmad tulles isse ollid paljaks risunud ja kus nemmad toiduse polest middagi ennam ei leid- nud. Se olli üllesräkimata waewaline. Ennam kui tuhhat wersta pidid nemmad lummeest läbbi käima ilma kõlbliko ihho katteta, ja Wennelaste sõawäggi ikka nende kannul, ja mitto päewa ilma sõmata; ja kui nende hobbose, waewa ja nälja pärrest ärralõp- sid, siis olli se neil waestel weel õnneks, sest paljo muud toitu ei sanud nemmad, kui koolnud hobboste

lihha. Kui hädda õige sureks läks, siis jättis Napoleoni omma sõawäe mahha, istus tallopoea sani peale ja pöggeneb Warsowa linna, kust temma posthobbosega Prantsufemale taggasi läks; agga temma waesed sõamehhed surrid ennamiste keif Wennemale ärra. Muist wöttis külm neid ärra, muist surri neid nalga, muist tappeti lahkingas, ja ennam ei jänud Napoleoni surest sõawäest ülle, kui paar tuhhat ärranälgenud ja wiggasi mehhi, kes Tetsembri kuul Wennema piriist wälja peasid.

Seddawisi sai Aleksander omma waenlase peale wõimust, agga Napoleon ei teinud rahho, waid walmistas Prantsufemaal uut sõawägge. Selleyärrast läks Aleksander 1813. a. omma sõawäega Saksamale. Seal ühhendas Preisi kuningas ja Austria keiser temmaga ja teggid sõbrust selle peale, et nemmad keif Saksamaad Napoleoni wõimuse alt töotasiid lahti peasta. Keif sui olli neil raske söddimine, sest Napoleon olli wägga ussinaste ue sõawäe kokko korjanud ja sellega Saksamale nende wasto läinud.

Wimate 18. Oktobril said nemmad Leiptsiigi linna jures sures lahkingas temma peale wõimust, nenda et temma jälle pididi ärrapöggeneb ja omma sõawäega Saksamaalt ärraminneb. Siiski ei tahtnud temma rahho teha, waid Aleksander tundis ärra, et rahho muido ei wõinud sada kui üksi selle läbbi, et se aupüüdja mees koggoni saaks wallitsuse ammetist ärraheidetud.

Keif Saksamaa würstid ühhendasid nüüd Wenne feisriga, ja 1814. a. läks Wenne ja Saksamaa wäggi Keini jõest ülle Prantsufema sisse. Kül söddis Napoleon ka siin immeliko wahwusega nende wasto, agga temma wannad sõamehhed, selle abbiga temma enne sedda omma suri teggusi olli teinud, ei olnud ennam ellus; nored soldatid, sedda temma abra taggat olli sötta ajanud, ei olnud weel heaste söddima öppinud, ja jalg jallalt aeti temma taggasi, seni kui temma

wimate omma rigi pealinnast ilma jäi; ning 31. Martsil sõitsid Aleksander ja Preisi kuningas Pariisi linna sisse. Nüüd olli sõdda ja Napoleoni õn otsas. Prantsuse keisri riik wõeti temma käest ärra ja temmale anti weike saar, Elba nimmi, ommaduseks, et temma seal ilma tüllita rahholikult wõis ellada. Napoleon wennad ja suggulased, kedda temma kuningaks olli seadnud, pidid iggaüks omma kuningrigi käest ärraandma, ja need wannad kuningad, kedda Napoleon olli wangi pannud ehk ärraajanud, said iggaüks omma jälle taggasi; agga Prantsuse rigi troni peale sai kuningas Ludwig XVIII. säetud, sest et temma ärratappetud Ludwigi XVI. wend ja pärria olli.

Nenda on helde Wenne keiser Aleksander I. se rahhoteggia olnud, kelle läbbi ülle keige Europama pitka sõddimise järrele rahho sai, ja kes ennesele au egga kasso ei otsinud, waid kes selle eest agga hoolt kandis, et iggaüks rahwas ja iggaüks ma omma wanna wallitsuse alla sai, nenda kuidas enne Napoleoni aega ning enne Prantsuste mässamist olli olnud. Sõdda olli otsas; Wenne sõawäggi ja muud sõawäed, mis Prantsusemaad ollid ärrawõitnud, läksid iggaüks omma koddo pole ja keif Europama rahwas rõemustas, et üllekohtune marisuja waigistud olli.

Agga temma ei jänud rahhule. Napoleon ei sanud omma laddunud au ja surust ärraunnustada, ja kui temma ühhe aasta Elba sare peal olli ellanud ja kui temma kuulda sai, et keif wõera kuningate sõawäed Prantsusemaalt ollid ärraläinud, astus temma 1815. a. laewa ja läks sallaja Prantsusemaal taggasi. Temma lotis selle peale, et sõamehhed tedda armastasid. 68simene regiment, mis temmal wasto tulli, rõemustas wägga, et ta sedda jälle nähha sai, kellega ta mittoford lahkingas ja surma häddas olli olnud, ning nemmad töotasid temmale temmaga miinna, kuhho temma neid agga wiis. Selle regimendiga läks temma Pariisi te peal eddesi. Nuud regimendid tullid wasto

ja heitsid nendasammoti temmaga ühte, ning midda ennam temma Parisi linnale liggidale sai, sedda suremaks läks temma sõawäggi, nenda et Ludwig XVIII. pididi Parisi linnast ja Prantsufemaalt ärrapöggemema, sest et sõawäggi temma wasto olli ja Napoleoni pole hoidis. Seddawisi sai Napoleon pari nädaliga jälle Prantsuse rahwa keisriks, agga teised Europama würstid ja kuningad ei wöinud sedda sallida, et wanna tülli-teggia jälle pididi rahho põlwe ärrarikkuma, ja iggaüks neist laskis omma sõawäe jälle Prantsufema pole miäna. Inglise ja Preisi kuningaga sõawäggi sai keige essite Prantsuse piri liggidale, ning seal, Pelgiamaal Waterloo kulla jures tulli Napoleon neile wasto.

Suur lahking sai ja nende kindralid Wellington ja Blüühker said wöimust, nenda et Prantsused pöggemema aeti ja Napoleon isse mönne päewa pärast wangi sai. Müüd ei antud temmale ennam armo, waid Inglased wisid tedda öige kaugele Europa-maast ärra. Rest sures Atlanti merres, weikese Helena sare peal pannid nemmad tedda wahhi alla ja hoitsid tedda seal kõwwaste seni kui temma surma tunnini. Seal ellas temma weel kuus aastat täis kurbdust ja pahhandust omma allandamise ülle. 1821. a. surri temma ärra, ja kui meie temma tarkust ja temma wäggewat waimo immeks panneme, siis öppime temmast ka, et innimese tarkus ja keik muud waimo annid middagi ei maksa, kui temmal usku ja armastust liggimese wasto ei olle.

§ 38.

Meie aeg.

Sest aiaast sadik, kui Prantsuse rahwas hea kuningaga Ludwigi XVI. wasto hakkasid tüllitsema (1789. a. wata 338. lehhel.) seni kui Napoleoni wangiwõit-

miseni (1815. a.) piddi keif Europama rahwas löp-
mata söddimise läbbi rasket hädda kandma. Meie
wannemad on sedda näinud, ja ärraarwamata on se
werri, mis nemmad piddid ärrawallanta, ja se silma-
wessi, mis nemmad on nutnud. Agga nenda kuidas
suur Summal ifka kurja jälle heaks pörab, nenda on
temma ka meie wannemate willetsusest meile önnistust
saatnud, nenda et sel aial, mis meie nüüd näeme,
meie wannemate silma-wee seme mitto kallist wilja
kannab.

Keige kallim willi on se, et risti-ustf meie aial
ellawamaks on läinud, kui ta wannemate aial olli.
Kui sure Bridrifi aial wägga paljo innimesi ussus
leigeks ollid jänud ja süddame körkuses omma tarkuse
peale ennam lootsid kui Summala sõnna peale (wata
321. lehhek.), kui Prantsuse rahwa mäsfamise aial
innimesed ennast ristiusust ja Summala tenistusest
keggoni lahti teggid (wata 339. lehhek.); siis tulli
Summal ränga nuhtlusega innimeste suggu katsuma,
ja kui nüüd Europa rahwas Napoleoni läbbi raskest
ollid sanud waewatud, siis pöörsid nemmad jälle
uskliko süddamega omma Jësanda pole. Ei üksi allam
rahwas, waid ka üllemad, rikkad, targad ja öppetud
pannid nüüd jälle omma ainust lotust Jësanda peale,
nenda kuidas Summala sõnna mäenitseb. Piibli feltsi
tö, missionäride wäljasaatmine, wina keelmise nõu ja
mitmesuggused muud kristlikud ettewötmişed andsid
selget tunnistust, et ustf meie aial ellawamaks on läinud.

Innimeste aialiko seisuse polest on meie aial ka
parrem luggo kui wannemate aial olli. Pärrest Na-
poleoni wangi-wötmist on ennamiste rahho luggo Eu-
ropamaal olnud. Kül on pärrest sedda ka seal ja
teal werd wallatud, agga nisuggust södda ei olle en-
nam olnud, et keif Europama ühtlase hirmsa söddimise
läbbi waewatud sai. Se rahho põlw, mis Summal
pärrest Napoleoni aega on annud, on meile üllesträ-
kimata paljo head saatnud. Pudus ja nälg on wäz-

hanenud, waene rahwas leiab parremat üllespidamist kui enne, wallitsused on targemine säetud, inimisesed lähhawad keigesugguses kasulikis töös ikka targemaks, ja mitto uut asja on meie aial ülleswöetud, mis inimeste ello ja waewa kergemaks tewad.

Mis muido weel meie aial on sündinud, sedda ei tahha meie siin mitte laiemalt juttustada, waid omma ramato lõppetuseks nimmetame meie agga omma aia asju lühhidelt ühhe teise järrele aastate numbrite möda, nenda kuidas nüüd tulleb:

1821. a. läks Türglaste üllefobhus, mis nemnad Krefa rahwale teggid, nenda sureks, et Krefa rahwas, kes 400 aastat nende wöimuse al ollid olnud, sedda ennam ei wöinud kannatada. Kuus aastat aega söddis weikene Krefa rahwas wäggewa Türgide wasto; wimate läksid Wenne keiser, Inglise ja Prantsuse kuningad neile appi ja peastsid usso wennad Türgide wöimuse alt lahti, nenda et **1827.** a. Krefama isserigiks ja Baieri kuningaga poeg, Otto I., Krefama kuningaks sai.

1828. a. hakkas Türgide sultan Wenne keisri Nikolai wasto söddima, sest et temmal pahha meel selle abbi pärrast olli, mis Nikolai Krefa rahwale olli saatnud. Kaks aastat södditi; Wenne söawäggi sai mitmes lahingas wöimust, ja kui temma Adrianopoli linna olli ärrawöitnud, pididi sultan **1829.** a. rahho teggema.

1830. a. wöitsid Prantsused Alshiri linna ärra ja keelsid selle läbbi sedda, et need kolm rööwli-riki Alshir, Tunis ja Tripolis sest aiaast sadik ennam ei tohhi ristirahwa laewu rövüida.

1830. a. hakkas Prantsuse rahwas jälle mäsfama. Nende kuningas Ludwig XVIII. olli jubba enne ärra surnud, temma wend ja troni pärria Karel X. läks ommast kuningrigist ärra. Temma asfemele sai Ludwig Wilip Prantsuste kuningaks.

1830. a. tõusis ka Pola rahwas, Prantsuste urja eeskuiu järrele, omma kuninga, Wenne keisri Nikolai wasto üles. Kaks aastat sõdditi nende wasto ja 1831. a. pididi Pola rahwast ennast jälle Wenne keisri wallitsuse alla allandama.

1848. a. hakkasid Prantsuse rahwas jälle omma kuninga Ludwig Wilippi wasto mäsama. Kuningas läks ommast rigist ärra ja nelli aastat olli Prantsusemaal sündmata luggo, seni kui 1852. a. Napoleon III., kaddunud Napoleoni I. wenna poeg, Prantsuste keisriks sai.

1853. a. wõtsid Türklased Wenne keisri Nikolai wasto sõddida; Prantsuse ja Inglis rahwas ollid Türgi rahwa abhimehbed ja kolm aastat sõdditi raskesti nende wasto, keige enamiste Krimmi pool sare peal Sewastopoli linna jures. Pärrest Nikolai surma teggi Aleksander II. 1856. a. rahho.

1857. a. tõusis India rahwas Asiamaal Englaste wallitsuse wasto üles. Paljo Inglasi ja risti inimesti said seal hirmsal wiisil ärratappetud, agga wimate sai Englaste sõawäggi nende ülle woi must ja nüüd on ka seal jälle rahho.

Undko Issand Summal, et rahho põlw ifka enam ma peal kaswab, ning kinnitago Issand meid keifi ses lotuses, et temma armo wallitsus omma lapsi milalgi ärra ei unnusta, waid et temma ka risti ja willetsust õnnistuseks ja heaks pörab, ning et temmal rahho mõtted meiega on iggawese aiani. Amen.

